

Magyar Tudomány

SZOCIÁLIS EMLÉKEZET
– a történelem szociálpszichológiája

Vendégszerkesztő: **LÁSZLÓ JÁNOS**

2003•1

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FOLYÓIRATA. ALAPÍTÁS ÉVE: 1840
CVIII. kötet – Új folyam, XLVII. kötet, 2003/1. szám

Főszerkesztő:

CSÁNYI VILMOS

Vezető szerkesztő:

ELEK LÁSZLÓ

Olvasószerkesztő:

MAJOROS KLÁRA

Szerkesztőbizottság:

ÁDÁM GYÖRGY, BENCZE GYULA, CZELNAI RUDOLF, CSÁSZÁR ÁKOS, ENYEDI GYÖRGY,
KOVÁCS FERENC, KÖPECZI BÉLA, LUDASSY MÁRIA, NIEDERHAUSER EMIL,
SOLYOSI FRIGYES, SPAT ANDRÁS, SZENTES TAMÁS, VAMOS TIBOR

A lapot készítették:

CSAPÓ MÁRIA, CSATÓ ÉVA, GAZDAG KÁLMÁNNÉ, HALMOS TAMÁS, MATSKÁSI ISTVÁN,
PERECZ LÁSZLÓ, SPERLÁGH SÁNDOR, SZABADOS LÁSZLÓ, SZENTGYÖRGYI ZSUZSA, F. TÓTH TIBOR

Lapterv, tipográfia:

MAKOVECZ BENJAMIN

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: 3179-524

matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu

Kiadja az Akaprint Kft. • 1115 Bp., Bátfai u. 65.

Tel.: 2067-975 • akaprint@matavnet.hu

Előfizethető a FOK-TA Bt. címén (1134 Budapest, Gidófalvy L. u. 21.);

a Posta hírlapüzleteiben, az MP Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus

Posta Igazgatóságánál (HELP) 1846 Budapest, Pf. 863,

valamint a folyóirat kiadójánál: Akaprint Kft. 1115 Bp., Bátfai u. 65.

Előfizetési díj egy évre: 6048 Ft

Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők

Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

TARTALOM

<i>Szociális emlékezet: a történelem szociálpszichológiája</i>	
László János: <i>Bevezető</i>	2
Ormos Mária: Politikai szerepek és személyiségek a huszadik században	5
Gyáni Gábor: Történetírói nézőpont és narratív igazság	16
Pataki Ferenc: Együttes élmény – kollektív emlékezet	26
Ehmann Bea: Az egyén a történelem sodrában: a pszichikus időélmény egy típusa mint a kollektív élményuniverzum megteremtője	36
László János: Történelem, elbeszélés, identitás	48
Vincze Orsolya – Somogyvári Ildikó: A nemzeti identitás reprezentációja a sikeres történelmi regényekben	58
Illés Anikó: A magyar történelmi festészet narratív pszichológiai elemzése.....	67
<i>Tanulmány</i>	
Glatz Ferenc: A jövő Akadémiája	78
Póczik Szilveszter: A roma kisebbség szociológiai problémái	99
<i>Tudós fórum</i>	
A tudomány jó befektetés – ünnepi ülés az Akadémián a Tudomány Napja alkalmából (<i>Szabados László</i>)	112
A Magyar Tudományos Akadémia 171. rendes közgyűlése (<i>Szabados László</i>)	117
A Magyar Tudományos Akadémia 2002. november 4-i közgyűlésének határozatai	127
Az Akadémiai Kiadó Rt 2002. évi nívódíjas kiadványai.....	129
<i>Interjú</i>	
Húsz év pluszt kaptam a munkatársaimtól Gimes Júlia beszélgetése Gergely János akadémikussal.....	112
<i>Megemlékezés</i>	
Gyarmati István (<i>Márta Ferenc</i>)	138
<i>Kitekintés (Jéki László)</i>	141
<i>Könyvszemle</i>	
Olvasonapló (<i>Niederhauser Emil</i>).....	145
Erős Ferenc: Az identitás labirintusai (<i>Gyáni Gábor</i>)	152
Oláh Gyögy: Életem és a mágikus kémia (<i>Lempert Károly</i>)	155
Adriano Papo – Gizella Nemeth Papo: Storia e cultura dell'Ungheria (<i>Köpeczi Béla</i>)...	158

Szociális emlékezet: A történelem szociálpszichológiája

BEVEZETŐ

László János

a pszichológiai tudomány doktora, az MTA Pszichológiai Kutatóintézete tudományos tanácsadója,
a PTE BTK Pszichológiai Intézet igazgatója – laszloj@mtapi.hu

Szociálpszichológia és történettudomány között – minthogy mindketten az emberi cselekvések mozgatórugóival foglalkoznak – sok affinitás, mindazonáltal kevés gyakorlati érintkezés van. A történelem évszázadokig a történettudomány terepnuma volt. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a társadalmi csoportok lelkiállapotára vonatkozó szociálpszichológiai szempontú elemzések, melyek történelmi folyamatokhoz kapcsolták a szociálpszichológiai jelenségeket, ne születtek volna. Elegendő itt egy közeli példára, Bibó István munkásságára, különösen *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című tanulmányára utalni (Bibó, 1986), amely Szűcs Jenő (1973) kelet-európai történelmi régiókról szóló művének is alapjául szolgált. Történelmi eseményekkel, korszakokkal, szereplőkkel kapcsolatos kutatások is folytak, amelyek e történelmi tárgyokról a társadalomban élő képet térképezték fel, abból az előfeltevésből kiindulva, hogy e nézetek szerveződéséből a társadalmi beállítódásokra, ítéletekre, végső soron magára a várható társadalmi viselkedésre következtethetünk (pl. Csepeli, 1985, Hunyady, 1996). A fenti példából kiténik, hogy szemben a történettudománnyal, ahol maga a történelmi folyamat a magyarázat tárgya (s ebben a magya-

rátatban szociálpszichológiai szempontok esetenként szerepet kaphatnak), a szociálpszichológia szempontjából a történelem mint kortárs reprezentációs forma, mint ismeret jelenik meg, amelynek szerveződési formái alapján más szociálpszichológiai jelenségeket, például a várható társadalmi viselkedést kívánjuk magyarázni, illetve előre jelezni.

A magyarázat típusai

A szociálpszichológiai elméletalkotás és kutatás módszertanának fenti példája a természettudományos oksági magyarázat elvére épül. Azt feltételezi, hogy a megmagyarázandó esemény, például az ítéletalkotás vagy a viselkedés, levezethető korlátozott számú oki tényezőből, például a történelmi nézetek szerveződési mintáiból. Ez a fajta oksági gondolkodás a történelemtudományban is fellelhető, ahol a történelmi események pusztá bemutatásán túl az események közötti kapcsolatok bemutatásának igénye is megfogalmazódik. A természettudományos oki magyarázatok klasszikus példája Alexis de Tocqueville (1993) műve az amerikai demokráciáról, amelyben az empirikusan általánosított törvényekből levezetett magyarázatokra számtalan példát találunk. Az amerikai demokrá-

cia kialakulását illető oksági lánc elemei például a telepeseket kemény próbák elé állító fizikai környezet, az egyszerű társas világ, a kormányzati intézmények hiánya, amelyek együttesen arra indították a polgárokat, hogy szövetkezzenek és egyesületekben működjenek együtt. A közös célok érdekében létrehozott önkéntes egyesületek azután kialakították a demokrácia szempontjából lényeges készségeket és technikákat. Tocqueville munkája nem nélkülözi a pszichológiai általánosításokat sem. Az egyesülés jótékony hatását például az alábbi pszichológiai következményekben ragadja meg:

„Amennyiben egy egyesület képvisel egy álláspontot, az adott nézetnek egyre világosabbnak és pontosabbnak kell lenni. A nézet támogatókat vonz, és bevonja őket az ügybe. A támogatók megismerkednek egymással, és az együttes támogatás növeli a lelkesedést. Az egyesület különálló gondolkodások energiáit egyesíti, és ezeket az energiákat egy világosan megjelölt cél irányába tereli.” (Tocqueville, 1993, 190. o.).

A tudományos magyarázat úgynevezett „racionális” formája, amely empirikus törvények helyett az eseményekben kifejeződő gondolat megragadását tekinti az események magyarázatának, Dilthey (1975) szellemtörténetében bontakozott ki. Collingwood (1987, 214. o.) szerint „a történettudományban a felfedezendő tárgy nem maga az esemény, hanem az eseményben kifejeződő gondolat. A gondolat felfedezése egyszerre mind a gondolat megértését is jelenti”. Ez a megértés nemcsak az események közötti kapcsolatokra, hanem a cselekvői diszpozíciók és szándékok közötti kapcsolatok felfedezésére is irányul, vagyis annak megállapítására, hogy mitől válik egy történeti cselekvés racionálissá. Míg a szellemtörténeti irányzat a történettudományban jelentős irányzattá vált, a Dilthey-i *megértő lélektannak* a szociálpszicholó-

giában kevés babér termett, s ez a körülmény a két tudomány kölcsönös reflexióját a racionális magyarázat paradigmájában gyakorlatilag kizárta.

Az elmúlt évtizedekben azonban a társadalomtudományokban, így a történettudományban (White, 1973, 1997, Hull, 1975, Carr, 1999, Gyáni, 2000) és a szociálpszichológiában is (Sarbin, 1986, Bruner, 1986, László, 1999) kialakult egy sajátos megközelítés, amely a társadalmi tudás, így a történeti tudás magyarázatában az elbeszélés vagy narrativitás sajátosságait hangsúlyozza. A narratív magyarázat elve Hayden White (1997, 134. o.) sarkított megfogalmazásában kimondja, hogy „...ezek az események nem azért valósak, mert megtörténtek, hanem először is azért, mert emlékezésre méltónak ítéltettek, másodsor pedig azért, mert képesek maguknak helyet találni az eseményeknek egy kronologikusan rendezett sorában”. Ebben a felfogásban a történész által alkotott narratívum maga a történeti magyarázat. A történeti elbeszélés tehát szociális konstrukció eredménye, de olyan szociális konstrukcióé, amely az elbeszélést mint önálló törvényekkel rendelkező megismerési (kognitív) eszközt alkalmazza. A narratívum érvényessége hitelességétől, valószerűségétől, koherenciájától függ, ami viszont a narratív struktúrák – idő, cselekmény, szereplők, perspektíva, elbeszélői szándékok, értékelés – megfelelő alkalmazásán múlik. A narratívum paradoxona, hogy egyszerre lett az emberek univerzálisan érvényes kognitív működésmódja és e működésmód által létrehozott, szociálisan érvényesített illetve fenntartott tudásforma (vö. Pléh, 2001). A narratívumnak ez a kettős természete a Dilthey-féle szellemtörténeti kísérlet óta először hoz létre termékeny érintkezési pontokat a történelem és szociálpszichológia között. Lehetővé teszi, hogy a történelmi elbeszélés mint magyarázat vagy interpre-

táció elemzésébe pszichológiai tartalommal rendelkező kognitív struktúrákat vezessünk be: a történeti diskurzus elemzését visszakapcsoljuk az empirikus adatokhoz.

Történelem és szociálpszichológia narratív metszéspontjában két klasszikus szociálpszichológiai kutatási terület, a kollektív emlékezet és az identitás problémáinak újrafogalmazására nyílik lehetőség (Kónya et al., 1998, Pataki, 2001). A szociálpszichológiában sorra jelennek meg azok a monográfiák, amelyek a történelem szociális, emlékezeti konstrukciójának kérdéseivel foglalkoznak (például Pennebaker, Paez

és Rimé, 1997, Laurens, Roussiau, 2002), illetve a nemzeti-etnikai csoporthoz tartozás, a csoportidentitás és a csoporttörténet összefüggéseit tárják fel. Az európai szociálpszichológiai társaság 2002-es San Sebastian-i kongresszusán négy szimpózium is a történelem emlékezeti és csoportlélektani kérdéseivel foglalkozott. A jelen válogatás a hazai történészek és szociálpszichológusok kutatásaiból nyújt ízelítőt. A tanulmányok betekintést nyújtanak azokba a hazai műhelyekbe, ahol az új elméleti kereteket és eljárásokat elsősorban a magyar történelem folyamatára alkalmazzák.

IRODALOM

- Bibó István (1986) A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In uő., *Válogatott tanulmányok*. 2. kötet (1945-49), Magvető, Budapest
- Bruner, Jerome (1986) *Actual Minds, Possible World*, Harvard University Press, Cambridge
- Carr, David (1999) A történelem realitása In: N. Kovács Tímea (vál.) és Thomka Beáta (szerk.) (2000) *A kultúra narratívái. Narratívák* 3. 69-84. Kijarat, Budapest
- Collingwood, Robin George (1987) *A történelem eszméje*. Gondolat, Budapest
- Csepeli György (1985) *Nemzeti tudat és érzésvilág*. Műzsák, Budapest
- Dilthey, Wilhelm (1975) *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Gondolat, Budapest
- Gyáni Gábor (2000) *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest
- Hull, D. C. (1975) Central Subjects and Historical Narratives. *History and Theory* 14, 253-274.
- Hunyady György (1996) *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai, Budapest
- László János (1999) *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*. Scientia Humana – Kairosz, Budapest
- Laurens, S. – Roussiau, Nicolas (2002) *La mémoire sociale*. PUR, Rennes
- Nora, Pierre (1999) Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*. 3. 142-158.
- Pataki Ferenc (1998) Kollektív narratívumok és a csoportidentitás. In Kónya Anikó et al. (szerk.), *Kollektív, társas, társadalmi*. Akadémiai, Budapest
- Pennebaker, James W. – Paez, Dario – Rimé, Bernard (1997) *Collective Memory of Political Events*. Erlbaum, Mahwah, N. Y.
- Sarbin, T. R. (1986) The Narrative as a Root Metaphor for Psychology. In Theodore R. Sarbin (ed.) *Narrative Psychology. The Storied Nature of Human Conduct*, Praeger. New York
- Szűcs Jenő (1973) *Vázlat Európa három történeti regljáról*. Magvető, Budapest
- Tocqueville, Alexis de (1993) *Amerikai demokrácia*. Európa, Budapest
- White, Hayden (1997) *A történelem terhe*. Osiris, Bp.

POLITIKAI SZEREPEK ÉS SZEMÉLYISÉGEK A HUSZADIK SZÁZADBAN

Ormos Mária

az MTA r. tagja, egyetemi tanár, PTE Magyarország és Európa Kutatócsoport,
PTE BTK Modernkori Történeti Tanszék – ormosm@axelero.hu

Kossuth Lajos nem várt Bismarckra, hogy kimondja: a politika a lehetőségek tudománya. Valószínűleg sejtelte sem volt róla, hogy ezzel beharangozta a politikus új típusának megjelenését Magyarországon. Ugyancsak ő volt az is, aki felfedezte a sajtó jelentőségét, valamint a tömegekkel való közvetlen szótértés, ma azt mondanánk, a kommunikálás fontosságát. Nemcsak kiváló szónoki adottságait kamatoztatta e célra, de jól tudva, hogy az országgyűlésben elhangzó beszédek nem jutnak messzire, tudósítani kezdett róluk, majd – jóval később – toborzó körútra indult, hogy mindenkinek személyesen üzenjen. Felfogta, hogy a személyes kapcsolatnál semmi sem hatékonyabb. Sem a véres kard, sem az írásbeli rendelet.

E kettős politikai fordulat – racionalitás és tömegkommunikáció – Nyugat-Európában jóval előbb kezdődött, és kisebb-nagyobb hullámzásokkal, kitérőkkel előbbre haladt, mint hazánkban. Voltaképpen már Machiavelli e két dologra tanította a fejedelmet: a lehetőségek felismerésére, kihasználására és a megfelelő látszatok megteremtésére a tömegek számára. Maguk a politika intézői – ha nem is mondták ki – többnyire mindig is a lehetőségek világában igyekeztek maradni, tudatos és hangoztatott törekvéssé azonban ez majd csak a nagy racionalista hullám hatására vált. A

politikával szemben támasztott követelmény szintjén azóta is meghatározó maradt. Ami pedig a második jellemvonást illeti, remélem, nem tévedek, ha azt mondom, hogy bár a nagy jelenetek hatását már jóval korábban felismerték, és ha hihetünk a tudósításoknak, néhány nagy demagóg már az ókorban is élt vele, a politikai szereplők a francia forradalom éveit vitték a politikát – immár rendszeresen – a színpadra.

Mindenesetre fontosnak tűnik, hogy a kossuthi gondolat és maga Kossuth mint politikai szereplő a modernizálásra irányuló erőfeszítések és egyúttal a nemzeti célért folytatott küzdelem közepette jelent meg Magyarországon. Azt hiszem ugyanis, hogy Európában a szóban forgó kettős fordulat a modernizálás és igen gyakran a nacionalizmus egyik kifejeződéséként fogható fel. A politika két nagy biztosító pillérét alkotta, hogy egyrészt realistának és racionálisnak tüntette fel magát, másrészt pedig, hogy elképzeléseit széles rétegekkel el akarta fogadtatni, és ezáltal mintegy szentesítéshez is jutott. A túlvilági felhatalmazás helyébe egy olyan társadalmi felhatalmazás lépett tehát, amely részben a politika ésszerűségén, részben ennek elismerésén és az elismerést biztosító kommunikáción nyugodott. Az utóbbi feltétel viszont annak mértékében növekedett fontosságában, minél szélesebb tömegek vettek részt a

politikai szféra kialakításában, vagyis minél többen rendelkeztek választójoggal.

Az új formula azonban eleve magába zárta azt a lehetőséget, hogy a racionalizmus megmaradhatott a látszat szintjén, a tömegekkel kialakított szótértés pedig alapulhatott félreértésen, félrevezetésen vagy akár demagógián is. Mindenkor és mindenféle államforma keretében szükség volt arra, hogy a politikus mondandója részben valóban megfeleljen a valóságnak, legalább a valóság egyes szeleteinek, morzsáinak vagy a valóság látszatának, valamint arra, hogy ezek és más eszközök segítségével biztosítsa a konszenzus alapját, tehát a saját legitimitását. Úgy vélem, hogy ez – *mutatis mutandis* – nemcsak az ismétlődő választások által korlátozott demokráciákban, de a szinte korlátlan hatalommal rendelkező diktatúrákban is megkerülhetetlen követelmény. A lelepleződés veszélye ugyanis állandóan fennáll, a kérdés csak az, hogy ez gyorsan vagy viszonylag hosszú idő alatt következik-e be.

A választójog kiszélesedésének hatására az eleinte talán még kedvtelésből vállalt „kampányolás” utóbb elháríthatatlan kötelességgé alakult át. A folyamat úgyszólván észrevétlenül progrediált, ám annál határozottabban nyomta rá a bélyegét nemcsak a szűk értelemben vett politikára, de az egész közéletre, sőt az egész társadalomra. A jelenleg érvényesülő két fontos intelem: a politikusnak el kell adnia az áruját, és vele együtt el kell adnia önmagát. Amíg a kezdetektől a mai megállóig eljutottunk, a változatok, típusok tarkabarka kavalkádja vonult végig a történelmen. Kipróbáltak minden elképzelhető, amiről azt gondolták, hogy a realitás, a racionalitás benyomását kelti, és minden maszkot, amelyről hinni lehetett, hogy eladható a döntések szempontjából mind megkerülhetlenebb tömegeknek. Minden politikai áramlat, minden idea az ésszerűség, az egyedül

helyes út jegyében árulta magát, még az is, amely valójában leginkább érzelmekre akart hatni. Megszületett a szocialista vágyálm tudományos változata, tudományos alátámasztást kapott a nacionalista hisztériát kifejező fajelmélet, tudományos fejtegetésekkel vették körül a birodalomalapítási kísérleteket.

Utcai fogásokkal mindenesetre nemcsak radikális újítok éltek, de egyre többen azok közül is, akik egyelőre a City elegáns öltönyét viselték. Miközben 1919 folyamán Párizsban nagypolitikát csináltak, és a világ jövőjét akarták beszabályozni, a legtöbb politikai szereplő saját választóközösségén tartotta legalább az egyik szemét, és többek között annak izlésétől is függővé tette, hogy mit fogadjon el és írjon alá, mint a reáliáknak megfelelő, racionális megoldást. Pontosabban szólva: annak a látszatát. Az utca hangulatát időnként egyúttal pajzsként is maguk elé tartották, vagyis manipuláltak a manipuláltakkal.

A racionalitás tényleges érvényesülésének nem csak a választótömegekkel kapcsolatos aggodalmak szabtak határt, hanem az elmebeli restség, a valóságos helyzet követelményeinek a fel nem ismerése is. Az elmúlt század húszas éveiben olyan általános gazdaság-, kereskedelem- és pénzügyi politikát folytattak illetve diktáltak az arra hivatott fórumok, mintha csak erőnek erejével akarták volna tovább rontani a dolgokat és felidézni a világválságot. Ebben viszont a politika mindenkor nagy kerékkötője volt a főbűnös: a jelenhez való kötöttsége, ami többnyire megakadályozza, hogy hosszú távra reagáljon, még akkor is, ha maguk a szereplők tisztában vannak vele, hogy ezt kellene tenniük.

A realitások nagy tisztelete közepette tehát hamar megszületett az „álrealista”. Machiavelli e típust voltaképpen már nem csak ismerte, de mintegy általánosította, mert követelménynek tartotta, hogy a feje-

delem a számára szükséges látszatot mindenkor megteremtse, függetlenül attól, hogy mi az igazság. Az álrealista meghatározás viszont Bibó Istvántól származik, aki azt a huszadik században csupán a közép- és kelet-európai politikusokra alkalmazta. A valóságnak megfelelően kimondhatjuk azonban, hogy az elmúlt évszázad során az álrealisták csakúgy hemzsegték a világ minden sarkában. Tele volt a világ olyan politikusokkal, akik elég jól tudták, hogy veszedelmes lépéseket tesznek a jövő szempontjából, mégis megtették, mert a pillanatnyi hatalmi helyzet azt látszott megkívánni. Lloyd George például tudta, hogy Németországtól nem lenne szabad megkövetelni minden háborús kár megtérítését, beleértve ebbe a hadirokkantak, özvegyek és árvák ellátását is. Ostobaságnak tartotta Ausztria-Magyarország gazdasági egységének megszüntetését, és hibásnak a lengyelek megajándékozását több mint kétmillió némettel, Csehszlovákiát pedig több mint hárommillióval. Tudatában volt annak is, hogy ésszerűtlen és egyúttal igazságtalan a magyar milliók elszakítása anyországtól. E hibás, ostoba és igazságtalan döntéseket mégis sorra aláírta. Vajon nem volt-e ő is álrealista?

Mindenesetre e téren nem tanácsos túlzásokba bocsátkoznunk, és nem szabad azt hinnünk, hogy a népszerűség jegyében a politikusok kizárólag álrealista lépéseket tettek, mert ha így lett volna, vélhetően már nem is lenne miről beszélgetnünk. Ez annyit jelent, hogy a politikának és a politikusnak az új játékszabályok elfogadása esetén is van mozgástere aszerint, hogy valóban az ésszerűnek tartott és tartható lépéseket akarja-e „eladni” az alkuhoz szükséges kisebb-nagyobb engedmények és hókusz-pókuszok árán, vagy éppen ellenkezőleg, irracionális törekvéseit próbálja-e beöltöztetni az ésszerűség köntösébe. A két végpont között természetesen sok vál-

tozat megfér, amelyek között eminens szerep jut az egyszerű tévedésnek. Mindazonáltal fennmarad az alapvető kérdés, az, hogy egyáltalán mi nevezhető a reáliáknak megfelelő racionalitásnak? Mivel a politika az emberről szól, és mivel az ember legintimebb vágya, hogy jól éljen, és biztonságban tudja magát és utódait, vélhetően csak az a politika felel meg e kritériumnak, amely a lehető legtöbb embernek biztosítja a lehető legnagyobb jólétet és a lehető legszilárdabb biztonságot. A többi valóban a mindenkori lehetőségek és esetlegességek birodalmába tartozik.

Egy dolog mindenestre teljesen világos: az új idők új politikustípust követeltek meg. A politikusok osztályozása, kategóriákba sorolása egy időben nagy divat volt, és egy sajátos, meglehetősen félrevezető, sőt olykor álszent módon napjainkban is megfigyelhető jelenség. Osztályozták a politikusokat (miként másokat is) temperamentumuk szerint, és elkülönítették a kolerikus, a melankolikus stb. típusokat. Ezt ugyan bizvást és minden rizikó nélkül meg lehetett és lehet tenni, de ebből a politikusok és politikák érdemi minősítéséhez aligha lehet eljutni. Hasonló a helyzet e kísérelt minden finomításával is, mert semmivel sem tudok biztonságosabban mozogni a történetben, ha tudom, mondjuk, hogy Clemenceau szenvedélyes, Lenin harmonikus, Chamberlain flegmatikus, Daladier pedig szentimentális egyéniség volt. Mindez érdekes és fontos lehet életrajzok írása esetén, de nemigen visz közelebb sem az új típusú politikus, sem az általa képviselt megértéséhez.

Pareto, a neves szociológus, Machiavelli nyomán kísérletet tett rá, hogy megrajzolja korának főbb politikustípusait. Machiavelli szerint a nagy fejedelem ötvözi a fenevadat elpusztító oroszlán és a hurkot elkerülő róka alkatát, Pareto pedig saját korában vizsgálja a két alaptípust: az oroszlán-

forradalmárt és az íróasztal-rókat. Lényegében véve arra a következtetésre jut, hogy a kétféle alkat gyakran összekeveredik. Úgy véli ugyanis, hogy például az orosz-lánként fellépő Leninben valószínűleg több róka is megbújt, és mihelyt a merész tetteket a létező valóságra akarta alkalmazni, e róka azonnal elszabadultak. Lenin annyiszor és oly nagy mértékben kötött kompromisszumot saját oroszlán mivoltával illetve a reális világgal, mint rajta kívül kevesen. Paretónak nem volt módja rá, hogy elméletét Mussolinin vagy Hitleren kipróbálja, mivel 1923-ban meghalt. Ezzel sem jutunk azonban messzire, mivel gyerekjáték kimutatni, hogy a két természet – a szimbolikus oroszláné és a szimbolikus rókaé – sok más politikusban is egyszerre megtalálható.

Napjainkban az általam alamuszinak nevezett osztályozás lényege abban áll, hogy a „rossz fiúkról” kimutatják, hogy alacsonyak, ragyások, kacskakezüek, rossz az orruk, a szemük állása, szeszínű a hajuk, beteges étkezési szokásaik vannak, szexuálisan aberráltak, ezenfelül pedig – ha csak egy mód van rá – még súlyos betegségekben is szenvednek. Ennek kimondott vagy kimondatlan ellentétele, hogy a „jó fiúk” természetesen szépek, daliások, egészségesek, példás családi életet élnek, a legjobb karbantartási módszereknek hódolnak, eszükbe sem jut, hogy megigyanak egy whiskyt, sőt ma már az sem, hogy elszívjanak egy cigarettát. Churchill kizárva a paradicsomból! Ha ilyen egyszerű lenne a dolog, történésre egyáltalán nem is lenne szükség, elegendő lenne néhány lantos, és szerzeményeik méltó előadására néhány tehetséges popsztár. Elöttem mindenestre úgy tűnik, hogy a kacskakéz vagy az italozás lehet ugyan fontos adalék egy személyiség ábrázolásában, de semmiképpen sem igazít el egy politika minőségét és annak valóságos racionalitási kompo-

nensét illetően. A valóság sokkal inkább az, hogy nagyon sok politikusnak van valamilyen púpja, és a kérdés csupán az, hogy vajon sikerül-e elrejtienie, vagy a lehető legjobb esetben erényt faragnia a hibából.

Az imént felsorolt sztereotípiák egyikével, a betegséggel kapcsolatban mindenestre egy kiegészítő megjegyzést kell tennem. Azt hiszem ugyanis, hogy a társadalomnak semmiképpen sem tesz jót, ha súlyosan beteg, és a betegség által szellemileg korlátozott vagy nehézségekkel küzdő emberek vezetik. Vélhetően nem tett jót például, midőn a legtöbb európai uralkodó udvartartásával egyetemben szifiliszben szenvedett, miként azok az előregedett uralkodók sem, akik minden bizonnyal a szenilitással küszködtek, és azok a politikusok sem, akik az átlagosnál jobban szorongtak, és a felsorolást még lehetne folytatni. A modern időkben azonban, hacsak nem mentális betegségről vagy visszafordíthatatlan kórról van szó, a betegség, mint meghatározó komponens eltűzését semmiképpen sem tartom célravezetőnek. A tételt legalábbis indokolatlan, sőt veszélyes megfordítani, és arra az álláspontra helyezkedni, hogy a rossz politikát valamilyen súlyos betegség határozta meg.

Vegyük Mussolini példáját. Róla elterjesztették, hogy ifjúkori nemi fertőzése következtében súlyos beteg volt, és ezen az alapon a húszas évek derekán már közeli halálával számoltak. A hír különféle formában minduntalan visszatért, és a Duce halála után a történetírásban évtizedekig tartotta magát a felfogás, hogy Mussolini alapvető tévedéseit legalább részben erre a misztikus, súlyos betegségre lehet visszavezetni. Miután azonban átvizsgálták minden rá vonatkozó orvosi iratot, kiderült, hogy Mussolininek az égvilágon semmi más baja nem volt, mint az, hogy nagy feszültségek idején az idegesség a gyomrára ment, és ilyenkor panaszai, sőt olykor sú-

lyos fájdalmai voltak. Azt hiszem, nyugodtan kimondhatjuk, hogy nem ezek az ideges gyomorpanaszok tették őt Mussolinivé. Hitler ugyan a háború idején valóban marokszámra nyelte a színes pirulákat, hol élénkítette, hol meg nyugtatta magát, és néhány év alatt, egészen pontosan 1941 végétől kezdve valóban rohamosan öregedett, és ideges rángásai is voltak, de valójában semmilyen szervi bajt nem mutattak ki nála. A legutóbb felbukkant „nagy szenzáció”, amely szerint Hitlernek homoszexuális hajlamai voltak, egyrészt egyáltalán nem új, másrészt nem is szenzáció. Miért is ne lettek volna ilyen hajlamai négyéves frontszolgálat után? Hitler homoszexualitásából ugyan meg lehet magyarázni rosszul sikerült női kapcsolatait és egyáltalán a nőkről alkotott véleményét, sőt talán még a férfirendek (például az SS) iránti nagy vonzalmát is, de aligha lehet közelebb jutni a fajelmélethez, a hódítási furorhoz és a zsidók tömegeinek lemészárlásához. A legtöbb, amit minden jel szerint állítani lehet, hogy Hitler paranoid és narcisztikus személyiség volt, amit nyilvánvalóan csak súlyosbíthattott homoszexuális hajlama, amelyet titkolnia kellett, illetve amelyet visszafojtott. De nem ezek a jegyek tették őt Führerré. Mi több, nem is ezek miatt bukkott el. Ha Hitler homoszexuális, paranoid és narcisztikus volt, úgy e problémákkal mindig is együtt élt, és ezekkel együtt érte el hallatlan sikereit 1925 és 1938 között. Végül a bukás biztos előérzetében lett testi-lelki nyomorékká. Nem folytatom. Bármekkora teret adunk is Hitler esetében a beteges tüneteknek, amelyek élete vége felé minden bizonnyal elhatalmasodtak, ezek nem adnak választ a nemzetiszocializmus történetével kapcsolatos legfontosabb kérdésekre. Arról már nem is szólva, hogy más helyzetben, más körülmények között az a kétségtelenül nagyon rossz testi-szellemi állapot, amelyben például Pompidou élete

utolsó éveit eltöltötte, mint látszólag aktív államférfi, aligha hozható közös nevezőre Hitler esetével, holott a betegség alapján ez lehetséges lenne.

Nézzünk egy másik sztereotípiát. A „rossz” politikus, a diktátor külső megjelenésével kapcsolatban az első megállapítás rendszerint úgy hangzik, hogy mindegyikük alacsony volt, amiből azonnal logikusan következik, hogy óvakodni kell a történetől. E szerint azonban óvakodni kellene még számos más történelmi szereplőtől is, olyanoktól, akik fényes emlékeket hagytak maguk után. Arról már nem is szólva, hogy a híres hármás valóban eltörpült ugyan – mondjuk – a korabeli svéd vagy a mai európai átlag mellett, de Hitler a német kortársak, Mussolini az olaszok, Sztálin pedig a grúzok között nem kellett feltűnést szokatlanul alacsony testmagasságával, mivel az nem is volt szokatlan.

Lényegében véve hasonló a helyzet a többi külső jegy körül is. Ha mondjuk Churchill, Roosevelt és Sztálin megjelenését figyelem, úgy nem tudnám megmondani, hogy egy női Apolló(nia) miként döntene hármójuk szépségversenyében. Ha Sztálin állítólagos vodkaivászatát (ami egyébként nem nyert bizonyítást, mivel többek szerint kizárólag a grúz vörösbor kedvelte) összevetem Churchill whisky-szeretetével, úgy megint csak nehéz megmondani, hogy ezen az alapon merre bilien a mérleg. Ha Sztálin kacská kezét Roosevelt paralitikus lábai mellett szemlélem, úgy vajon melyikük az igazán hátrányos helyzetű? Egyébként az USA huszadik századi történetének két nagy elnöke, Roosevelt és Kennedy egyaránt súlyos beteg volt. Nyújt ez támpontot bármilyen további politikai következtetésre? Aligha.

Az érdemi kérdés e modern politikusok esetében visszavezet kiindulási pontunk két fő tényezőjéhez: a racionalitáshoz és a kívánatos látszat megteremtéséhez. Az első

kérdés viszont mindjárt az, hogy vajon egyáltalán mit tekinthetünk a politikában ésszerűnek? Valami ilyesmit: a politikus elfogja korának realitásait, a bennük rejlő nehézségek valóságos természetét, ezekből következtetéseket von le saját teendőire nézve, és amennyire a körülmények, a mindenkori lehetőségek egyáltalán lehetővé teszik, azokat igyekszik a gondjaira bízott közösség javára megvalósítani. Emellett a politikától elválaszthatatlan, hogy a politikus úgy cselekedjék, hogy azáltal ne veszélyeztesse saját hatalmi helyzetét. Ez mintegy benne foglaltatik a „lehetőségek tudományában”.

A reáliák és a lehetőségek világában azonban – úgy tűnik – különbség mutatkozik a pillanatnyi és a hosszú távú elemek között. A huszadik század nagy formátumú politikai vezetői nemigen különböztek egymástól abban, ahogyan a pillanatnyi lehetőségeket felmérték, és amiként azok között kialakították a saját mozgásterüket. Valamennyien – Churchilltől Sztálinig és Roosevelttől Hitlerig – kiváló taktikusok voltak. Ez a kijelentés a diktátorok esetére alkalmazva valószínűleg meglepő, de majd megkísérlem érthetővé és elfogadhatóvá tenni. Churchillről tudjuk, hogy miután számos alkalommal csúfosan kudarcot vallott, végül nagyszerűen megtanult bujkálni a demokrácia fáradtságos útvesztőiben, és ravaszul kimódolt lépésekkel, nemegyszer utólag bevallott trükkök segítségével a legtöbbször elérte, amit egyébként meglehetősen autoriter természetének megfelelően a fejébe vett. Roosevelttől át bújócskát játszott mind a kongresszussal, mind a Legfelsőbb Bírósággal, hogy új gazdaság- és társadalompolitikáját keresztülvigye, és noha annak számos eleme formálisan megbukott, gyakorlatilag végül mégis érvényesült. Annyira, hogy korabeli és utólagos bírálói kénytelenek voltak a beépített új elemek többségével együtt élni. Ami vi-

szont az amerikai külpolitikát illetve, Rooseveltnak ugyancsak róka módra kellett sompolyognia ahhoz, hogy lépésről lépésre növelje mozgásterét, és az amerikai társadalmat ráébredésre elkerülhetetlen feladatára. Mindkét eredményét nem kis részben kiváló taktikai érzékének köszönhette.

Hogyan állunk a diktátorokkal? Kettőről, Mussoliniról és Hitlerről bizvást állítható, hogy taktikai érzék híján sosem lettek volna „vezérré”. Vitathatatlan viszont, hogy az ő esetükben a sikerhez, amíg csak sikerről egyáltalán beszélni lehetett, a demokráciánál sokkal nagyobb mértékben hozzájárult a szerep, a megjelenés, a tömegek megigézése és elcsábítása. Erre még visszatekintni, hogy merő tévedés a diktátort minden vonatkozásban és mindenkor voluntaristának beállítani. Hitler képes volt rá, hogy felesküdjön a legalitás megörzésére, mi több, erre irányuló ígéretét, ha nem is szó szerint, de kancellári kinevezéséig lényegében véve betartotta, hajlandó volt szövetségeket kötni, és pontosan tudta, hogy egy adott közönség előtt miről és miként beszéljen. E nélkül nem nyerhette volna el sem a nagytöke és a hadsereg tekintélyes részének támogatását, sem Hugenbergnek és párttársainak együttműködését, és nem kaphatta volna meg Hindenburgtól a kinevezést.

1933 és 1938 között Hitler pontosan ki tudta számítani, hogy külpolitikai téren mit és hogyan engedhet meg magának. Taktikájának lényege e téren abban állt, hogy kizárólag a Németországgal szemben elkövetett igazságtalanságok kiküszöböléséről beszélt, és mivel volt miről beszélni, nagyon nehéz volt olyan érveket találni, amelyek segítségével érdemben vitatni lehetett volna a szempontjait. Milyen jogos érveléssel lehetett volna védeni a német hadsereg abnormális korlátozását a fennálló nagy had-

seregek jelenlétében, lehetett-e szót emelni a legális alapokon nyugvó Saar-vidéki népszavazás és az ott aratott frenetikus német siker ellen, állíthatta-e bárki is, hogy Németország a saját területén nem gyakorolhatja szuverenitását, és ezért fenn kell tartania a demilitarizált zónát, vagy akár, hogy az Anschluss tilalmát elfogadható szempontokkal alá lehet támasztani? Utólag, de csak utólag vált világossá, hogy mindez csupán előkészület és egyúttal hazugság volt, ám hogy azzá minősül majd át, azt 1938-ig senki sem bizonyíthatta be, legfeljebb rossz előérzeteit fogalmazhatta meg. Mindent összevéve, Hitler kiváló taktikusnak bizonyult, évek hosszú során át nagyszerűen tudott bánni a valóság bizonyos adottságaival. Csak éppen a teljes valóság leglényegesebb elemeit nem fogta fel.

Ugyanezt, nagyjából szintén 1938-ig Mussoliniról is el lehet mondani. Bár ő már 1935-1936-ban súlyos politikai hibát követett el, ez még nem volt korrigálhatatlan, miként a spanyol polgárháborúban való olasz részvétel sem volt az. Mussoliniról is elmondható, hogy ritkán tévedett a részletekben, miközben az egészről kialakított nézetrendszere alapvetően hibás volt. Hibás volt a demokráciák lényegéről, aktuális erejéről és potenciáljukról kialakított képe, következésképpen hibás volt mindaz, amit a fasizmus vezérelte „Új civilizációról” összeokoskodott.

Mindkettejük esetében hozzátartozik a dolog érdeméhez, vagyis egy viszonylag tartós diktatúra lényegéhez, hogy a lakosság széles rétegeit nemcsak kábították és nemcsak szigorúan felügyelték, de egyúttal a háború előtti években arra is ügyeltek, hogy e lakosságnak legyen biztonságtudata és valamelyes komfortérzete is. A „széles tömegeket” ugyan eszközként használták, de érzéseiket, lelkiállapotukat mégis figyelembe kellett venniük. Ez hozzátartozott a reáliákon nyugvó taktikához. Ha úgy

tetszik: a rókasághoz. E jelenség egyik sokatmondó visszajára fordult tünete, mintegy a negatív hátoldala volt, hogy a világháború második felében, amikor már minden rosszul állt, sem Hitler, sem Mussolini nem akart vállalkozni rá, hogy a tömegek elé álljon. A két nagy rétor elnémult, mert érezte, hogy a tömegeket már semmiképpen sem tudja magával ragadni. A kommunikáció megszakadt.

Már utaltam rá, hogy a hatalmas tette vállalkozó Lenin Pareto szerint is nagyon okos taktikai rókának bizonyult. Lenin képes volt saját koncepciója mellé állítani a bolsevik vezető csoportot, jóllehet eredetileg alig volt, aki egyetértett vele, majd igencsak szerény, de jól szervezett és jól vezetett erőkkkel, valamint agyafűrt módszerekkel, szerencsésen megválasztott időpontban és helyen kipenderíteni a hatalomból annak birtokosait. Hajlandó volt a legnagyobb birodalmi-területi áldozatokra a hatalom megtartása érdekében, és ha elkerülhetetlennek látta, kész volt a politikai visszavonulásra is. Lenin is ragyogóan értett tehát a hétköznapi reáliák kezeléséhez, csak éppen a jövőről kialakított utópiája volt hamis. Mindez és e folyamatok részletei is elég jól ismertek, és nem hiszem, hogy további fejtegetésekre szorulnának.

Annál inkább bizonyításra szorul viszont, ha azt állítom, hogy a taktikai érzéklet és a szükséges konszenzus megteremtésének igényét Sztálin sem nélkülözte. Márpedig valóban úgy vélem, hogy amennyiben Sztálint egyszerűen és kizárólag a voluntarizmus megtestesítőjének tekintjük, aki kizárólag a terrornak köszönhette uralmának tartósságát, úgy sohasem juthatunk el sem személyiségének, sem rendszerének megértéséhez. A magam részéről Sztálint egy minden hájjal megkent grúz rókának látom, akinek mérhetetlen elvakultsága ugyancsak mérhetetlen ravaszsággal párosult. Nagyszerűen válogatta meg és

váltogatta pillanatnyi barátait és ellenségeit, művészién meg tudta oldani, hogy a felelősséget rendszeresen másokra hárítsa, gondja volt rá, hogy ellenségnek mindig csak a társadalom viszonylag szűk csoportjait kiáltsa ki, miközben többnyire udvarolt az óriási többségnek. Mi több, időről időre kimutatta, hogy ez az óriási többség egyre jobban él, egyre alaposabb iskolai képzésben, orvosi ellátásban részesül, és a kultúrából mind nagyobb szelethez jut hozzá. Ha nem kérdezzünk rá mindennek a minőségére és szakmai-szellemi korlátaira, úgy azt mondhatjuk, hogy ezeknek az állításoknak volt is igazságalapjuk, mert a szovjet állam sem engedhette meg magának, hogy a lakosság nagy tömegeit semmibe vegye. Végtére is maga az ideológia róluk szólt, csakúgy egyébként, mint a német „Volk” és az olasz „nazione” esetében.

Hogyan állunk e nagy taktikusoknál a kívánatos látszatok megteremtésével, az eladhatóság követelményének való megfeleléssel? Úgy tünik, hogy e téren a huszadik század első felében a stílus még alaposan különbözött a demokratikus és a diktátori megoldások között, és a hasonlóság csak magában az „eladhatóságra” irányuló törekvésben jelent meg. A politikus első feladata minden esetre már a század első felében is az volt, hogy eltüntesse a hátrányait, és szimpatikus képet alakítson ki magáról. A jársképtelen Rooseveltt elhitette magáról, hogy semmi baja sincs, és kultuszt alkotott abból, hogy a rádió mellett karoszékben üldögélve mesélt honfitársainak. Egyébként baráti segítséggel lábön állva is fényképezette magát. Az amerikai elnökök között disszimulálásban csak Kennedy múlta felül, aki számos betegség által megtámadott testét az egészség szobraként tudta megjeleníteni. Churchill a hibáiból gyártott erényt. Semmit sem tett nagyívó és örökké szivarozó képe ellen, sőt fotózásnál a szivarcsutkát még akkor is a kezében

tartotta, amikor már jó ideje se nem ihatott, se nem dohányzott. Ehhez már csak a jellegzetes győzelmi „V” betűt kellett ujjával megformálnia, hogy a szimpatikus, a nagyközönség által elfogadott és kedvelt Churchill-kép kialakuljon.

Hitler és Mussolini jóval nehezebben, Sztálin pedig hozzájuk viszonyítva is megkésve találta meg saját igazi színpadi alakját. Hitlert eleinte a tirolihoz hasonló, bajor népi gúnyában lehetett látni, de elég gyorsan vagy ő maga, vagy más rájött, hogy ez az öltözék bizony nevenséges. Valamivel később hosszú esőkabátban, kezében korbácsot tartva tündökölt, de ez, ha lehet, még groteszkebb hatást tett a szemlélőre. Következett azután a barna ing bricseszna drággal és csizmával, ami viszont egyenesen slaposnak volt mondható. Szalonöltözék, szmoking, utazóruha, minden előkerült, hogy azután – végre – megtalálja a megfelelő ruházatkodási formát: az egyenruhát. Közben feltalálta a jellegzetes Hitler-bajuszt, és ezzel eltüntette arcának egyik aránytalanságát, valamint az oldalra fésült és homlokra hulló hajviseletet, amely szerencsésen korrigált egy másikat. Tudjuk, hogy időközben nagy gondot fordított beszédképességének, mimikájának és gesztusainak fejlesztésére.

Mussolini talán még változatosabb ruházatkodási szokásokat követett, de ugyanott kötött ki, ahol Hitler, és a végállomás Sztálin esetében is ugyanaz volt. A háború idején végeredményben három daliát, három hőst látunk, akik elhíthetik magukról, hogy „fejfel magasbak mindeneknél”, holott csak közepesek voltak. Közös vonásuk, hogy míg jó néhány kortárs – így például Franco, Pétain vagy Pilsudsky – joggal viselte az egyenruhát, hiszen ők valóban katonatisztek voltak, a három diktátor számára ez csak kellék volt. Azt sugallta, hogy az egyenruha-költemény viselője nagy hadvezér, joggal parancsol a sokmillió hadse-

regnek, holott a valóságban ehhez minden képzettségük hiányzott. Hitler és Sztálin menet közben sokat megtanult a hadtudományból, Hitler azonban 1941-től kezdve óriási szarvashibákat és számtalan apróbbnak tűnő tévedést követett el, Sztálin „hadművészetének” pedig aránytalanul nagy volt az emberéletekben kifejezhető ára. Ami Mussolininál illette, ő tökéletesen dilettáns volt és az is maradt. Itt már látható, mintegy tettenérhető, hogy látszat és valóság menthetetlenül elszakadt egymástól. Sztálint ugyan a győzelem mintegy igazolta, de ez sem változtat azon, hogy ő is olyan szerepet játszott, amelyet nem rá szabtak.

Az önarckép kialakításának módszereiben kétségtelenül a két nacionalista diktátor, Hitler és Mussolini alkotta meg a modern iskolát. Mindenki más, Sztálint is ideértve, akkoriban csak a nyomukban bandukolt. Hozzáteszem, egy olyan iskolát hoztak létre, amelynek manapság – a diktatúrára jellemző személy körüli kultusz egyes elemeit leszámítva – minden politikus nebulója lett valamilyen módon. Mit kell leszámítani? Mindenekelőtt természetesen a dicső, katonás megjelenést, aminek a helyébe a lezser, ám mégis sportos allűr lépett, továbbá a nagyság mesterséges megjelenítését, a mellszobrok szériagyártását, valamint az ugyancsak sorozatban készülő dicsőítő irodalmi „alkotásokat”, amelyeket – mintegy természetes és mintegy spontán módon – a gyakori tévészerplések, plakátok, reklámok, pletykarovatok és a színes magazinok váltottak fel. Egyébként a Mussolini és Hitler által használt eszközök köre az ő koruk óta csupán kiteljesedett. Ők vetették be először a fotózás minden mennyiségben elvét, ők kezdték el a jól megválasztott helyszíneken tartott nagy beszédek rítusát, a történelemben elsőként Hitler folytatott gigászi választási kampányt, ő használta elsőként rendszeresen a rádiót. Hetente forgatták mindkettő-

jükről a filmhíradót, és a televíziót csak azért nem vették igénybe, mert még nem volt annyira kifejlesztve, hogy használni lehessen. Miben áll a módozatot érintő különbség az elmúlt század első és második fele között? Vélhetően főként abban, hogy akkoriban egy politikus maga kínálta ki önarcképét, utóbb viszont az imázsteremtéssel jórészt erre kiképzett szakemberek foglalkoznak a logopédustól a szabón és a sminkmesteren át a szövegíróig és a pszichológusig.

Oda jutottunk, hogy a választóvonal a „lehetőségek tudománya”, a politika keretében nem a megjelenésben, nem a lelki alkat formális jellegében, bizonyos keretek között nem is a betegségben, sőt még csak nem is a propaganda méreteiben található. Lehet valaki jó vagy rossz politikus, függetlenül attól, hogy alacsony vagy magas, ragyás vagy sima bőrű, melankolikus vagy kolerikus, szentimentális vagy harmonikus, kisebb vagy nagyobb mértékben narcisztikus (melyik politikus nem az legalább egy kicsit?) vagy – tegyük fel – egyáltalán nem az, és függetlenül attól is, hogy mérsékeltlen ünnepeletti önmagát vagy lázas önpropagandát folytat. Természetesen nagyon szerencsés az a politikus, aki jó kiállítású, arcvonásai harmonikusak, simán beszél és a hangja ércesen, mégis melegen cseng – avagy: csinos, elegáns, és kellemes alt, esetleg mezzoszoprán hangon szólal meg. Szerencsés, mert rajta már nem sokat kell „megcsinálni”, ám e tulajdonságok birtokában még mindig nem dől el, hogy vajon nagy vagy jó politikus-e.

Ha futólag is, de meg kell említeni, hogy a modern idők más szerepet osztottak le a nagyhatalmi politikának és a nagyhatalmak politikusainak, és mást a többieknek. Ebből a szempontból közömbös, hogy hány állam képvisellete jelenhetett meg éppen a nagyhatalmi mezőnyben – hét, mint a tizenkilencedik század utolsó

harmadában, három, mint az első világháború, kettő, mint a második világháború után –, az bizonyos volt, hogy ők szabják meg a világ arculatát és ezzel együtt a globálisan követendő politika, a jogrendszer, a gazdasági és pénzügyi körülmények alapjait. A többiek pedig – a közepes és a kicsi hatalmak mindenkori politikusai – azon törhetik a fejüket, hogy miként kövessék őket, ha van választási lehetőség még (egy ideig volt), úgy melyik félhez csatlakozzanak, de mindenesetre olyan módon, hogy ne veszélyeztessék országuk hosszú távú érdekeit. Ez a szerep egyszerűbbnek tűnik, ám gyakorlatilag szerfelett nehéz, és nagy a felelősség is, amely belőle a politikára háramlik. A reáliák felmérése legalább olyan fontos követelmény, mint a nagyhatalom esetében, és fennáll annak a szükségessége is, hogy e reáliákat a saját közönségükkel, választóikkal elfogadtassák, ami sokszor nagyon bonyolult feladat lehet.

A választóvonal vélhetően ott húzódik, ahol az egyik oldalon a személyiség mérlegelőképesége és a szükségesnek mutató változtatásokra való hajlam áll, és ez még olyan esetben is működik, amikor esetleg saját korábbi nézetét, eszmerendszerét kell a valóságban észlelt dolgok alakulása miatt felülvizsgálnia, míg a másikon a realitások lényegének mellőzésével kialakított ideológiához való feltétlen ragaszkodás jelenik meg. Bismarck nagy politikai bölcsességet fogalmazott meg, midőn azt mondta, hogy csak az ökor következetes. Az ideológiai fikszáció ugyanis vagy eleve magába foglalja, vagy fatálisan elvezet a voluntarizmushoz, előbb vagy utóbb fanatizmusként jelenik meg, aminek végső formája eljuthat odáig, hogy „annál rosszabb a tényeknek”. Az előbbi típus, bármilyen lelkialkatú is, el tud jutni az önkorrekcióig, az utóbbi viszont többnyire eljut a tévedhetlenség illúziójához. Az egyik tudatában van

a felelősségének és ebből eredően le tudja vonni a konzekvenciákat is, és akár győz, akár megbukik, képes megőrizni személyiségének intaktságát. Az utóbbi az elhanyagolt realitásrészletek bosszúállása idején mérlegelés és változtatás helyett minden problémaért másokra hátrítja át a felelősséget, mind több és több ellenséget fedez fel maga körül, egyre jobban elhatalmasodik rajta a bosszúvágy, narcizmusa elmélyül, és ha klinikai értelemben nem is paranoiás talán, e betegség mind több tünetét produkálja.

Csakhogy... Csakhogy hozzá kell tennünk ehhez még valamit, ami fontosabbnak látszik a politikus egyéni alkatánál. E körülmény abban áll, hogy a demokratikus államszerkezetben mindig van alternatíva, és ha a politikus önmaga ezt képtelen belátni, úgy a korrekciót a demokrácia nélküle hajtja végre. Ennek tudata viszont még azt a politikust is mérlegelésre serkentheti, aki alkatilag erre nem nagyon hajlik. Diktatúra esetében azonban ez a lehetőség nem áll fenn, mert a diktatúra vagy tévedhetetlen, vagy nincs. A diktátor taktikázhat ugyan, de alapvető tévedésének kiigazítására nincs módja, mert miután tévedhetetlennek tüntette fel magát, sőt ezt maga is elhitte, nincs hátországa, ahová visszavonulhatna.

A közönséges halandók között vélhetően elég sok az ilyen ember. Szép számban találkozhatunk olyanokkal, akik a sajátjukon kívül semmilyen más elgondolást, elvet vagy igazságot nem hajlandók még csak meghallani sem, akikkel nemcsak vitatkozni, de még beszélgetni is képtelenség, mert oly mélyen és megmásíthatatlanul meg vannak győződve egyébként semmivel sem, vagy gyengén alátámasztott igazukról, hogy mindenkit, aki mást gondol, vagy tudatlannak, vagy mindjárt ellenségnek, áruónak stb. vélnék. Ez az értelmi, lelki megátalkodottság a spenót elkészítési

módjától a kutyatartáson át az ufó kérdésig és a szabadkőműves-zsidó-bolsevista-plutokrata összeesküvésig terjedhet. Az ilyen emberek kudarcaikért kizárólag másokat tesznek felelőssé, és azon még ál-mukban sem gondolkodnak, hogy mit tehetnének ők maguk. Megerősödik az ellenségképük, és kórosabb esetekben már mindenütt intrikát, csalást, árulást stb. gyanítanak. A köznyelv az ilyen emberről leginkább azt mondja, hogy hiányzik a józan paraszti esze, hogy tudományosan mit kell róla mondani, azt a pszichológusokra bízom.

Történésként viszont azt mondhatom, hogy e típus tartós jelenléte a legmagasabb politikai pozíciókban szervesen hozzá tartozott a huszadik század sajátosságaihoz, mi több, belépett a huszonegyedikbe is, csak éppen a terepe tolódott el. Leáldozóban van-e a napja, azt csak a jövő dönti el. Ez pedig többek között attól függ, hogy van-e a megfelelő helyeken elegendő számban olyan politikus, aki mérlegelni tudja a mára kialakult világhelyzet egész bonyolult rendszerét, és le tudja vonni a

szükséges következtetéseket ahhoz, hogy elkerülhető legyen az elmúlt évszázad első felében létrejött mély világválság valamilyen, nyilván több vonatkozásban más-milyen megisméllődése. Nem kétséges, hogy sikere érdekében ma már rendelkeznie kell azokkal a tulajdonságokkal is, amelyeket a kor a politikustól megkíván. Ellenkező esetben átmenetileg ismét sikert arathatnak olyan politikusok, akik képesek a tömegek elcsábítására, ám egyszermind voluntaristák és fanatikusok. Az ilyesfajta politikusnak minden jel szerint a mély megrázkódtatás idején van esélye rá, hogy a hozzá hasonlók sokaságából a csúcsra kerüljön. Nem véletlen, hogy a fanatizmus és a fanatizálhatóság általában ott erős, ahol sérelmi politikát lehet folytatni, többek között azért is, mert nagy a szegénység és bizonytalan a jövő.

Kulcsszavak: *a politika racionalitása, megjelenés és média, álrealizmus, diktátorok és demokratikus vezetők, Mussolini, Hitler, Sztálin, a személyiségalapú magyarázatok kritikája*

TÖRTÉNETÍRÓI NÉZŐPONT ÉS NARRATÍV IGAZSÁG

Gyáni Gábor

az MTA doktora, egyetemi docens (ELTE), tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet)

Milyen kapcsolat fűzi a historikust a múltnak azokhoz a szereplőihez, akikről beszél? Milyenek a történész lehetőségei a múlt megítélésében: meddig azonosulhat, és azonosulhat-e egyáltalán a múlt megjelenített szereplőivel úgy, hogy a történelmi dokumentumokból megismert megnyilatkozásaikkal magyarázza tetteiket? S ha viszont él-e lehetőséggel, nem él-e vissza vele, nem vezet-e munkamódszere kárhozatos elfogultsághoz, szubjektív részrehajláshoz? S egyáltalán: létezik-e teljesen elfogulatlan történetírói megközelítés? Az imént megfogalmazott kérdések kivétel nélkül a *nézőpont* és a *történeti hang* problémáját érintik, és egyöntetűen arra vonatkoznak, hogy *ki beszél* a történész nevében vagy a történész helyett a múltról szóló tudományos diskurzusban.

A nézőpont megválasztásának elkerülhetetlensége

A történetírás mint szakszerű tudományos beszédmód azért írja elő a történész-narrátor személytelenségét, mert egyedül így látja biztosítva a múlt racionális eszközökkel történő megközelítését. A történetírók rendszerint ezért is használják a „mi” személyes névmást, ha alkalmanként véleményt nyilvánítanak a múltból. Ez tökéletesen egybevág azzal a mély belső meggyőződésükkel, mely szerint ha a történész valóban érti és jól végzi a dolgát, akkor a tények, vagyis a múlt önmagáért beszél. Nem a történész teremti meg a történelem

fogalmát a múltat elbeszélve, hanem közvetlenül a múlt szóval meg általa, az ő közreműködésével.

Mindamellet a múlt szereplői többnyire közvetlenül is szót kapnak a történész narrációjában: vagy úgy, hogy a historikus szó szerint idéz tőlük egy-egy álláspont vagy esemény megvilágítása végett, vagy oly módon, hogy ismerteti az adott kérdésről vallott (a dokumentumokból hozzáférhető) álláspontjukat. A történész azonban mint narrátor, igazából felette, helyesebben kívül áll az elbeszélésbe foglalt világon: hiszen ő mindent tud, vagy legalábbis mindazt tudja, amit a történet értelmének a megfejtése megkíván, következésképpen többet tud azoknál, akik a múltat végigélték (vagy csak elszenvetdtek). A történész ugyanis már azt is ismeri, ami e múlt utóbb következett (s ezáltal a *nem szándékolt következményeket* is látja), ami döntően befolyásolja a múlt helyes értelmezését. Ráadásul a történész a dokumentumok meglehetősen széles körére támaszkodva többet megtudhat a múlt eseményeiből, mint az események valamikori részesei, akik legföljebb csak egy részét ismerhették annak, bár igaz, hogy erről viszont többet tudtak, mint amennyit a töredékesen fennmaradt dokumentumokra hagyatkozó történész valaha is megtudhat róluk. A kettőjük közt fennálló különbséget Isaiah Berlin a sün és a róka látásmódjának a különbözőségével érzékeltette. A róka mindent tud, a sün viszont legföljebb egyetlen nagy

dolgot ismer – idézi az ókori görög költőt, majd Tolsztoj példáján (*Háború és béke*) részletesen is bizonyítja, hogy milyen mély episztemológiai dilemma rejlik az empirikus tapasztalat, valamint a szintetikus vízió (az elméleti tudás) kettősségében. (Berlin, é. n. 1., 39-41. o.)

Robert F. Berkhofer szerint egyáltalán nem mindegy, hogy a történetíró egy meghatározott nézőpont *nevében* vagy egy meghatározott nézőpont *alapján* fejti-e ki argumentumait. (Berkhofer, 2000, 151. o.) Az a történész, aki múlton kívüli, helyesebben múlt feletti pozícióból igyekszik áttekinteni a múltbeli eseményeket, arra törekszik, hogy lehetőleg egyszerre több nézőpont nevében láttassa a valamikori valóságot. Ez ugyanis elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy senki se vádolhassa elfogultsággal vagy szubjektívizmussal. Ennek azonban korántsem mond ellent, hogy mindig egy bizonyos nézőpontból (prizmából, látószögéből, fókuszpontból) közelíti meg a tárgyat. Az általa választott nézőpont ugyanakkor nem kifejezetten a múltból ered, nem ahhoz tartozik, így nem is azonos egyik múltbeli nézőponttal sem. Hiszen a történész-elbeszélő immár visszavonhatatlanul a jelen perspektívájából tekint vissza a múltba, amely innen megpillantva másnak mutatja magát, mint amilyenek valamikori tevőleges részesei előtt mutatkozott. Az időbeli távolság ezáltal sajátosan történészi nézőpontot teremt: ez a hermeneutikai perspektíva pedig egyfajta *fogalmi* nézőponttal (mondhatnánk: egyfajta szemléletmóddal) látja el a történészt. Ami nemcsak hogy fontos, de egyúttal szükségszerű is, hiszen „a világunkban előforduló tények lehetséges aspektusainak végtelen gazdagságában és sokféleségében” valójában el sem tudnánk igazodni a selekció elvének az alkalmazása nélkül. A választás azonban mindig adott álláspont alapján történik. „Meghatározott álláspont

vagy nézőpont kifejlesztése tehát elkerülhetetlen” – szögezi le Popper. (1997, 135. o.)

Az tehát ezek után a fő kérdés, hogy milyen kapcsolat áll fenn a történetírói nézőpont és a történész által megragadni kívánt múlt számtalan lehetséges nézőpontja között akkor, amikor egyébként megbocsáthatatlan szakmai bűn egy adott múltbeli nézőpont kiválasztása és kizárólagos favorizálása. Az első, e kérdéssel kapcsolatos dilemmát, azt, amely a megélt tapasztalat és a történetírói ábrázolás (az értelmezéssel egyenértékű megjelenítés) között feszül, futólag már érintettük az előbbieken. Így most csupán a történészi nézőpont „önkéntes” jellegének a tisztázása végett térünk hozzá vissza egyetlen szó erejéig. Ricoeur azt állítja, hogy: „a társadalomtörténet nem pusztán egy a többi terület között. Éppen-séggel azt a nézőpontot alkotja, amelyből a történetírás kiválasztja saját mezejét, s ez a társadalomtudományok mezeje lesz.” (Ricoeur, 2002, 57. o.) Ami szintén azt jelenti, hogy a történésznek el kell szakadnia a megélt tapasztalat időbeliségétől, hiszen ha annál marad, sohasem tisztázhatja a *longue durée* tartamában érvényesülő struktúrákat és a „különböző idejűségek egyidejűségének” természetét. A történetírói beszéd azonban ettől nem lesz kevésbé valóságos és nem ölt fiktív jelleget, összevetve azzal, amelyik mindenáron ragaszkodik a múltból származó tanúságtételek feltétlen igazához. Ricoeur mindebből végül arra következtet, hogy két külön „valósággal” van dolgunk. „A megélt tapasztalat számára, amely nem képes arra, hogy önmagából alakítsa ki a többféle időtartamnak, vagyis a tartamok különféle léptékének eszméjét, ez utóbbiak (mármint a társadalomtörténet által ábrázolt múltak – Gy. G.) nyilvánvalóan konstrukciók. Ami itt valójában konstrukció, az a vizsgált gazdasági, korlátozott értelemben vett társadalmi, politikai, kulturális vagy másféle változás természete, tehát a

változás felfogását lehetővé tévő lépték, és e léptéknek tulajdonított időbeli ritmus között létrehozott megfelelés. [...] Ám ezek a konstrukciók feltehetően a szóban forgó jelenség természetéhez igazodnak, és ebben az értelemben egyáltalán nem tetszőlegességek vagy fiktívek.” (Uo.)

A nézőpont olyan másfajta fogalma is megfogalmazható ugyanakkor, amelyik kifejezetten arra vonatkozik, mit hogyan válasszunk ki a megélt tapasztalatot tanúsító dokumentumok „hangjai” közül. Hiszen aligha kétséges, hogy a történész valamiképpen mindig részrehajló, mivel több megértést mutat egyesek, mint mások iránt, és nemegyszer épp egy bizonyos személy (vagy csoport) szemszögéből látatja a dolgokat – így például az ő szavaival adja tudtunkra a múltban megtörtént eseményeket. „A semlegesnek tűnő megítélések – jegyzi meg Berkhofer – általában egyik vagy másik résztvevő nézőpontjának kedveznek.” A szerző ezt hegemónikus nézőpontnak nevezi, amely azt fejezi ki, hogy „kinek milyen nézőpontja határozza meg a valóságot”. (Berkhofer, 2000. 152. o.) A történész, rögzítsük tézisünket, mindig egy meghatározott nézőpontot foglal el a maga számára azért, hogy ebből a kitüntetett látószögéből kerítsen sort a múlt fogalmi birtokba vételére. Egy ilyen nézőpont úgyszólván elkerülhetetlen tehát a múlt diszkurzív megismerése során (is), noha már magának a nézőpontnak a puszta léte is felettébb problematikus a történetírói megismerés szempontjából; hiszen ez azt sugallja, hogy elfogultsággal terhelt a pártatlanságra törekvő történetírói értékelés. El kell ismerni: minél jobban belemerül a historikus a megismerni vágyott múlt magyarázatába, annál nagyobb szerephez jut előadásában a nézőpont, következésképpen annál több és annál nyilvánvalóbb részrehajlást tanúsít a múlt egyes dolgaiban. Ez pedig ahhoz az írás elején feltett kérdéshez

vezet bennünket vissza, hogy lehetséges-e egyáltalán elfogultságoktól mentes történeti megismerés?

Hogy miként nyilvánul meg a gyakorlatban a nézőponttal szükségképpen együtt járó történetírói részrehajlás, azt egy korántsem kirívó példa segítségével próbálom megvilágítani. A Horthy-kori revíziós politikáról nemrégiben kitűnő történelmi elemzés látott napvilágot, melynek szerzője egymástól jól elválasztva, egymással élesen szembeállítva mutatta be a mindenkori hivatalos, vagyis a kormányzati (diplomáciai eszközökkel folytatott) revíziós politikát, valamint a társadalmi (részben azonban az állam által is támogatott, általa legalábbis bujtogatott) revíziós mozgalmakat. Ez a disztinkció értékelési különbséggel párosult: ha racionális (tehát védhető) politikai gyakorlatnak tekinti egyáltalán a szerző a revíziót, akkor kizárólag csak a kormánypolitikai erőfeszítések számára tartja fenn e racionalitás érvényét. Így meghatározott nézőpontját nyíltan meg is indokolja, midőn a revíziós propagandát folytató kormány és diplomáciai kar „realitásérzékét” fölébe helyezi a szakszerűtlen, sőt olykor kifejezetten káros mozgalmi ténykedésnek. Az utóbbiak szószólóit és fő képviselőit „a nagypolitikában kevésbé járatos, botcsinálta diplomatáknak” nevezi, és azt állapítja meg róluk, hogy időnként szinte elkápráztatták őket a sajátjuknak képzelt sikerek. (Zeidler, 2000, 124. o.)

A Magyar Revíziós Liga, az ide tartozó társadalmi szervezetek csúcsszerve – amelynek elnöke, Herczeg Ferenc, az „írófejedelem”, külön fejezetet szentelt memoárjában az e területen végzett tevékenységük ismeretetésének – Zeidlernél kizárólag ebben az argumentációs kontextusban jut szóhoz. Egyszer úgy, hogy olyan részletet idéz a történész az író visszaemlékezéséből, amely a revíziós mozgalom felettébb szárnalmas következményét jeleníti meg. A Herczeg-

től származó idézetben ugyanis a Lord Rothermere-hez érkezett magyarországi ajándékok kuriózumgyűjteményéről esik szó, melyet még Herczeg is sommásan csak így jellemez: „Az egész nagy gyűjtemény a londoni környezetben idegenszerűen primitív, kissé barbár és erősen orientális benyomást tesz.” (Herczeg, 1993, 149. o.) Az író ilyenén megszólaltatása a módszertani szakirodalomban a „döntő eset” argumentumként számon tartott eljárást idézi. Vagyis olyan, különösen megbízható bizonyítékról van szó, amely épp azáltal támasztja alá a tényállást, mert kifejezetten az ellenkezőjét várnánk el tőle. (Fairburn, 1999, 58–59., 266–268. o.)

Másodjára úgy kap szót Herczeg Zeidler könyvében, hogy a történész mintegy előre kijelöli az idézetként átvett mondatok (helyes) értelmét; annak a szövegrésznek a végén adja át ugyanis a szót az írónak, amely úgy indul, hogy a történész-narrátor botcsinálta diplomataként bélyegzi meg a Herczeg-féle mozgalmárokat, hogy végül helytelen önértékelésük illusztrálása végett idézze az író kifakadását a revízió ügyét úgymond a saját monopóliumukként kisajátító politikusok és diplomaták ellen. (Zeidler, 2001, 124. o.)

A félreértések elkerülése végett nyomatékosan hadd szögezzem le: a példaként választott esetben nem az az igazán érdekes, hogy helyesen járt-e el a történész, amikor több racionalitást (politikai realitásérzék) tulajdonított egyik vagy másik múltbeli szereplőnek. A példával azt szerettem volna csupán érzékeltetni, hogy miként juttatja kifejezésre a történész saját választott nézőpontjából adódó elfogultságait kifejezetten retorikai eszközök alkalmazása útján. „Tárgyilagos nézőpontból aligha vitatható – kezdi az előbbihez hasonló tárgyról írt tanulmányát egy másik magyar történész –, hogy egy-egy korszak képét roppant erőteljesen befolyásolja az az időszak, ahonnan

a vizsgált periódusra visszatekintünk.” Majd gyorsan hozzáfűzi: az igazság megismerése szempontjából mégsem teljesen vigasztalan a helyzet, feltéve, ha egyszerre sok nézőpontot teszünk magunkévá, mivel ez „biztonságot [ad] a múlt hiteles feltárásához”. (Pritz, 2001, 105. o.) Am nyomban le is hűti imént felfokozott várakozásainkat, midőn kijelöli azt a kizárólagos nézőpontot, amely az ő vizsgálódásait vezette: ez pedig Trianon, a „súlyosan igazságtalan béke” magyar látószöge, azé a Trianoné, amely „seb... a magyar nemzet testén”. Igaz, ezen a körön belül valóban több különálló nézőpont felvillantására kerít sort.

A bemutatott példák ahhoz szolgálnak mintegy bevezetőül, hogy alaposabban is megvitassuk a kérdést: milyen viszony fűzi a történetíró elbeszélői nézőpontját magához a történeti igazsághoz. S ezen a ponton nyomban egy komoly megszorítással kell élnünk: nem az igazság mint olyan, hanem egyes-egyedül a narratív igazság, vagyis az elbeszélés formájában igazolt valóság kritériuma izgat bennünket. Hiszen ahelyett, hogy az elbeszélések és valóságartalmuk (valóságreferenciáik) kérdését firtatnánk, arra próbálunk majd felelni, hogy milyen kapcsolat áll fenn az elbeszélések különféle módusai, a jellegük szerint egymástól eltérő elbeszélésmódok között. Mindezt pedig egy esettanulmány segítségével fogjuk közelebbről is megvizsgálni.

A MAORT-ügy alternatív reprezentációi

Egy 20. századi magyar történelmi eseményt dokumentáló és megjelenítő, jellegükben meglehetősen sokrétű szövegek egybevetésével arra keressük a választ, hogy a különféle elbeszélői nézőpontok milyen, önmagukban igaz történeteket szülhetnek. A napló-memoár, a regény és a történetírói feldolgozás formáját öltő szövegek mindegyike az ún. MAORT-ügyről szól. Az „ösforrás” szerepét Papp Simon, a MAORT kezdetről

meghatározó szerepet betöltő főgeológus munkatársa, utóbb a vállalat vezetője, majd az 1948-as MAORT-szabotázsper elsőrendű vádlottja által írt napló és memoár képezi. (Papp, 1996) A csak néhány éve közzétett önvallomás volt egyik ihletője és kétségkívül az egyik fontos szövegforrása Galgóczi Erzsébet *Vidravas* című regényének (Galgóczi, 1984–1985); ugyanakkor sokat merített belőle *A MAORT* című üzem- és ipartörténeti kismonográfia történész szerzője is (Srágli, 1998). Történeti feldolgozás, fikció és a személyes tapasztalatot megszólaltató dokumentum (napló és memoár): ez a három szöveg ugyanannak a történetnek három külön nézőpontból történő elbeszélésével szolgál.

Papp Simon könyvének közel öthatoda szabályszerű napló, egyhatoda pedig memoár; az utóbbi a szerző-émlékező életének azt az időszakát öleli fel, amikor a geológust az ÁVO letartóztatta, hogy végül hét évre börtönbe zárja. A napló és a memoár eltér egymástól: az előbbi kizárólag a tudós munkajegyzeteit rögzíti, így a szorosabban vett szakmai eseményeken kívül nem nagyon esik bennük egyébről szó, s ennek megfelelően még a naplóíró magánélete is rejtve marad előttünk. Jellemző, hogy az 1930-as évek Németországába gyakran kiutazó Papp csak mintegy véletlenszerűen látszik időnként észrevenni azt, ami pedig a náci Németországban ekkoriban oly feltűnően zajlott; ám még ezt sem kommentálja, nem tisztázza tehát a hozzá fűződő viszonyát. Így a zsidóüldözés tényét egyedül az a Bremerhaven kikötőjében 1939 márciusában feljegyzett megfigyelése sejteti, mely szerint: „A vámvizsgálat enyhe volt. A zsidó utasokat különválasztották és külön kezelték.” A náciizmusnak a német mindennapokat olyannyira átítató jelenlétét pedig a hajón szerzett következő élménye érzékelteti. A „kapitány és a fősteward rövid, Hitlert dicsőítő beszé-

deket tartottak”. Az ünnepségen, mint írja, a nem német állampolgárok nem vettek ugyan részt, Papp viszont bizonyonnyal igen, mert naplójában feljegyezte: a „német beszédek pattogósak, poroszosak voltak. Mindkettő gyenge szónok volt.” (Papp, 1996, 96. o.) Ennyi és nem több.

A nemzetközi hírű tudós, a magyar olajbányászat atyja így élte tehát dolgos életét egészen addig a pillanatig, amíg, az ÁVO alakjában, be nem tört életébe a nagybetűs Élet, midőn tehát 1948-ban szabotázs vádjával letartóztatták. Ekkor pedig kezdetét veszi hősünk életének az 1960-as évek távlatából, a memoárban elbeszélte tragikus korszaka. Ez az élettörténeti beszámoló egy merőben más ember lelkivilágának a narratív tükre, olyasvalakié, aki utólag már arról is „tud”, amiről a naplóban többnyire még mélyen hallgatott, nevezetesen hogy: a „MAORT-ot 1945 óta az állami- és pártellenörök egész raja lepte el.” (Papp, 1996, 210. o.) Olyan emberé, akinek a különféle emberi jellemek megnyilvánulásaira is kinyílik már a szeme, és mondanivalója is akad már róluk, legyen szó a koncepció per bírójáról (Olti Vilmosról), vagy az ávos tisztekről, netán némelyik börtöntársáról.

Galgóczi 1984-ben megjelent regénye, a MAORT-ügy regényes ábrázolása abban az időben még némi vihart is kavart maga körül, miután pert akasztottak az író nyakába. Az egyik mellékszereplőben önmagára ismerő ávos tiszt ugyanis kifogásolta a regényben róla írottakat, a mű további kiadásából ezért törölni is kellett néhány sort. Az író szándékai szerint alkotása, ahogy a szaklektori véleményre adott válaszában ő maga megfogalmazta: „nem szociográfia és nem dokumentumregény, hanem – szépirodalmi mű.” (Galgóczi, 1996, 41. o.) Jóllehet az író hosszú éveken át úgyszólván történetkutatói munkát végzett a regény előkészületeként. „Hidd el – írta 1982 őszén egy levélben –, nem vagyok be-

képzelt, amikor azt állítom, hogy az ötvenes évekről e pillanatban én tudom a legtöbbet Magyarországon, írókat, történészeket, politikusokat beleértve. Az én kezemben olyan »szigorúan titkos iratok« fordultak meg, aminek a létezéséről legfeljebb maga a levél-táros tudott, aki őrizte.” (Galgóczi, 1996, 20. o.) Papp Simon akkortájt még kéziratban lappangó memoárját és naplóját is elolvashatta az író, és azok szövegét a regényben bőségesen fel is használta. De erről később lesz majd szó.

Az üzem- és ipartörténeti áttekintés szerzője ugyanakkor a kezdetektől a MAORT 1949 végi államosításáig kísérte nyomon a történet alakulását, s csupán e keretek között, mellékesen érintette Papp Simon élettörténetét. A szóban forgó szövegek mindegyike, részben vagy egészben, hamisítatlan elbeszélés, semmi akadály nincs tehát annak, hogy összehasonlító elemzésnek vessük őket alá. De vajon milyen szöveget tekintünk elbeszélésnek? MacIntyre nyomán azokat a teljesen zárt konstrukciót alkotó szövegeket rendeljük az elbeszélés fogalma alá, melyekben az elbeszélő cselekmény valahonnan ered, és egy adott ponton végérvényesen befejeződik. Minden, amit történet formájában adunk elő, cselekmények nehezen kibogozható sorát alkotja, ugyanakkor nem hiányzik belőlük a határozott irány sem: a történet tehát mindig valamilyen irányba tart, és lényegében teleologikus jellegű. (MacIntyre, 1999, 289. o.) Ismeretes persze olyan álláspont is, melynek szószólói szerint a történeteket inkább csak elbeszéljük, de ritkán vagy sohasem éljük át őket; nem, hiszen a narratívában rejlő teleologikusság valójában csak utólag, retrospektíve valósul meg. (Sartwell, 2000, 13-15. o.) Ennek azonban – megítélésem szerint – némileg ellentmond a narratív pszichológiának ama feltevése, hogy ti. az interperszonális kapcsolat során szerzett lelki tapasztalat mindig

magán viseli a „narratív hagyomány” hatását. A pszichológusként nyert tudás természetét elemezve Spence például arra a következtetésre jut, hogy: „Az elbeszélő hagyomány már jóval azelőtt hat megfigyelői képességeinkre, mielőtt írásaink nyomtatásban megjelenének. Mivel az analitikus ülésen művészként, mesemondóként működünk, az az érdekünk, hogy vélekedéseinkből olyan sima, homogén hálót... alkossunk, amelybe minden leletünk illeszkedik, tehát mindenképp nagyobb figyelmet kell szentelnünk a koherenciának és a folytonosságnak, mint e fogalmak ellentételeinek.” (Spence, 2001, 122. o.)

Számunkra mindebből az tűnik egyedül fontosnak, hogy mind Srágli történeti beszámolója, mind pedig Galgóczi fikciója kivétel nélkül narrativum, hiszen a cselekményszöveg mindegyikükben egyaránt teleologikus felépítésű. A MAORT című munka például akkor ér véget, amikor az e néven ismert vállalat története is véget ér (a cég más néven és megváltozott formában persze napjainkig fennáll – a vállalat mai jogutódja a MOL). De mindezekon túl a végkifejlet (a szabotázspér) felé mutató mozzanatok is folyton előkerülnek a könyvben; nevezetesen az állam és a magáncég közti, a harmincas évek végétől folytonos torzsalkodás megannyi apró eseménye. Sőt: a teleologikus történetészöveg nemegyszer nyílt formában is megnyílna, mint ahogy a következő esetben is: „A tényeket reálisan mérlegelve sem a termelt kőolaj mennyiségének csökkenése, sem a kutatások eredménytelensége, sem a budapesti gázvezeték építésének elmaradása nem lehetett volna a MAORT ellen a későbbiekben felhozott vádak alapja” – szól a szerző értékelése a vállalat 1945-46. évi működéséről úgy, hogy a később történetek fényében veszi számba az akkori eseményeket. (Srágli, 1998, 96. o.) A teleologikusság természetesen a történet fikciós

megjelenítésére, tehát Galgóczi regényére is éppúgy áll, mint az üzemtörténeti beszámolóra; a regény Papp Simon (alias Simon Pál) halálával és temetésével ér ugyanis véget.

A regény azonban nem pusztán Papp és a MAORT regényesen megformált históriája; olyan történetet mond el benne az író, amely a geológus, a geológus felesége, a kettőjük által megszemélyesített MAORT, valamint egy falusi kulákcsalád egymásba szövődő, egymást átható élettörténetét fogja egybe. A fikció műfaji keretei közti történetmondás mutatja meg igazán, hogy az én-mivolt narratív elképzelése (e fogalomhoz vö. Gergen, K. J. – Gergen, M. M. 2001, különösen 77–79. o.) nemcsak rólam (rólunk) mint saját történetünk *szubjektumáról*, hanem mindenki másról is szól, aki(k) az idők során az életem (az életünk) részévé vált(ak), és akik életének magam is részévé lettem. „Minden élet elbeszélése – jegyzi meg MacIntyre – az egymást átszövő elbeszélések része.” (MacIntyre, 1999, 292. o.) Így tágul ki Papp Simon és felesége élettörténete is két család közös, olykor egymásba fonódó élettörténetévé, és ekként simul bele Srágli szolid történeti feldolgozásában Papp élettörténete a MAORT intézménytörténetébe. Ezért is utasíthatta vissza Galgóczi teljes joggal a volt ávos „szakmai lektor” vádját, hogy ti. „teljesen egyoldalúan, a vádlott és elítélt szemszögéből foglalkozik az ügyvel és annak részleteivel”. (Galgóczi, 1996, 38. o.) Hiszen a regény „főhőse – hangsúlyozta Galgóczi – nem dr. Simon Pál (akiben a MAORT vezérigazgatóját véli Timár István fölfedezni), hanem Rév Orsolya fiatal parasztlány, akit kizárnak a Képzőművészeti Főiskoláról, mert az apját törvénytelenül kuláklistára teszik. Rév Orsolya sorsába fonódik dr. Simon Pál geológus, a felesége, Gyetvay professzorék” és további mások sorsa is. (Uo. 41. o.)

Az egyes élettörténeteknek ez a szoros egymásba fonódása idézi azután elő, hogy mást talál a történész és mást az író a maga szempontjából fontosnak Papp napló-memoárjában. A történész elsősorban a tudós tényyszerű, tehát a szorgalmasan vezetett naplóban rögzített közléseknek veszi különösen nagy hasznát, melyek elsősorban ténybeli forrását képezik a hazai olajbányászat eseménytörténetének. S tíz oldalt, a könyv kevesebb mint egytizedét szánja csupán magára a perre, ám ekkor sem merít túl sokat az egyébként bőbeszédű memoárból.

Merőben más a helyzet Galgóczi esetében. A naplójegyzetek ismeretanyaga visszaemlékezés gyanánt és viszonylag kis terjedelemben épül be a regény szövegébe. A Budapestről kitelepített, majd a börtön közelében fekvő faluba egy parasztcsaládhoz kerülő Simon Pálné nosztalgikus emlékezéseinek narrációjához használja alkalmanként az író a naplók anyagát. A börtönből később kiszabaduló Simonnak a már évekkel korábban elhunyt feleségét egykor befogadó család lányával, Rév Orsolyával folytatott többszöri és kimerítő beszélgetései során viszont a memoár szinte csonkítatlanul átkerül a regény szövegébe.

Nem kívánok bővebben kitérni arra az egyébként érdekesítő problémára, amit a valóság dokumentumértékű szövegeinek közvetlen fikciós felhasználása vet fel. Esterházy Péter *Harmonia caelestis* című regényéről szólva, a történelem–fikció–tápasztalat hármasságának a viszonyát ecsetelve, kimerítően foglalkozik ezzel a kérdéssel egy nemrég közzétett elemzés. (Thomka, 2001) Az írás szerzője munkájában fokozottan támaszkodott a valós, a fikatív és az imaginárius hármasságáról szóló, egyébként Isertől származó elképzelésre (Iser, 2001, különösen 22-25. o.). Hadd térjek azonban vissza eredeti kérdésfelveté-

semhez, vagyis ahhoz a problémához, amely a narrátor választott nézőpontjából fakadó valóságteremtő erőt és képességet érinti.

A kérdés jobb megvilágítása céljából Papp Simon (Simon Pál) egyetlen élettörténeti mozzanatára összpontosítom figyelmet a szövegek egybevetése során. Nevezetesen arra, mi történt azt követően, hogy a már négy és fél éve raboskodó geológus felesége meghalt? A valóságban az történt, hogy a rab egy bizonyos ideig kapott még a feleségétől leveleket, aki azonban beszélőn már valóban nem járt többé nála (ám ez utóbbi mindig is szeszélyesen adagolt lehetőség volt csupán). A memoár szerzője így adja elő ezt a történetet. „Utoljára láttam a feleségemet 1953. január utolsó vasárnapján. Február és március utolsó vasárnapján hiába vártam. Nem tudtam, hogy miért nem jön. Nem jött, mert Nógrádverőcén február 8-án meghalt. A börtön nem közölte velem. Ezután Binder Béla [volt kollégája, s perének egyik, korábban szabadult vádlottja] írt a feleségem nevében. Persze én megismertem, hogy nem a feleségem írása és gondolatmenete.” (Papp, 1996, 243. o.)

Az 1945 és 1956 közt tomboló terrortól elsőként, és még az emigrációban értekező történész, Fehérvári István következőképpen számolt be ugyanerről. „Papp felesége súlyos beteg lett, az asszony természetesen eltitkolta betegségét, nem akart még nagyobb terhet és szenvedést okozni amúgy is megtört férjének. Amikor pedig az asszony meghalt, az ÁVH átvette a feleség szerepét, hivatásos grafológussal tovább írták a leveleket. Féltek ugyanis attól, hogyha Papp megtudja felesége elvesztését, akkor egyszerűen abbahagyja a munkát. S ez esetleg néhány ÁVH-s fej gördülését jelentette volna...”. (Fehérvári, 1978, 65. o.)

Az üzemtörténeti feldolgozás szerzője rá ilyen esetekben oly jellemző lakonikus

rövidséggel azt közli csupán az olvasóval, hogy Papp a börtönből szabadulva értesül felesége haláláról. Galgóczi regényében viszont Simonék és a Rév család szorosan egymásba szövődő élettörténetének épp az ominózus levélírás képezi az egyik kulcsmozzanatát. Az ÁVO ugyanis, a regény cselekményszövése szerint, felkéri a jó rajzkészű Rév Orsolyát a levelek hamisítására, aminek ő egy ideig eleget is tesz. Ám az eredetileg még a Papp/Simon élettörténetéhez tartozó momentum a regényben immár Rév Orsolya élettörténeti kontextusában válik dramaturgiaiilag valóban fontos tényezővé. Orsolya ugyanis kifejezetten azért vállalja a levélhamisítást, mert a kérést tolmácsoló ávos tiszthez, régi gyermekkori ismerősehez reménytelen szerelem fűzi. A feleség nevében Simon Pálhoz írt levelekben vallja meg a tiszt iránt érzett és ugyanakkor viszonzatlan szerelmét. A levélírás emellett az önvalomásra is kitűnő lehetőséget kínál számára, melyet életének akkori sikertelensége motivál. A börtönből szabaduló Simon és Orsolya későbbi, szinte baráтивá mélyülő kapcsolatát pedig megalapozza, hogy Orsolya nyomban bevallja neki a teljes igazságot, amikor a geológus fölkeresi a feleségének valamikor otthont adó családot.

S vizsgáljuk meg végül a nézőpont kérdését. Galgóczi a lektor részéről vele szemben hangoztatott elfogultság vádjára így válaszolt: „Ebben a regényemben én, az író nem vagyok azonos egyetlen szereplőmmel sem. Mindegyiket megpróbálok belülről, a saját igazsága felől ábrázolni. Ebből következik, hogy amit a szereplőim gondolnak vagy mondanak, nem az én véleményem, hanem az övéké [...], én, az író, egy mondat erejéig se »szólok ki« a szövegből, mindössze a situációkat ábrázolom, amelyekben a szereplőim mozognak.” (Galgóczi, 1996, 42. o.) Fel kell viszont tennünk a kérdést: valóban úgy van,

ahogy az író nő állítja? Meggyőződés, hogy nem.

Ha a nézőpont fogalma több annál, mint hogy a narrátor egyvalaki nevében beszél, s magában foglalja azt is, hogy a narrátor valaki vagy valakik nézőpontjából beszél el a történetet, akkor Galgóczi két-ségkívül nem jár el egészen „pártatlanul”; nem, mivel némelyik szereplőjével azonosítja magát. Rév Orsolyával úgy, hogy ön-nön megélt tapasztalataiból alkot fikciót (regénybeli hősnőt), Simon Pállal pedig olyképpen, hogy történelmi narratívumok (a per dokumentumainak és nem utolsósorban Papp Simon naplójának és memoárjának) „beszéltetésével” a politikai üldöz-tetést elszenvedők szemüvegén keresztül látatja a kort és annak alakjait. Kettőjük olykor egymással össze is kapcsolódó élete éppen történelmi sorsuk némi hasonlósága folytán, és nem azért ér végül össze, mert Simon (alias Papp) valóságos élete tényleg egybekapcsolódott volna felesége valamelyik nőgrádvérőcei ismerősének életével. A memoár ismeretében ezt nem is feltételezhetjük, hiszen Papp nem utal feljegyzéseiben ilyen találkozásra vagy kapcsolatfelvételre. S egyúttal persze szükségtelen is mindezt feltételeznünk, hiszen Papp Simon 1955 után pontosan ugyanoda tért vissza, ahonnan 1948 nyarán erőnek erejével kiszakították: szűk szakmai és értelmi-ségi mikrovilágába. Az ezekről az évekről számot adó napló azt sugallja: a börtön-évek után Papp ugyanaz maradt, mint ami korábban is volt, vagyis „jóhízemű”, a szakmájába begubózó tudós; olyan valaki, aki semmi okot nem lát arra, hogy attól féljen, miszerint a politika jóvoltából egyszer tragikusra fordulhat az élete. A napló-memoárban Papp néha nyíltan is hangot ad ennek az attitűdnek, amit Galgóczi

regényében a férjével teljes mértékben azonosuló feleség fogalmaz meg *expressis verbis*.

Számon kérhető-e vajon a történésztől, hogy olykor és némiképp részrehajló, ha valóság a szó szoros értelmében nem létezik anélkül, hogy ne valamely meghatározott nézőpont keretében beszéljük el azt összefüggő és teleologikus történet formájában? Úgy gondolom, nem. Az és annyi kérhető csupán rajta számon, ám ezt meg is kell követelni minden történésztől, hogy a múlttól adott beszámolója (1) minél inkább megfeleljen a történetírói diskurzus szabályai szerint megalkotott elbeszélés kritériumainak; valamint (2) hogy beszámolója hihető és meggyőző is legyen egyúttal. Ez utóbbit pedig (éppúgy, mint a fikció igazságait) mindenekelőtt (kizárólag?) a narratív igazság ismérve biztosítja, az, aminek birtokában mi magunk döntjük el, hogy valóban az igazságnak megfelelően kelt-e életre az átélt élmény, vagy hitelt érdemlő képét és magyarázatát kaptuk-e valamely múltbeli eseménynek. Az elbeszélte történet narratív igazsága – az, amely a valóságuság benyomását tudja kelteni bennünk – így válik azután valósággá, hogy végül magának a valóságnak az igazságává lényegüljön át. Ebből azonban egyáltalán nem következik, hogy a valóságel-vű történeti (történetírói) és a tisztán fikcionalizáló beszédmód közt nem létezik többé semmiféle határvonal, és hogy ne lenne köztük immár semmilyen lényeges eltérés.

Kulcsszavak: *nézőpont, hegemonikus nézőpont, történetírói diskurzus, történeti igazság, narratív igazság, fikcionalizáló beszédmód, valóságelvű beszédmód, teleologikusság, megélt tapasztalat, nem szárdékolt következmény*

IRODALOM

- Berkhofer, Robert F., Jr. (2000). Nézőpont a történetírói gyakorlat nézőpontjáról. In: Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák 4. A történelem poétikája*. 147–169. Kijárat, Budapest,
- Berlin, Isaiah (é. n.). *The Hedgehog and the Fox. An Essay on Tolstoy's View on History*. Simon & Schuster, New York
- Fairburn, Miles (1999). *Social History, Problems, Strategies and Methods*. MacMillan, London
- Fehérvári István (1978). *Börtönvilág Magyarországon 1945–1956*. Alpha Publicationis, De Kalb Pike
- Galgóczi Erzsébet (1996). *A Vidravas regénye*. Levelek, dokumentumok. Műhely, Különszám
- Galgóczi Erzsébet (1984–1985). *Vidravas*. Szépirodalmi, Budapest
- Gergen, Kenneth J.– Gergen, Mary M. (2001). A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In: László János – Thomka Beáta (szerk.). *Narratívák 5. A narratív pszichológia*. 77–121. Kijárat, Budapest,
- Iser, Wolfgang (2001). *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényén*. Osiris, Budapest
- Herczeg Ferenc (1993). *Emlékezései. Hűvösvölgy*. Szépirodalmi, Budapest
- MacIntyre, Alasdair (1999). *Az erény nyomában. Erkölcselméleti tanulmány*. Osiris, Budapest
- Papp Simon (1996). *Életem*. Magyar Olajipari Múzeum, Zalaegerszeg
- Popper, Karl (1997). A történetírás és a történelem értelme. In: Uő: *Megismerés, történelem, politika*. Válogatott írások és előadások. AduPrint, Budapest
- Pritz Pál (2001). A Horthy-korszak külpolitikájáról. *Világosság*, 7–9, 105–122.
- Ricoeur, Paul (2002). A történelem írása és a múlt megjelenítése. *Műhely*, 1, 54–62.
- Sartwell, Crispin (2000). *End of Story. Toward an Annihilation of Language and History*. State University of New York Press, Albany
- Spence, Donald (2001). Az elbeszélő hagyomány. In: László János – Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. 121–131. Kijárat, Budapest,
- Srágli Lajos (1998). *A MAORT*. Útmutató. Budapest
- Thomka Beáta (2001). A történelem mint tapasztalat, regény és retorika. *Jelenkor*, 10, 1064-1072.
- Zeidler Miklós (2001). *A revíziós gondolat*. Osiris, Bp.

EGYÜTTES ÉLMÉNY, KOLLEKTÍV EMLÉKEZET

Pataki Ferenc

az MTA r. tagja, MTA Pszichológiai Kutatóintézete kutatóprofesszor – patakif@mtapi.hu

A sikeres és eredeti tudományos gondolkodás egyik titka, hogy megőrzi magában a kérdező ember természetes és naiv elfogulatlanságát: újra és újra rácsodálkozik a valóságra. Szüntelenül *kérdéssé teszi* mindazt, ami az emberek szemében megszokott és rutinszerűen lepergő esemény. Mint mondani szokták, a hal eszmél rá utolsóként arra, hogy létezik valami olyasmi, amit víznek hívunk. Így merülünk el mi is a monoton hétköznapokban. A kiélezett *határhelyzetek* különösképpen fogékony-nyá tesznek az új és szokatlan gondolatokra. A Mount Everest csúcsán könnyekben ráébredünk az oxigén életbevágó fontosságára. A bölcső vagy a koporsó mellett gyakrabban eltűnődünk az emberi lét távlatain, mint a hétköznapi lét monoton módon ismétlődő taposómalmában.

Bár lappangó módon mindig tudatában vagyunk, de mégis ritkán tesszük fel és élezzük ki ezt a kérdést: hogyan áll elő és miképpen létezhet a *társadalmi lét és a kultúra folytonossága*, mikor véges életű, a biológia kérlelhetetlen törvényeinek kített nemzedékek szakadatlan cseréjéből és váltakozásából – vagyis szüntelen cezúrákból és szakadásokból – épül fel? Amikor – egy találó metaforával szólván – a csecsemők minden új nemzedékével egy új és „megszelídítésre” váró barbár horda zúdul a társadalomra. De ugyanezt a kérdést feltehetjük minden – az egyéni lét határain túllépő – társadalmi közösségre (településre, családra, etnikai csoportra, nemzetre)

nézve is. Vajon hogyan születhet meg a *Harmonia caelestis* családi legendáriuma? Még akkor is, ha utóbb „javított kiadásra” szorul? S miképpen lehetséges, hogy az ennyi vagy annyi évtizedre méretezett egyéni lét mindvégig s minden változás ellenére egyszórvány szubjektum élettörténete marad?

Nos, ilyen és effajta kérdések hívták életre a modern szociálpszichológiai gondolkodást, s benne az imént megfogalmazott kérdésekre adott válaszait. Ezek a válaszok ma már szinte áttekinthetetlenül sokfelé ágaznak, és sokféle kutatási irányt ölelnek fel. Közülük ezúttal két – egymással szorosan összefüggő – jelenséggörte tekintünk át. A *kollektív emlékezet* szerepét és az *identitásképzés* folyamatait. A szokásos tankönyvi és kézikönyvi irodalom – de a kutatások logikája is – rendszerint elszakítja egymástól ezeket a társadalomlélektani alakzatokat. Általában egymásra vonatkoztatás nélkül tárgyalják őket. Holott napjainkban mind erőteljesebbek lesznek a tudományban az *integratív törekvések*: az egészleges, komplex szemlélet és elemzés mód következményei. A pszichikus jelenségek és történések nem elkülönült, elszigetelt mivoltukban, hanem *az önszabályozó viselkedés dinamikus rendszerében* betöltött funkciójuk révén nyerik el valódi jelentőségüket és értelmüket, mint e viselkedés sajátos *kodeterminánsai*. Így vált napjaink egyik vezető témájává a megismerés és az érzelem kölcsönhatásának és

kölcsönös feltételezettségének (az „affektív-kognitív rendszernek”) tanulmányozása. A modern attitűdelméletek mind több tényezőt építenek be elméleti modelljeikbe. A narratív szemléletmód termékeny kapcsolatokat létesít az élettörténeti emlékezet, az identitás és a szociális reprezentációk kutatásával. A személyes biográfiák elemzése összefonódik a köztörténeti és a kollektív pszichológiai fejlemények vizsgálatával. Ennek az általános törekvésnek a jogosult érvényesítése lehet, ha megkísérreljük összekapcsolni a *kollektív emlékezet*, az *identitásképzés* és a *narratívumalkotás* jelenségvilágát.

Ez egyéb megfontolások miatt is csábító lehet. Minél többet tudunk a biológiai folytonosságért kezkeskedő átörökítés *biológiai-genetikai* (evolúciós) mechanizmusairól, annál kiélezettebben merül fel a *társadalmi-kulturális áthagyományozás* módozatainak s e kettő összefonódásának módszeres tanulmányozása. Emlékezet nélkül sem az egyén, sem a társas alakzat nem létezhet. Nem kevés negatív utópia (egyebek közt Orwellé) ecseteli azt az állapotot, amikor valamely emberi kollektívumot megfosztanak emlékezetétől. Ennek révén fosztják meg múltjától, történetétől, egyediségétől. Az Alzheimer-kórban szenvedő beteg, emlékezetét veszítvén, személyiségét és az azt hordozó biográfiáját is elveszíti: élettörténete kihull elméjéből, megszűnik személyes létének folytonossági érzete, széthullik személyes és társadalmi identitása.

A *kollektív emlékezet* szókapcsolat félrevezető lehet, hiszen arra látszik utalni, hogy sajátos „*kollektív szubjektumot*” kell elképzelnünk az effajta emlékezés alanyaként. A „kollektív” szó ebben az esetben pusztán arra utal, hogy kisebb vagy nagyobb számosságú egyén egyazon eseményt él át, s rögzít emlékezetében. Ilyenformán „*együttes élmény*” részesévé válik:

élményközösség kapcsolja őket össze. Maga az élmény azonban mindig a közösség tagjainak tudat- és érzésvilágában képeződik le (reprezentálódik), s közös történetük epizódjává válik. Az „együttes élmény” a *csoporttöbblet*sajátos és számos következménnyel járó változata. Miként Mérei (1989, 29. o.) írta. „Az emberek közötti viszonylatokban van valami *többlet*, amely nem magyarázható meg a résztvevők egyéni tulajdonságaival”. Damasio (1996, 253. o.) ugyancsak arról beszél, hogy ha a társadalmi csoportokban „sok egyén éli át pszichológiai, társas és természeti jelenségek következményeit”, akkor *közös intellektuális és kulturális stratégiákat* alakítanak ki, melyek megkönnyítik az – olykor fájdalmas – közös élmények feldolgozását.

Miben nyilvánulnak meg az „együttes élmény” következményei? Mindenekelőtt megteremtik az *utalás* univerzumának működési feltételeit. Az utalás „az együttes élmény anyanyelve” (Mérei). A közösen átélt és együttes élményként rögzült esemény valamely részmozzanatának, gesztusának, hangulati elemének felidézése vagy spontán előállása hajlamossá tesz az *élményegész újjáteremtésére* és utólagos átélésére. Az utalás a konnotatív szemiotika törvényeit követi; a rész-egész összefüggésen nyugszik. Hatása főképpen azzal magyarázható, hogy az utalásnak „emocionális többlete van” (Mérei, 1989, 288. o.); ezért értékképző és értékfenntartó rendeltetést is teljesíthet. Az együttes élmények felidézése mindig *indulattelt*. Ezzel magyarázható, hogy alkalomadtán az *együttes fanatizálás* eszközeül és keretéül is szolgálhatnak. Más szóval az „együttes élmény” nem minősíthető eleve és indulati tartalmától függetlenül pozitív jelenségnek.

Az utalás mindenfajta szubkulturális és tagolt szociális kommunikáció jellegzetes érintkezési módja, hiszen elválaszthatatlan a szimbólumképzésbe rejtett jelentésalko-

tástól. (Elegendő, ha a politikai erők jellegzetes tradicionális gyülekezési színtereire, megkülönböztető jelképeire, gesztusaira gondolunk.) A szubkulturális kommunikáció bonyolult utalásszövedékében minden szóhoz, kijelentéshez és gesztushoz *másodjelentések* tapadnak; ezek mindig az együttes élményekben megjelenő közös értékekre utalnak.

Az együttes élmény *eseménytartalma* szolgál a *csoportelbeszélések* (csoportnarratívumok) létrehozásának kiindulópontjával. A *közös történet* egyes epizódjai különös módon kitüntetett jelentőséget kapnak és kiválasztódnak, majd kollektív feldolgozás-stilizálás tárgyai lesznek. Ebbéli minőségükben pedig a *csoporthoz tartozás* köteleivé és az egyéni identitásképzés támpontjaivá válnak. Számunkra most éppen séggel ez az összefüggés a legfontosabb; hadd érintsük hát néhány összefüggését.

Az alapvető összefüggés könnyen összefoglalható. A *tartósemeri* együttesek (csoportok, közösségek, társas halmazok) rendszeresen kollektív elbeszéléseket dolgoznak ki. Ezek egyaránt szolgálják magának a társas alakzatnak a fennmaradását, időbeli folytonosságát, valamint az egyén azonosságtudatának kidolgozását és szüntelen újraszerveződését. A Gergen házaspár (1983) vezette be a köztudatba az *én-elbeszélések* (self-narratives) fogalmát; ezek a személyes élettörténet eseményeit s azok értelmezéseit koherens szerkezetbe rendező narratívumok, melyekből az egyén felépíti *tulajdon biográfiáját*. Ennek analógiájára joggal beszélhetünk *csoportelbeszélésekről* is. Minden tartósan létező csoport szüntelenül alkot önmaga létére és történetére vonatkozó elbeszéléseket. A folyamatos felidézés és újraközlés során a csoport tagjai variálják és „lekerekítik” – értékkel és jelentéssel ruházzák fel – őket. A családi és egyéb összejövetel, rituális találkozások állandó tartalma az „anekdotázás”,

a közös múlt (diákélet, katonáskodás, családtörténet stb.) emlékeinek elbeszéléseké alakítása, s ezáltal rögzítése a kollektív emlékezetben és hagyományban. Az elbeszélések rendeltetése olykor csupán az, hogy fenntartsák és „olajozzák” a társas kapcsolathálókat, és támogassák-serkentésük az *odatartozási* és *azonosulási* késztetéseket.

Amiként az egyén is szükségét érzi annak, hogy időről időre felidézze és megossza élettörténetének én-elbeszéléseit, s ennek révén fenntartsa és megszilárdítsa identitását, a csoport is mindegyre megleveníti jellegzetes csoportelbeszéléseit. Ezeket mindig az utalások közbeiktatásával lezajló *megoszthatóság* jellemzi. A megoszthatóság – vagyis az utalási mechanizmusok révén megvalósuló dekódolás – társadalmi határai egyúttal a *csoport szimbolikus határait* is kijelölik. Ezek addig terjednek, ameddig az együttes élményekben való részesedés *kollektív élményalapja* kiterjed. Az elbeszélések nyelvi alakját a kívülálló is megértheti, de hozzáférhetetlennek maradnak számára az utalási mechanizmusok hordozta *eszmék és indulatok*. Ahogy a magyar nemzeti közösségen kívül álló számára mit sem jelent az „Ugocsa non coronat” vagy az Ady vers utalása („Nekünk Mohács kell...”), azonképpen a szubkulturális utalások vagy szlengben divó fordulatok narratív részletei is hozzáférhetetlenek maradnak az avatatlanok előtt.

Az egyén a *megosztott elbeszélések köteleivel* is kapcsolódik valamely közösséghez, valódi vagy virtuális „kollektív szubjektum”-hoz (szociális kategóriához); általuk részesedik annak „mi-élményében”, s különül el mindazoktól, akikkel nem oszthatja meg csoportelbeszéléseit. Az identitásunk fogalmi és érzelmi tartóvázat alkotó *kategoriális- és csoportazonosulásaink* rendszerint úgy alakulnak ki, hogy

megtanuljuk és rendre megosztjuk a szóban forgó közösségek kollektív emlékezetében őrzött közös elbeszéléseket és a bennük foglalt értékeket. Ezáltal leszünk „beavatottak”; így osztozunk a közös múltban és a közös sorsban. Az elbeszélések *csoportképző és identitásfenntartó* funkciója különösképpen szembeötlő a nagy „nemzeti elbeszélések” esetében (mitológiák, mondavilág, eredetmagyarázatok, a nemzeti történelem szimbolikus jelentést öltött – pozitív és negatív – eseményei). A közösség új tagja – akár kívülről lép soraiba, akár a felnövekvő generációk természetes szocializációja útján nő bele – e csoportelbeszélések átvétele és személyes megélése nyomán lesz részese a szűkebb vagy tágabb közösség *élmény- és hagyományvilágának*: általuk részesedik a csoportidentitás tartalmaiban.

Érdekes és magyarázatra váró fejlemény az, hogy a kollektív emlékezet vajon miért őrzi meg az egyének identitásának tartalmában a hajdan volt – de immáron nem létező – csoportkötelékek lenyomatát. A válasz valójában egyszerű: a csoportelbeszélések egyénre gyakorolt hatása túlélheti magának a csoportnak a létét, amiként megfordítva is igaz: alkalmanként a csoport éli túl az egyént.

Érdekes módon támasztja alá ezt a felismerést egy régebbi vizsgálatunk (Pataki 1980/2001, 64–70.). A hajdan volt *népi kollégiumi mozgalom* 1939 és 1949 közötti történetét ma már a feledés homálya borítja; egykori tagjai is egy mind gyorsabb ütemben elvonuló generáció képviselői. Hellyel-közzel azonban mintha újult érdeklődés támadna e különös és Kelet-Európa szovjet befolyási övezetébe került országaiban példátlan mozgalom iránt (lásd Papp, 2002). Ezúttal nem érinthetjük a mozgalom történetét; erre nézve dokumentumkötetek és feldolgozások sora áll az érdeklődő rendelkezésére. Csupán a

mozgalom tapasztalatainak egyetlen vonatkozását emeljük ki, azt, amely szemléltetheti az imént kifejtetteket.

A mozgalom a maga eredeti alakjában egyszerre volt *szociális, pedagógiai, kulturális, politikai és életforma-vállalkozás*. Fénykorában (1948) 160 kollégiumi közösségi otthont teremtett mintegy tízezer – főleg vidéki – fiatal számára, akik a dolgozó rétegekből származtak, és e támogatás híján nem tudtak volna közép- és főiskolai tanulmányokat folytatni. A szociálpszichológus számára a mozgalom számos kérdést támaszt; akár egyszer volt különös történelmi laboratóriumnak is vélhető. Az imént emlegetett vizsgálatban főképpen az *önalkotta* (self-made) *identitásminták* természete és vonzereje, a *társas integráció* közösségi és egyúttal országos mozgalmi változata, az együttes *értékképzés* és a *vonatkoztatási csoport* szerepe foglalkoztatt. Ezek azonban közvetlenül érintették a csoportelbeszélések most tárgyalt jelenségvilágát is.

Mérei jelentős mértékben a népi kollégiumi mozgalom tapasztalatai alapján dolgozta ki az együttes élmény és az utalás elméleti kérdéseit. Rendszeres előadója volt a kollégiumi nevelők tanácskozásainak; vezette a kollégiumi központ pedagógiai szemináriumát.

A kollégisták együttes élményeinek intenzitása rendkívül erőteljes és koncentrált volt; a korszak *éles polarizációja* s a mozgalom heves közéleti elkötelezettsége mindvégig magasra feszítette a mozgalom indulati szintjét. Pompásan érzékelteti ezt a légkört és annak ellentmondásait Jancsó Fényes szelek című, nagy vitát kavart filmje. Érthető hát, hogy ilyen körülmények között csoportelbeszélések gazdag és sokfelé ágazó burjánzása szötte át a mozgalom életét. Kiterjedt az „alapító atyák” és a „hőskor” nevezetes eseményeire és azok szereplőire: a parasztkollégium eszméjének kihordá-

sára, a Bolyai, majd a Görffy kollégium létrehozására; részvétellel az ellenállási mozgalomban; a földosztási és kollégiumszervezési hullámra; majd a kollégiumok mindennapi életének érzelmi tónusára, az „akciózások”-ra, a szolidaritás eleven tapasztalására...

A kollektív emlékezet narratívumaiban őrzött *identitásminták, értékek és tradíciók* rekonstruálására módot kínált egy szerencsés körülmény. A mozgalom történetét tükröző dokumentumkötetek összeállításával párhuzamosan, 1971 elején sor került egy szociológiai-szociálpszichológiai adatfelvételre is a mozgalom tagjainak mintegy 10 %-át képviselő reprezentatív (1000 fős) mintán. (A részletes beszámolót lásd Tánzos, 1977). A felvétel híven tükrözi a mozgalom tagjainak *nagy közös elbeszéléseit*, mindenekelőtt magának a mozgalomnak a heroizáló és önheroizáló „legendáriumát”: üstökösszerű felívelését majd drámai zuhanását. Mivel a kérdések közül több nyitott volt, ez a körülmény módot adott az önálló megfogalmazásokra és a szubjektivitástól átfutott válaszokra.

A mozgalmat 1949-ben számolták fel, ilyenformán a felvétel időpontjáig bő két évtized telt el; az egykori kollégisták ekkorra a 40-50 éves középnemzedék tagjaivá vénytültek. De a „népi kollégista” értékelő önművelés ennyi idő után is öneszmélésük változatlan eleme, identitásuk szerves része maradt. A megbélyegzés, majd a rehabilitációért folytatott küzdelem, a Petőfi körben és 1956 eseményeiben játszott szerep, a mozgalom öndokumentálása így vagy úgy elmélyítette és folyamatosan ébren tartotta a személyes biográfiák kollégista korszakának közös élményvilágát. Az 1956-ban lezajlott, majd a 60-as évek második felétől sorjázó jubileumok és találkozók újra megfogalmazták a *mozgalom „nagy elbeszéléseit”*, s elevenen tartották őket a személyes élettörténetek világában is.

Ezzel magyarázható, hogy a megkérdezettek 96 %-a *egyértelműen pozitívnak* ítélte a népi kollégium reá gyakorolt hatását. A kollektív emlékezetben őrzött narratívumok jellegzetes típusa volt az „*alapítási effektus*” élményét feldolgozó elbeszélés. Hadd érzékeltesse egyetlen példa ezt a csaknem minden beszámolóban felbukkanó epizódot: „Ha jól emlékszem, híre járt a »csóró« gyerekek között, hogy lesz kollégium, ahol csak szegény gyerekek lesznek, érdeklődtem, tetszett a közös lelkesedés, akartuk és megcsináltuk” (1307). (Zárójelben a kérdőív azonosítási száma szerepel.)

Az egyik jellemző és csak szájhagyományban élő narratívum a tragikus sorsú Sós Imre alakját idézi. A legenda és a valóság határán lebegő elbeszélés szerint éppen birkát legeltetett, amikor a szél egy vonatból kihajított újságfoslányt sodort felé. Ebben volt olvasható a Horváth Árpád színész-kollégium felvételi hirdetménye. Gondolt egyet az iskolázatlan, de színészi becsvágyakat tápláló parasztleány, s felballagott Pestre. Beállított a kollégiumba, ahol testvéri szeretettel fogadta az elsőként újjákerülő Horváth Teri, meg a hasonló sorsú falusi és városi „szegénylegények” és színészlányok. Az effajta történeteknek se szeri, se száma; a szájhagyomány újra és újra felidézte őket. Olykor a szépirodalomba és a művészetekbe is átszűrődtek: Nagy László, Juhász Ferenc és Simon István verseiben, Jancsó filmjeiben, Hegedüs Géza regényeiben, Somogyi Árpád és Kiss István szobraiban is felismerhetjük lenyomatukat.

Különösképpen tanulságos, hogy az „*igazi népi kollégista*” ismérvei felől érdeklődő kérdésre adott válaszok – vagyis a *közös értéképzés* – mintázata milyen erőteljesen *egyneműsödött*. A vezető értékek fontossági sorrendje és részesedése (a válaszok %-ban) így alakult: kollektivitás (77 %); önképzés, sokoldalú műveltség, jó szakmai munka (66 %); társadalmi-politikai

aktivitás (44 %); haladó világnézet, baloldali gondolkodás (41 %); őszinteség, egyenesség, nyíltság (34 %); hűség a dolgozó emberek ügyéhez (30 %); kritikai szemlélet, vitaszellem, szókimondó bíráló (20 %). Érzékeltesse ezúttal is néhány példa a felidézett hangulati tónust. „Éjjel-nappal boldog izgalomban égtem. Mindenkit rajongva szerettem, mindenre vállalkoztam, mindent meg akartam tanulni vagy tanítani” (1255). „Végre jóllaktam és jól lakhattam” (4006). „Mintha száz testvérem lett volna” (1217). „A tanya kegyetlen, a kisvárosi gimnázium ‘antikollektív’ légköre után ez a természetes! Az állandó fenyegetettség megszűnése teljesen felszabadult szabadság-mámort adott... Nem kellett félnem” (1112). „Azóta az életben sok konfliktusom volt, amihez... hozzájárult az, hogy ott úgy éltünk, ahogy a demokratikus közösséget el tudtam képzelni, és azóta sem tapasztaltam” (2600) „Nosztalgia nélkül: ez életem legszebb időszaka volt. 1948-ban bontakoztak ki és kezdtek eluralkodni bizonyos jelenségek. Ezek elkedvetlenülítettek, majd elkészerítettek” (1115).

Midőn a vizsgálat kérdőíve azt tudakolta, hogy melyek voltak a kollégiumi élet legemlékezetesebb *eseményei és tevékenységi formái*, ugyancsak jellegzetes sűrűsödést tapasztalhatunk a válaszokban. A kollektív emlékezet főképp az intenzív *társas együttlét*, a közvetlen *szolidaritás* élményeit (kollégiumi gyűlések, interpellációs esetek, szövetkezeti tevékenység, vizsgák és bírálati alkalmak), az *új kollégiumok szervezését* és a *közéleti aktivitás* változatos formáit őrizte meg (falujárás, üzemlátogatás, szociográfiai vizsgálatok, közös táborozások, kulturális akciók és mozgalmi demonstrációk). A kollektív elbeszélések ezeket a tematikus köröket szívták magukba, és őrizték évtizedek múltán is. Érthető, hogy a belőlük táplálkozó identitás rendkívül gyorsan alakult, igazodván a kollektív mintákhoz.

A népi kollégista mivolt szerves része volt a *radikális baloldaliság*, s az azt képviselő pártok iránti rokonszenv. Az időközben kialakult fenntartások, kritikai pozíciók és önrevíziók, sőt alkalmankénti gyökeres szakítások ellenére a kollégisták többsége megőrizte alapvető elkötelezettségét, jóllehet nyitottabb és az életkorral is együtt járó „bölcsebb” alakban. Az egyéni és kollektív önvizsgálatokban katartikus és katalizáló szerepet játszottak az 1956-os forradalom előzményei és eseményei; a represszió a kollégisták vezető csoportjának számos tagját érintette. Hogy a rendszerváltás, amely életciklusuk utolsó szakaszában és megritkult seregként találta a volt kollégistákat, mifajta változásokat hozott soraikban, arról csak alkalmi benyomások születhettek. Pontos képet csak egy új reprezentatív vizsgálat nyújthatna. De ennek lehetséges mintáját most már a biológia törvényei alakítják, hiszen a hajdani kollégisták legifjabb nemzedéke is 70 felé vagy afölött jár. Velük tűnik majd el az az élményvilág, amely a „*népi kollégista*” *identitás* narratívumait életben tartotta.

Egy meghökkentően érdekes adalék azonban még idekvánkozik. Az elmúlt évtizedekben a *szakkollégiumi mozgalom* újjászerveződése nyomán – főként kezdetben – kísérletek történtek arra, hogy a népi kollégiumok pedagógiai és társadalmi-közéleti tapasztalatait felelevenítsék. Ebben – mint arra a neve is utal – kezdeményező szerepet játszott a Rajk László Közgazdász Szakkollégium. Persze a mai szakkollégiumok életében mindinkább elhalványul a népi kollégiumok hagyománya, sőt, politikai orientációjuk gyakran egyenesen kritikus elutasítás és tagadás tárgya lesz. A Rajk kollégium kezdeti időszakára azonban ez még kevéssé volt jellemző. Midőn ez a kollégium 1978-ban megalapításának 10. évfordulóját ünnepelte, kérdőíven megkérdezte volt diákjait, mely vonások jellemzik

az „igazi kollégistát”. A minta bizonyára az „igazi népi kollégista” jellemvonásairól érdeklődő korábbi vizsgálat volt.

Nos, a feldolgozott 76 kérdőív alapján a következő értékrangsor alakult ki: kollektivitás; jó szakmai munka; társadalmi-politikai kérdések iránti fogékonyság; kritikai szemlélet; vitaszellem, őszinteség, nyíltság. Más szóval a merőben másfajta történelmi és társadalmi viszonyok között élő *autonóm és önkormányzó diákközösség* mehökkentően azonos értékészletet és identitásmintákat fejlesztett ki, mint évtizedekkel korábban a népi kollégisták. A kérdést ezúttal is nyitott formában tették fel, vagyis nem sugalmazhatta a válaszokat, még kevésbé rangsorukat. A *hasonló szociálpszichológiai helyzetekben lezajló kollektív értéképzés* és a nyomában járó *kollektív emlékezeti tartalmak* meggyőzően szemléltetik, hogy az azonos vagy hasonló eredetű és funkciójú társas együttesek *közös élményvilága* szükségképpen hasonló *narratívumkészletet és mentalitást* hoz létre.

Mindez meggyőzően szemlélteti azt az *alapvető felismerést*, amelyet MacIntyre (1985, 11. o.) így összegezt: „Individuális identitásunk be van ágyazva a közösségi történetekbe.” Máshelyt még árnyaltabban fogalmaz: „Családom, városom, törzsem, nemzetem múltjából öröklött adósságok, jogos várákoszások és kötelezettségek változatos készletét kapom örökül... életem története mindig beágyazódik azoknak a közösségeknek a történetébe, amelyekből identitásomat származtatom” (MacIntyre, 1985, 220–221. o.).

Ha az emberek életüket valóban „történetek alakjában értelmezik” (Whitebrook, 2001, 9. o.), akkor a *történeteszerkesztés*, vagyis az én-elbeszélések és a csoportelbeszélések szüntelen konstruálása jellegzetes és sajátosan *emberi készlet*, egyúttal pedig alapvető *kulturális jelenség*. A szép-

író olykor találébban és plasztikusabban fogalmazza meg e *történeteszerkesztési készlet* pszichodinamikáját, mint ahogy azt a kutató teszi a maga szikár nyelvezetével.

Ottlik Géza *Budacimű* regényében ezt írja Medvéről, az egyik főhősről: „A régi unalmas délutánok ahhoz kellettek, ami tulajdonképpen az ember élete. Hogy végiggondolhasd, hogy is volt, ami volt. Hogy elrakd magadnak, ami történt veled és körülötted, amit tapasztaltál és csináltál... Újra és ismételtelen újra és újra kell végigmenned a dolgokon, nem is annyira az eszeddel, hogy mi volt, ami volt, hanem az érzésseddel, hogy milyen volt, hogyan volt? Előbb ismerősségeket csinálsz belőle magadnak s abból már valamilyenéseket, így tisztázódnak, tevődnek helyükre a dolgok. Így építed fel az életed áttekinthető rendjét, gyarapodó műalkotását.” (Ottlik, 1993, 35. o.)

Az ember elbeszéléseket alkotva – majd azokat fogalmilag általánosítva – dolgozza fel, „szelídíti” magához a valóságot. A megosztás révén vesszük birtokba és asszimiláljuk *személyessé* élményeinket – az együttes élményeket is, lett légyen szó a magántörténetről vagy a nemzeti historikumról. Az elbeszélés aktusa és a narratívum szerkesztése olykor a kudarcok, fájdalmas tapasztalatok pszichikus feldolgozásának (elaborációjának) alkalmas módja is lehet. Erre ugyancsak Ottlik eszmél rá. Az *Iskola a határon* egyik passzusában írja: „Valaha, amikor valami baj, rosszízű kitolás, megaláztatás ért bennünket, éppen Szeredy találta ki a megoldást: elmesélte... Dani elmondta újra, eljátszotta egy kicsit, hogy hogyan is volt a dolog... a lehető legszabatosabban, a valósághoz teljesen híven foglalta szavakba a történeteket. Talán épp az volt a titka, hogy a teljesen és hű valóságot mondta el” (Ottlik, 1976, 17. o.). Az elbeszélés, a narráció a maga eredeti funkciói – a *csoportfenntartás* és az *identitás-képzés* – mellett különös *mentálhigiéniai*,

olykor egyenesen katartikus rendeltetést is teljesíthet. Vajon miért is térünk vissza újra és újra a nemzeti történelem tragikus eseményeinek felidézéséhez? A gyász óráiban miért emlegetjük az eltávozottakhoz fűződő történeteinket? Alighanem szükségünk van a racionálisan tudomásul nem vehető esemény *érzelmi feldolgozására és történetté enyhült elraktározására.*

Az elmondottak logikusan vezetnek el ehhez a kérdéshez: vajon hogyan is zajlik le a *csoportelbeszélések kiválasztódása* és megformálódása? E folyamat kézzelfogható részleteiről és mechanizmusairól ma még viszonylag keveset tudunk. Nagyon általánosan szólva, a csoportelbeszélések rendszerint egy különös körkörös, visszacsatolós működésmód termékeként jönnek létre. Minden többé-kevésbé zárt és belső kötélekkel egybekapcsolt ember együttes életében szakadatlanul hullámzik a *kollektív történések* – események, epizódok, személyközi „játszmák” – áramlása. Közülük néhány, valamilyen oknál fogva, a *közfigyelem* tárgya lesz; az elbeszélések generálásának kiindulópontjává válik. Hogy éppen melyek ezek, és miért jutnak e szerephez, vagyis miért nyerik el a *jelentős együttes élmény*, a jelentős csoportesemény rangját, arra ma még nem tudunk pontos és kimerítő választ adni. A csoportelbeszélések *tematikusszállai és motívumai* jól ismert szereplőkben elevenednek meg, és a felidézések sorozatában egyre inkább a „jó történet” alakját öltik. Úgy látszik, e dinamika jelentős szabályozója az a késztetésünk (erről beszél Ottlik), hogy a *belső élményt* az elbeszéléssel mintegy *külsővé* – és egyúttal megoszthatóvá – tegyük, nyelvi alakban *objektiváljuk*. S minél erőteljesebb az élmény, annál határozottabb az a késztetés. Az elbeszélések kollektív emlékezeti rögzítése, majd ismételt nyilvános felidézése erősíti a *csoportkohéziót*, az *összetartozás érzetét*, s így újra

és újra hitelesíti az egyén csoportidentitását. Egészen szembeszökő ez a nemzeti és egyéb ünnepekhez kapcsolódó *„emlékezeti szertartások”* esetében.

Egy korábbi elővizsgálatunk keretében próbáltunk némi fényt deríteni erre a kérdésre: az együttesen átélt események közül vajon melyek hajlamosak arra, hogy csoportelbeszélések kiindulópontjává és tárgyává váljanak? (Emlékeztet, hogy a népi kollégiumok vizsgálata az emlékezeti teljesítmények homogenizálódásának tényével e kérdés megválaszolásához is közvetett támpontokat kínál.) A lehetséges válaszokat keresvén, érettségiző osztályokban két írásművet írtunk. Az egyik (*Osztályunk története*) *folymatos elbeszélést* igényelt, s így módot adott arra, hogy áttekintsük a felbukkanó tematikus szálat („narratívum-csírakat”), és szemügyre vegyük az *emlékezeti egyenmősődés* egyes jellemzőit. A másik írás (*Három nevezetes esemény osztályunk életéből*) kifejezetten megformált elbeszéléseket kért a kísérleti személyektől. Most csak az utóbbi írás elemzésének néhány adatát említjük.

Előzetes feltevéssünk az volt, hogy a *„nevezetes események”* felidézésében elválaszthatatlanul egybeszővődik az egyéni önéletrajzi emlékezet és kollektív csoportemlékezet hatása. Ez főként abban mutatkozik meg, hogy az *egyenmősítő csoportemlékezet* következtében a felidézések *keves számú, jól meghatározott* és az *ismételt előadás* miatt viszonylag kidolgozott együttes élmény körül sűrűsödnek. Ennélfogva a huzamos csoporttörténet hatására a felidézett epizódok „szóródása” csekély lesz. Ehhez természetesen az is hozzájárul, hogy a visszaemlékezés kijelölt kerete (referenciája) az „osztály” kollektív szubjektuma, jöllehet a visszaemlékezés alanya mindig az egyén.

A vizsgálatra kiszemelt két osztályban általában jól kirajzolódó *narratívum-családokat* (10, illetve 13) találtunk, amelyek

123, illetve 89 konkrét elbeszélést tartalmaznak. A figyelemre leginkább érdemes tény azonban az, hogy az összes említett elbeszélés túlnyomó többsége (55,4, illetve 79,8 %-a) mindössze négy *tartalmas motívum* körül sűrűsödött; ezek váltak a kollektív emlékezet jelentős életeseményeivé. Érdemes megemlíteni őket: az egyik esetben a kirándulás-táborozás, a „bulik”, a szalagavatós és a sikeres versenyszereplés, míg a másik esetben ugyancsak a kirándulás-táborozás, majd a diákigazgató-választás, az első találkozás élménye és egy szindarab előadása alkotta a kollektív emlékezet sűrűsödésének gyújtópontjait.

Találhatunk-e *közös jellemzőket* a jellegzetes csoportelbeszélésekben? Más szóval: mondhatunk-e bármit is arról, hogy mely együttes élmények hajlamosak arra, hogy csoportelbeszélések tárgyává váljanak? Néhány – további ellenőrzésre szoruló – megfigyelést mindenképpen megkockáztathatunk. A kollektív emlékezetben csoportelbeszélésként rögzített esemény valamiképpen mindig *megszakítja az események megszokott, hétköznapi és rutinszerű lezajlását*. (Ez a monoton életrend különösen jellemző az iskolákra.) A szokatlanság, a ritkaság és váratlanság mindig *figyelem-összpontosítással* jár; feldúsítja a csoportban zajló *kommunikációt*; megemeli az *érzelmi-hangulati tónust*. Ilyenkor a csoport minden tagja vagy legalábbis túlnyomó többsége *aktív résztvevője* vagy *közvetlen megfigyelője* a fejleményeknek. Az együttesen átélt esemény erőteljes *affektív megterheléssel* jellemezhető; az együttesség megemeli az egyéni élmények intenzitását.

Két további tényezőt, amelyek sajáto- san átszínezték az iméntieket, ugyancsak

meg kell említenünk, főként azért, mivel diákcsoportokról szólnunk. Az egyik a *szabadságélmény*, amely oly nyilvánvalóan jelen volt a bulik, a táborozások élményeiben és a diákigazgató-választásban. A másik a sikeres szerepléseket, közös teljesítményeket (verseny, szindarab-előadás) kísérő *kollektív önértékelés-növekedés*, amely az egyén önbizalmát, önértékelését is gyarapítja.

Természetesen további vizsgálatokat igényel annak mérlegelése, hogy ezek a jellemzők vajon *egyetemes érvényűek-e*, s a legkülönbözőbb – az iskolai osztályoktól a nemzeti közösségig ívelő – társas együttesekben egyaránt felfedezhetjük-e őket. *További kutatások kiindulópontjaiként* azonban bizonyára alkalmasak lehetnek. Az elmondottak legfőbb következtetése azonban nem támaszthat kétségeket; hadd foglaljuk ezt össze Whitebrook szavaival: „Az identitás szerkesztése kollektív aktus, amely feltételezi az elbeszélőt és a hallgatót... Az identitás politikai aspektusa abban rejlik, hogy az ént szociális, »szituált« jelenlésként értelmezzük, az identitás-elbeszéléseket pedig olyan történetekkel, amelyek mélyen bele vannak ágyazva mások történeteibe, beleértve a tágabb szociális és kulturális környezet történeteit is” (Whitebrook, 2001, 4. o.). Aligha akad termékenyebb és izgalmasabb feladat napjaink szociálpszichológiai gondolkodása számára, mint fényt deríteni ennek a bonyolult rendszernek a közelebbi természete és konkrét mechanizmusaira.

Kulcsszavak: *együttes élmény, identitás, népi kollégiumok, kollektív emlékezet, értékképzés, csoportelbeszélés*

IRODALOM

- Damasio, Antonio R. (1996) *Descartes tévedése*. AduPrint, Budapest
- Erikson, Erik Homburger (1950) *Childhood and Society*. Norton, New York
- Gergen Kenneth J. Gergen, Mary M. (1983) Narratives of the Self. In Sarbin Theodore R. –Scheibe Karl E. (Eds.): *Studies in Social Identity*. Praeger, New York
- Halbwachs, Maurice (1968) *La mémoire collective*. PUF, Paris
- MacIntyre, Alasdair (1985) *After Virtue: A Study of Moral Theory*. 2nd ed. Duckworth, London. Magyarul lásd: *Az erény nyomában* (1999) Osiris, Budapest
- Mérei Ferenc (1989) *Társ és csoport*. Akadémiai, Bp.
- Ottlik Géza (1976) *Iskola a határon*. Magvető, Bp.
- Ottlik Géza (1993) *Buda*. Európa, Budapest
- Papp István (2002) A Nékosz legendája és valósága. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. 309–339. Osiris, Budapest,
- Pataki Ferenc Kollektív narratívumok és csoport-identitás. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1997/98, L111 (37), 5–6. 577–581.
- Pataki Ferenc (2001) *Élettörténet és identitás*. Osiris, Budapest
- Tánczos Gábor (1977) *A népi kollégisták útja: 1939–1971*. KSH, Budapest
- Whitebrook, Maureen (2001) *Identity, narrative and politics*. Routledge, London and New York

AZ EGYÉN A TÖRTÉNELEM SODRÁBAN: A PSZICHIKUS IDŐÉLMÉNY EGY TÍPUSA MINT A KOLLEKTÍV ÉLMÉNYUNIVERZUM MEGTEREMTŐJE

Ehmann Bea

PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Pszichológiai Kutatóintézet – ehmannb@mtapi.hu

Karinthyról kering az anekdota, hogy az öszirózsás forradalom idején a New York kávéházban ült, amikor fegyverropogás hallatszott a Nagykörútról. A vendégek az asztal alá bújtak, és valaki megkérdezte: „ki lövöldöz itt”? Mire Karinthy vészjóslóan megszólalt: „a Történelem”.

E tanulmányban éppen ezt a rejtelmes időpillanatot szeretném megvizsgálni: vajon hogyan alakul a pszichikus időélmény, ha az egyén váratlanul ún. „történelmi események” sodrába kerül? A másik kérdés: vajon hogyan beszélhető el és mennyire osztható meg – azaz hogyan kollektivizálódik – ez a történelem-terhelt időélmény?

Az empirikus vizsgálat anyagát az adta, hogy Magyarországon a legutóbbi időkben történészek, irodalmárok és pszichológusok között aktív műhelymunka van kibontakozóban, amely egyebek között a kollektív biográfiák – helyesebben az ezek alapjául szolgáló, a különféle kutatóintézetekben archivált *oral history* szövegkorpuszok – feldolgozásának elméleti és gyakorlati problémáival foglalkozik. E tevékenység keretében korábban két műhelyjellegű konferenciát tartottunk. Ezek egyike egy svájci emigránsokkal készült mélyinterjúkból álló oral history szövegkorpusz köré szerveződött (Kanyó, 2001, 20 interjú). A fő körkérdés az volt, hogy „Mihez kezdjünk a narratív interjúkkal?”

Az alábbiakban először azt kívánom indokolni, miért azt a megoldást alkalmaztuk, hogy a lehetséges elemzésmódok látványosan végtelen sokféleségéből csupán egyetlenegy kérdésre kerestünk választ.

Az oral history típusú interjúk feldolgozása a kvalitatív tartalomelemzés egyik alapkérdésére, az eseten belüli elemzés *versus* az esetek közti elemzés problémájára vezethető vissza (Miles és Huberman, 1994). Az ezzel kapcsolatos elméleti dilemma az, hogy az egyetlenegy interjú elemzésekor kapott eredményeink hogyan illeszkednek más hasonló interjúkkal kapott eredményekhez, azaz egyetlen ember történelmi tapasztalatai, emlékei mennyiben hasonlítanak a kortársakéhoz, és mennyiben különböznek azoktól.

A történészek régóta foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy mire használhatók az oral history, illetve az oral testimony (orális tanúságtétel) típusú interjúk. Úgy tűnik, ezek a dokumentumok nem élveznek különösen szilárd episztemológiai státust abban a merész törekvésben, hogy belőlük volna kikristályosítható valamilyen objektív történetírás (Gyáni, 2000). Egy másik, jóval szerényebb törekvés szerint az oral history interjúk az ún. kollektív biográfia megalkotására alkalmasak. Ám ennek is megvannak a maga nehézségei.

*Kollektív biográfia vagy kollektív
élményuniverzumok?*

A kollektív biográfia Mawdsley és Munck (1996) szerint nem egyéb, mint „*adatbázis-kezelés* (az egyéni életrajznál) *magasabb szinten*”, és „*az eljárást elsősorban társadalmi és politikai elitcsoportok vizsgálatához használják*”. A szerzők a téma kapcsán két fő nehézségre hívják fel a figyelmet:

„Az egyik véglet a gyűjtőszöveg: adatokat gyűjteni pusztán csak azért, mert épp rendelkezésre állnak, vagy mert bizonytalan, hogy milyen jellegű adatokra lesz szükség az elemzés során – vagy éppen attól való félelmünkben, hogy a teljesség (egyébként elkerülhetetlen) hiánya csökkentheti a végkövetkeztetések érvényességét. (...) A másik (nem is annyira szélsőséges) véglet pedig az, hogy a történész a csoport közös jellemzőinek a vizsgálata során esetleg túlzottan is önkényesen jár el a „relevánsnak” tartott információk kiválasztásában, illetve hogy döntését veszélyes mértékben prekonkcionálja bevallott – esetleg be nem vallott – munkahipotézise.” (126-127. o.)

Pszichológiai oldalról Laczkó (2001) foglalkozott a kérdés nehézségeivel. A szerző fő kérdése, hogy vajon „*adhatnak-e egymásnak elméleti, módszertani vagy akár csak információbeli támpontokat az individuális és a kollektív biográfia művelői?*” (i.m. 11. o.) Ezen belül: vajon másként kezelik-e a személyiséget, az individuumot a két irányzat képviselői? A probléma végül abban csúcsosodik ki, hogy habár a kollektív biográfiában az individuális megközelítés szubjektumtól szubjektumig vezető útja nem járható, a kérdésről azonban mégsem lehetséges a szubjektivitás megkerülésével beszélni.

Az esetek közti elemzés két fő nehézsége a következő: ha a tematikus csoportosítás módszerével csak a közös mozzana-

tokat azonosítjuk, akkor végeredményként egy fakó, általános, közhelyszerű kép rajzolódik ki a vizsgált csoportról. Eszerint tehát az ötvenhatos emigránsoknak volt egy korábbi életük Magyarországon, majd kimentek, beilleszkedtek, hazajöttek, újra kimentek, ennek során különféle problémákkal küszködtek stb. A végeredmény ugyanolyan elmosódó, mint amikor sok-sok arcot egymásra fényképezünk.

A másik nehézség a csoporton belüli összehasonlítási kísérletekben rejlik: egyrészt néhány tucat életútinterjú rendkívül kicsi elemszám, amiből nehezen lehetne az alapsokaság egészére általánosítani, másrészt itt is igen nehezen lehet érdemi összefüggéseket találni, hiszen a bevezetett kódok (szövegváltozók) rendszerint nem függetlenek egymástól. Nem nagyon érdemes tehát például az emigrációval kapcsolatos döntéshozatal háttérét és motivációit, a Svájchoz és Magyarországhoz való kapcsolódás stb. kérdéseit interjúk segítségével vizsgálni – ez másfajta adatfelvételi módszert kívánna meg. A tanulság tehát, hogy nem érdemes a lehetséges témaköröket egy ponton túl szeletelgetni, mert a végeredmény átfedésekkel teli, felaprózott káosz lesz. Ennek alapján az oral history dokumentumok elemzésekor a tematikus csoportosítások módszere az elemzés zsákutcájának tekinthető.

*A közös, de nem együttes élmény
empirikus vizsgálata*

Az oral history anyagok, s ekképp a kollektív biográfia pszichológus kutatója tehát a legcélszerűbben úgy indulhat neki feladatának, hogy nem a manifeszt témaköröket boncolgatja, hanem a szövegfelszín alatt lappangó, s így az elemzés kezdetén még rejtett mintázatokra irányítja a figyelmét.

A egyik legkézenfekvőbb kérdés lehet, hogy vajon milyen élmény emigránsnak lenni.

Mérei Ferenc (1947/1989) szavaival szólva létezik olyan jelenség, hogy *közös, de nem együttes élmény*. A közös, de nem együttes élmény szereplői talán személyesen nem is ismerik egymást, de a közös élményről történő beszédből (például az emigráns irodalomból) ráismernek arra, hogy a másik ember és az ő saját élményük között kimutatható azonosságok léteznek. Az azonosságélmény kiváltó ingere Mérei szerint az *utalás*.

A fő kérdés tehát úgy szólt: milyen *élményuniverzumok* azonosíthatóak az interjúkból?

E megközelítés hozománya lehet, hogy az individuum szintjén azonosítható élménymintázatok olyan kollektív élménydimenziókká állnak össze, amelyek megőrzik élességüket, és nem fakulnak el akkor sem, ha rendkívül nagyszámú interjúban vagy beszámolóban mutatjuk ki a létezésüket. Pszichológiai szempontból ekkor az emigráns lét szubjektív, ám mégis kollektív élménye válik leírhatóvá.

Narratív pszichológiai tartalomelemzés

A terjedelmes szövegtörzsek elemzésére újabban az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének narratív pszichológiai munkacsoportja által alkalmazott számítógépes pszichológiai tartalomelemzés módszerét alkalmazzuk (László, 1999; László és mtsai, 2000; Ehmann, 2000a, 2000b, 2001, 2002).

A narratív pszichológiai tartalomelemzés egyik célja, hogy a laikus beszélők által generált szövegtörzsek (ún. személyes dokumentumok, mint például mélyinterjúk, önéletrajzok, naplók, levelek stb.) szövegkompozíciós mintázataiban pszichológiailag releváns markereket keressen. A legfontosabb narratív szövegkompozíciós elvek az idő, a perspektíva, a szereplők funkciói és a koherencia.

A narratívumokban alkalmazott időkezelés nem azonos a kronologikus idővel,

hanem az ún. narratív kronológia szabályait követi. A narratív kronológia lényege, hogy a beszélő szubjektum a számára fontos eseményeket (1) a lineáris kronológia széttörésével és új rendbe állításával, (2) az idődimenzió sűrítésével, illetve tágításával, tömörítésével és széthúzásával éri el. Az irodalomtudomány vizsgálatainak fókuszában nagyrészt az áll, hogy a regényírók milyen eszközökkel kezelik az irodalmi művek időbeli mintázatait (Bahtyin, 1976). Mind az irodalomtudományban, mind a pszichológiában szinte teljesen feltáratlan területnek tekinthető annak kutatása, hogy mindennek mi a pszichológiai fontossága.

A legmarkánsabb pszichológiai eredmény ezen a téren az a felismerés, hogy az önéletrajzi elbeszélések rendszerint a lineáris kronológia szabályai szerint kezdődnek. Amint azonban az elbeszélő a szövegmondás/írás során valamely traumatizáló eseményhez érkezik, a kronologikus idő mintázata megváltozik, a trauma kisiklik az elbeszélés kronológiájából. A traumatizáló eseménnyel kapcsolatos idővonatkozások mintegy időtlenné merevednek. Ennek egyik esete az a többször leírt jelenség, amit metaforikusan úgy fogalmaztunk meg, hogy „a narratívum ingaórája esetenként akár több évtizedet is előre-hátra kileng”, és akár egyetlen mondaton belül az azt követő évtizedekre vagy a jelenre történik utalás (Erős és Ehmann, 1996).

Kutatásainkban elszakadtunk attól a hagyományos alapsémától, hogy annak a hármas felosztásnak az alapján kezeljük a szövegrészleteket, hogy azok a jelenre, a múltra vagy a jövőre vonatkoznak. Eddigi tapasztalataink azt sugallják, hogy ez a hagyományos jelen-múlt-jövő felosztás a pszichológiai elemzések számára operatíván nem használható. Ígéretebb kutatási területnek tűnik a lehorgonyozottságra utaló időmarkerek, azaz az időélmény lelassulására, illetve felgyorsulására, az időélmény tagadására,

az időélmény nem mérhető tartományokba történő távolítására és az időélmény bizonytalanságára utaló időmarkerek – összefoglaló néven a pszichikus időélmény – empirikus kutatása. Ennek egyik példája a jelen tanulmányban bemutatott vizsgálat.

Az elemzés módszere

A kiinduló szövegtörzs mintegy négyszáz bekezdésből és kétszázezer betűből állt. A szövegredukció során a következőképpen jártunk el: volt egy kiinduló hipotézis, hogy azok a bekezdések lesznek érdekesek számunkra, amelyekben szerepel a *magyar*, a *Svájc* szó, és ezek ragozott alakjai; továbbá szerepelnek benne olyan szavak, amelyek a menekült/emigráns lét szempontjából jelentésteliek. Ilyenek voltak például a *határ*, a *rendőrség*, az *átlépni*, a *vonat*, a *bepolgárosodni*, a *hazamenni* stb. Ekkor még nem tudtuk, mit is keresünk konkrétan, az általános cél csupán az volt, hogy bedűsítsük a tárgyban élményvilág szempontjából relevánsnak ítélt szövegrészeket.

Word szövegszerkesztőben kinyitottuk a teljes szövegtörzset, és elkezdtük kiválogatni a téma szempontjából fontosnak tartott bekezdéseket. E tevékenység révén a szöveg terjedelme körülbelül a felére csökkent; ezt a mennyiséget már sokkal könnyebb volt kezelni. Egy további fázisban a bekezdéseket mondatokra szabdaltuk szét. A redukció eredményeként egy 730 mondatból álló, mintegy nyolcvan ezer betűnyi szöveget állítottunk elő, a kézhez kapott szöveg terjedelmének mintegy egyharmadát, és ez szolgált az Atlas-ti szoftverrel (Muhr, 1991) végzett számítógépes tartalomelemzés kiindulópontjaként.

A következő lépés az volt, hogy olyan kódokat kellett találni, amelyek jól lefednek bizonyos élményuniverzumokat. Ez a fázis is számos zsákutcát rejtett. Végül sikerült néhány működő kódot kialakíta-

nunk. Működőképességen azt értjük, hogy az egyes mondatokról egyértelműen eldönthető volt, hogy beletartoznak-e a kódba vagy sem, illetve, hogy a kódra találtam tényleges előfordulásokat.

Az elemzés kódjai

A végsőként kialakított kódok és munka-definícióik az alábbiak voltak.

1. ELINDULÁS ÉLMÉNYVILÁG: A migráció kezdetével kapcsolatos említések.

2. ON-THE-ROAD ÉLMÉNYVILÁG: Annak tematizálása, hogy a beszélő pszichésen vagy fizikailag migrációban van; minden olyan említés, amely arra utal, hogy a beszélőnek problematikus a haza és/vagy az otthon fogalmával kapcsolatos pszichés vagy fizikai referenciapontja; a hazától és/vagy az otthontól való fizikai szeparációra történő utalás, illetve mindezek tagadása; a határok átjárhatóságára, illetve átlépésére tett utalások.

3. POLICE ÉLMÉNYVILÁG: Bármely hatósággal vagy annak képviselőivel bármilyen fizikai vagy pszichés érintkezés tematizálása, illetve annak tagadása. A fő mozzanat a nyílt vagy rejtett fenyegetettségérzés.

4. ÁTVÁLTOZÁS ÉLMÉNYVILÁG: A személyiség megváltozásával kapcsolatos vágy, igény, kényszer vagy tény tematizálása, függetlenül attól, hogy a beszélő ezt kedvezőnek, semlegesnek, fenyegetőnek érzi vagy tagadja.

5. ÖNMAGAM MARADÁS ÉLMÉNYVILÁG: Annak tematizálása, hogy a beszélő a változások közepette megőrizte önmagát, ellenállt a változásnak, illetve megváltozott állapotát beépítette identitásába.

Mindezek mellett természetesen számos egyéb kód meghatározható. Ilyen például az ELUTASÍTOTTSÁGÉLMÉNY, az ELFOGADÁS-ÉLMÉNY, a KÖZÖSSÉG-BARÁTSÁG ÉLMÉNY, a SZEPARÁCIÓ-ÉLMÉNY, illetve a MOZGALOMÉLMÉNY. Sőt, az ON-THE-ROAD élményen belül megkülönböztethetünk megérkezés- és újraelindu-

lás-élménnyel kapcsolatos tematizációkat is. Mindezekre számos előfordulást találtunk a szövegben. A lehetséges kódok száma mindazonáltal nem végtelen. Az elemzés oda-vissza játék: a szövegkorpusz egyrészt maga is sugallja a kódokat, másrészt ellenáll az erőltetett belemagyarázásoknak.

További megjegyzés, hogy a kódok voltaképpen kétpólusú dimenziókat jelölnek ki. Az elutasítottság-elfogadásélményt rendkívül nehéz kódolni, hiszen a történetek egy része éppen arról szól, hogyan alakult át az egyik a másikba. Ehhez új kódot kellett volna felvenni, és akkor végül megint ott tartottunk volna, hogy kevés találatot kapunk rá, és a szöveg egy más rendszer szerint kaleidoszkópszerűen újra szétaprózódik.

Maga az eljárás a matematikai statisztikában használatos faktoranalízishez hasonlító: az adatokat ott is egy sokdimenziós térben forgatják mindaddig, amíg markáns nyalábok nem rajzolódnak ki, amelyek a variancia bizonyos százalékát megmagyarázzák. Ott is a variancia legnagyobb százalékait megmagyarázó faktorokkal szokták elsősorban foglalkozni, a többi értéket elnyomják. A jelen eljárásnak a faktoranalízishez (és a kaoszelmélethez, lásd erről Fokasz, 1998) való további hasonlósága az, hogy az elforgatott térben eredetileg egymástól távol álló adatok egymás mellé kerülhetnek és markáns mintázatot adnak ki.

Eredmények

Mivel a jelen elemzés célja nem a mérés, nem az egyének összehasonlítása volt, hanem csak az élményvilágok feltárása, az elemzés eredményein nem végeztünk statisztikai elemzést. Összességében, az öt élményuniverzum közül négy a szöveg egészének legalább egytizedében előfordult. A legnagyobb arányban, a minta csaknem egyötödében az ON-THE-ROAD jellegű megnyilatkozások szerepeltek.

Ez azt jelenti, hogy az emigránsok beszédében – bármilyen témáról legyen is szó – tíz mondatból hat olyan, amely az emigráns lét *élményvilágának* valamelyik aspektusát megemlíti.

A számbeli meghatározás azért nem lehet pontos, mert több esetben ugyanaz a mondat kétszer, csaknem azonos formában is megismétlődött (nem feltétlenül ugyanannak a beszélőnek a szövegében), illetve voltak olyan töredékszerű mondatok is, amelyeket az élményvilág alábbi illusztrációjából szerkesztési okok miatt kihagytuk.

Az eredmények a kutatásnak ebben a szeletében tehát maguk a szövegek, amelyek ebben a tömény formátumban *novel-lásodnak, legendásodnak*. Az egyes mondatok hűtlenné válnak azokhoz, akik eredetileg kimondták őket, és a közös élményuniverzum mintázatának elemévé változnak át. E mintázatban még a legártatlanabbnak tűnő kijelentések is többletjelentést kapnak – így születik meg az utalás.

Az alábbiakban vizsgáljuk meg közelről az öt legfontosabb kód által definiált élményuniverzumokat. A bemutatható mondatok számát sajnos terjedelmi okokból kénytelenek voltunk olyannyira leszűkíteni, hogy az alábbiak szinte csupán az élményvilágok illusztrációit nyújtják.¹ Tehát: az alábbi szövegek 21 ember mondataiból vannak összeillesztve.

Elindulás élményvilág

A házból legalább három-négy család elindult a határhoz: megyünk Nyugatra.

Édesanyám itt akart maradni. Apám menni akart.

És onnan aztán mentünk ki a határhoz, és akkor a határt kinyitották.

Bennem is volt egy olyan, meg a többiekben is, akik eljöttek, meggyőződésem, egy ilyen vágy külföld felé.

¹ A teljes anyag az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének Oral History Archivumában található meg.

Az eljövéshez tíz percem volt, vagy fél-órám mondjuk elbúcsúzni, mert egy ilyen kedvező dolog adódott, hogy osztrák diákok elvisznek a határig.

És erre én, miután az éjszaka a bátyámmal találkoztam, akkor én megmondtam, hogy mennél előbb, annál jobb lenne, ha elhagynánk az országot.

És akkor azt mondtam magamnak, hogy nyitva van a határ, elmegyek Bécsig, és ott megvárom, mi lesz a következőkben.

Következett kalandos menekülésem.

Ez az eljövés otthonról ez egy visszavonhatatlan és irreverzibilis folyamatnak tűnt.

On-the-Road élményvilág

Ott álltak a vöröskeresztes kocsik. Meg svájci csokit osztogattak.

Ha jönnek az oroszok, akkor azok a határon legalább 30 kilométeres sávot átvizsgálhatnak, nem szabad ittmaradni senkinek a határon.

Be kell menni a vonatba.

Mindenkit betömöszöltek nagy vagonokba, tovább-tovább, a határon senki nem maradhatott.

Azt mondták, hogy a belgák visznek ezret. És akkor tódult oda mindenki, mert a légert ott akarta hagyni. Akkor kiabáltak, hogy „te, ott a svájciak keresnek ezer embert”, akkor rohantak.

A svájciak 56-ban a magyar menekülteket nagy lelkesedéssel fogadták. Amikor a mi vonatunk Liestalba befutott, akkor Liestalnak sok lakosa, apraja-nagyja várta az állomáson a magyar hősöket.

Egy szerencsétlen, szerény, megszepepent magyar menekült voltam, akinek fogalma se volt arról, hogy mi lesz, és az, ami a kezdeti időszakban fogadott, az mind...

Gyűlöltem azt is, amikor azt mondták, hogy apatri, hazátlan. A papírjaimban ez volt, hogy *nacionalité apatri*.

És akkor gimiben meg is kérdezték, kérték, hogy írjak egy kis történetet az újságba, Magyarországról egy kicsikét; és akkor úgy kezdtem, hogy *Dort hinter den Bergen ist meine Heimat*. Valahogy így.

Olyan magyar is van, hogy a passz még meleg, és már rohant a pályaudvarra, érted.

Én nem voltam erre ráutalva, meg vagyok elégedve a norvég útlevellemmel.

Nem volt arra biztosíték, hogy majd egyszer én hazamegyek. És elmegy az idegenbe, ott berendezkedik, és bizonyos módon az az ország, amit otthagyt, az lesz idegenebb egy idő múlva. Bizonyos módon mindig idegen marad.

Ha gyötrődő emigránsok lettek volna, akik szorongva várják, mikor lehet végre visszatérni, akkor 89-ben tömegével mentek volna haza.

Amióta Magyarországra járok, azóta Svájc is felértékelődött bennem.

Ti vagytok a deviza-magyarok. Mert én is leestem a székéről, hogy mi deviza-magyarok vagyunk. Deviza-magyarok – ez egy új szó. Mi vagyunk a deviza-magyarok.

A hazamenőkre a magyarok tulajdonképpen csak negatívan reagálnak.

Tehát ez egy bábeli torony már, Genf egy bábeli torony. Mikor befejeztem az iskolát, az osztály 42,6 százaléka volt külföldi eredetű.

Nem régen nyílt meg Zürichben a Budapest vendéglő, húsvétkor ott vacsoráztunk.

Police élményvilág

A svájciak, főleg a svájci öregasszonyok, rögtön hívták a rendőrt mindenütt. Abban a pillanatban, ha valaki megmozdult, rögtön hívták a rendőrt. Mint egy karikatúra, minden függöny mögött van egy svájci öregasszony, és hívja a rendőrt.

Mindenki, hát ismered, mindenki gyanús Svájcban, hát a Lenin az izét itt tanulta, vitte át a KGB-be.

Mert van egy nő, aki szeret este olvasni, és éjfél után, ha a lámpája ég, akkor csönget már egy hatósági ember, hogy maga még mindig olvas?! Hogy igaz vagy nem, én nem tudom, úgy mesélték.

Az első időben duhajkodások. Szétverték a kocsmát, kiszórták az embereket onnan. Behívtak a rendőrségre. Mondtam nekik, hogy nézzék uraim, ezerévenként csak egyszer jövünk. Mondjuk ezer év előtt szétvertük Bázelt, hát ma már csak egy kocsmát verünk szét, de ezt most már lezajlik ezer évre. Mi csak ezerévenként egyszer.

Az első kísérletem során egy zürichi városi tisztviselő azt kérdezte tőlem, hogy miért akarok én svájci lenni. És akkor én erre azt mondtam, hogy hát uram, én itt élek már tíz éve, egy cégnél dolgozom, a feleségem svájci, a gyerekeim itt nőnek fel. Nekem menekültigazolványom van, hát milyen állampolgár legyek, ha nem svájci? Mert valaki neki azt mondta korábban, hogy ő azért akar svájci lenni, hogy ha meghal, svájci föld fedje szemfedőjét.

Azután nem lehet elhallgatni egyet, hogy avval a kis menekültútlevelemmel engem egyszer letartóztattak Dániában, mert nem volt meg a vízumom Svédországba. Erre jött a izé, letegezett, a vonaton már jött a dán útlevelevizsgáló. Koppenhágában bevitték a rendőrségre, pisílni sem lehetett menni egyedül. És nem tudtam tovább menni Svédországba, úgyhogy vissza kellett jönni. Kísértek a német határra, és ott jelentették a németeknek, hogy hátha ott is nem úgy utazom, ahogy elő van írva.

Talán épp azokat figyelték, akik a svájci társadalomba a legjobban beágyazódtak.

Az egyetemi klinikán dolgoztam, és ott volt egy nagyon jó magyar barátom, aki a bepolgárosodás előtt állt, és akkor jöttek a professzorhoz megkérdezni, hogy mi a véleménye erről és erről, és hogy pontosan jön dolgozni reggel, és hogy becsületes-e. És hála a jó Istennek, a professzor szerint,

aki szintén nem volt svájci, az is kirúgta ezt a Beamte-t.

Átváltozásélmény

Ugye Magyarországon viccek vannak a skót takarékoságról, és akkor mindenki fölfedezte, hogy tulajdonképpen a svájci takarékoságról kellene vicceket csinálni, mert legalább kétszer olyan takarékosak a svájciak, mint a skótok. Ez a magyar slampossággal nagy ellentétben volt.

Nem akartam elmaradni a svájci háziasszonyok mögött, és takarítottam meg tisztítottam meg minden. Tehát magyarán mondvá Putzteufel lett belőlem.

Márpedig én Svájcban vagyok itthon, és akkor elkezdni svitzerdücsül beszélni, úgyhogy azóta átálltam bázeldücsre, és hát anélkül, hogy természetesen ne lenne észrevehető az, hogy külföldi vagyok. Tehát énnekem egy falleomlás benyomásom van akkor, ha az ember elkezd maga dialektust beszélni, akkor rögtön befogadják.

Konfliktusom volt, hogy én mostan svájci leszek. A magyarok túlasszimilálják magukat. Ami itt zajlik a mai magyar emigráció terén, már úgy értem, akiket mi ismerünk, az valami nyelvi szempontból katasztrofális dolog. Tudniillik ezek az emberek egyfelől ugye most már nagyon régen nem élnek Magyarországon, ezért egy csomó szót lassan már elfelejtene, másrészt itt meg bizonyos szavakat állandóan hallanak, és ezért egyre jobban kevernek.

Egy kicsit úgy elvárták tőlem itt a svájciak, hogy ha valaki a kommunizmus ellen menekült, akkor eleve egy ilyen jobboldali konzervatív ember legyen.

Meggyőződése, hogy az ötvenhatosok nagy részének sikerült az asszimiláció. Nagyon sokan asszimilálódtak például, hogy egész egyszerűen nincs szükségük már nekik ilyenre, hogy magyar. Ezzel párhuzamosan értékelődött sok svájci tulajdonság számomra fel, például a kis tartóz-

kodás, bizonyos megbízhatóság, meg ezek a tipikus svájci erények. Ezeket néha nagyon szeretem, és hiányoznak nekem Magyarországon.

Önmagam-maradás élmény

Amikor Svájcba jöttem, akkor tudatosan nem akartam, gátlásból vagy – nem tudom – büszkeségből vagy elzárkózásból nem akartam svájcterdeutscho beszélni, inkább arra törekedtem, hogy szép Bühnendeutsch.

Én mindig tisztában voltam azzal, hogy én magyar eredetű vagyok, ezt az iskolában is mindenkinek kijelentettem, franciául szólva *d'origine hongroise*. Tehát az én új hazám, a választott hazám Svájc, a régi hazám és az eredetem az magyar. Ez nem jelenti azt implicite, hogy én most egy második Tell Vilmos vagyok, hogy svájci hazafi vagyok, hogy nekem vibrál a szívem a svájci nemzeti ünnepen.

Én mindig, kezdettől fogva úgy mutattam be magam, mint magyar eredetű, és az iskolában kezdettől fogva, amikor például az igazgató társaságnak, akivel együtt dolgoztam, kellett egy uzsonnát adni, akkor magyar szalámi uzsonnát adtam: szalámit, kolbászt, zöldséget. És egy magyar zöldséget oda az asztalra, hogy tudják, hogy én tisztában vagyok az én eredetemmel, de azzal is tisztában vagyok, hogy ebben az országban dolgozom, itt élek. És akkor az asztal másik felére pedig raktam nekik ilyen blieri sajtokat, meg szárított húst.

Soha nem volt identitás-krízisem, se olyan irányban, hogy nekem svájcivá kell lennem, és se olyan irányban, hogy le kellett volna tagadnom a magyarságot, se olyan irányban, hogy én egy ösmagyar vagyok, és itt száműzetésben vagyok, és eszem a száműzetés keserű kenyerét.

Soha nem várták el azt tőlem, hogy bönadrágot húzzak, és én legyek a fő svájci.

Azért például sose tudtam volna élni egy kis német svájci városban, ahol bele-

néznek a te személtládádba, hogy mit eszel, vagy megnézik a hentesnél, hogy milyen húst veszel.

Én magyar vagyok, kettős vagyok, száz százalékosan történelmi tudatom van, a nemzet hibáinak és ballépéseinek súlyát ugyanúgy hordom, mint a magyar, de nem vagyok nacionalista.

Szóval ezt úgy vélem, hogy ezzel tartozik az ember a magyar nyelvnek, a magyar kultúrának és a magyar neveltetésének, hogy megpróbál normálisan magyarul beszélni addig, ameddig él.

És utána pedig Magyarországot meghódítottam úgy, hogy a magyar természetet fölfedeztem és bemutattam a külföldieknek. Tehát 85-től rendszeresen jártam haza madármegfigyelő túrákra itteni genfi ornitológus barátaimmal, és ez változatlanul fennáll továbbra is. Most tíz nap múlva megint megyünk Magyarországra a tűzokdűrgést figyelni.

A novellásodás nyelvi markerei: a mondatok időbeli és térbeli lehorgonyozottsága

A fenti élményuniverzumokat alkotó mondatok egy figyelemreméltó tulajdonságot hordoznak: együttesen koherensnek tűnő szöveg képzetét keltik, amelyben az egyik beszélő szavai jól összeilleszkednek a másikkal. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a mondatokat szinte tetszés szerint felcserélhetjük, az élmény minősége és erőteljessége nem változik.

Felmerül a kérdés, hogy vajon mi teszi ezt lehetővé? Miben különböznek az agglutinációra hajlamos mondatok az agglutinációra, „novellásodásra”, „legendásodásra” nem hajlamosaktól? A választ a mondatok idői és téri lehorgonyozottságának különbségében találtam meg.

A jelenség részletesebb vizsgálatára az elindulás/menekülés élményvilág mondatait választottam ki. A mondatok idői és téri

lehorgonyozottságának vizsgálatára négy-féle kódot vezettem be:

(1) KAL+GEO+ (Kalendáris időhöz lehorgonyzott, geografikus tulajdonsággal jelzett mondat)

(2) KAL+GEO- (Kalendáris időhöz lehorgonyzott, geografikus tulajdonsággal nem jelzett mondat)

(3) KAL-GEO+ (Kalendáris időhöz nem lehorgonyzott, geografikus tulajdonsággal jelzett mondat)

(4) KAL-GEO- (Kalendáris időhöz nem lehorgonyzott, geografikus tulajdonsággal nem jelzett mondat).

Az alábbiakban a lehorgonyozottság típusát és az agglutinációra való hajlamot négy rövid illusztratív példán mutatom be.

1. KAL+GEO+

Miután az oroszok visszajöttek *november 4-én hajnalban, Ausztriába* menekültem, hogy nehogy újból bíróság elé állítsanak.

November elején, apám és nagybátyám tanácsára *Ausztria* felé átléptük a határt.

A forradalom kitörése után, *november 22-én* két másik kollégámmal és barátommal együtt átléptük az osztrák határt.

Konklúzió: Nincs agglutinációs hatás.

2. KAL+GEO-

November 1-én az utolsó néhány rab abból az ezeregyszázból, a Grósz-per rabjai elhagyták szintén a *Gyűjtőfogházat*, velem együtt azt utolsó *buszban*.

Láttuk, hogy nagy bajok lesznek *itten*, hát mert bejöttek az oroszok *november negyedikén* és mondom, már *november végén*.

Barátaival együtt *november közepén* elsőként hagyta el az *országot*.

Mi *november 27-én* jöttünk ki.

December közepén sikerült *külföldre* menekítenie engem is.

Konklúzió: Nincs agglutinációs hatás.

Összefoglaló konklúzió az időbeli lehorgonyozottságról: a lineáris, naptári kro-

nológiához lehorgonyzott időmarkerrel rendelkező mondatok nem hajlamosak a novellásodásra.

3. KAL-GEO+

Akkor egy kollégámmal elhatároztuk, hogy mi megkíséreljük azt, hogy itt sztrájk van, elhagyjuk az országot, elmegyünk ha lehet Svájcba, ahol Macskássy professzor a tavasszal járt és egy svájci fűtéstechnikai céggel kapcsolatot vett fel.

Akkor én kijöttem Svájcba.

Elképzelése *mindig* is ez volt: ha elhagyja Magyarországot, akkor Svájcba jön.

Elmegyek Bécsig, és ott megvárom, mi lesz a következőkben.

Evvel az én kollégámmal elhagytuk az országot *egy rövid átmeneti időre*, hogy a *mostani* megnyílt határt, a nem ellenőrzött határt átlépve, ha lehet Svájcban, először Ausztriába menvén, de svájci céllal egy időt eltöltünk és szakmai gyakorlatot, nyelvgyakorlatot szerezzünk.

Konklúzió: Nincs agglutinációs hatás.

4. KAL-GEO-

A *házból* legalább három-négy család elindult a *határhoz*: megyünk *Nyugatra*.

Apám menni akart.

Az eljövéshez *tíz percem* volt, vagy *fél-órám* mondjuk elbúcsúzni, mert egy ilyen kedvező dolog adódott, hogy osztrák diákok elvisznek a *határig*.

Bennem is volt egy olyan, meg a többiekben is, akik eljöttek, meggyőződésemmel, egy ilyen vágy külföld felé.

De *utána* kinyitották a határt.

Én miután az *éjszaka* a bátyámmal találkoztam, *akkor* én megmondtam, hogy *mennél előbb*, annál jobb lenne, ha elhagynánk az országot.

És *a végén* megkérdeztek engem, hogy akarok-e menni vagy nem, és én akartam menni.

És *akkor* a határt kinyitották.

És *akkor* azt mondtam magamnak, hogy nyitva van a határ.

És *akkor* még emlékszem, hogy azt mondtam, hogy én *soha* a hazámat el nem hagyom.

Ez az eljövés otthonról ez egy visszavonhatatlan és irreverzibilis folyamatnak tűnt.

Én kijelentettem, hogy én *most* elmegyek Nyugatra.

Következett kalandos menekülésem.

Konklúzió: az élményminőség kollektívizálódásáért, az agglutinálódásért, a sem a kalendáriumi, lineáris időben, sem a geográfiailag konkrét helyhez le nem horgonyzott mondatok felelősek.

A konklúzókat az alábbiakban egy kis táblázatban illusztráljuk. (1. táblázat)

Az eredményekhez egy fontos finomítást tennénk: a kalendáriumi és a geográfiai lehorgonyozottság, illetve a lehorgonyozottság teljes hiánya között egy széles terület található, amelyet *deiktikus lehorgonyzásnak* nevezhetünk. Ilyen például a „*másnap hajnalban átléptük a határt*” kifejezés: ebből nem tudjuk meg sem azt, hogy az esemény pontosan mikor, sem azt, hogy pontosan hol történt. Az esemény téri és idői koordinátarendszerének központja maga a beszélő személy.

Megvitatás és kitekintés

Tanulmányunkban egy empirikus vizsgálatot mutattunk be. A magunk részéről egyelőre nem ismerünk olyan előzményt, ahol ugyanezt a jelenséget ugyanezzel a kérdésfeltevéssel és módszerrel más szövegkorpu-

szokon vizsgálták volna. A kérdésfeltevés elméleti gyökerei azonban szerteágazóak.

Az első ilyen témakör a lineáris-kalendáriumi-empirikus és ciklikus-szakraális-kairotikus-mitikus idő megkülönböztetése: az utóbbi a nem múltó idő élménye, az „eseményekkel telezsúfolt, ám minden belső tartamot, kiterjedést nélkülöző idő” (Meletyinszkij, 1985, 222. o.). Ez az antropológiában és az irodalomtörténetben kiterjedten vizsgált jelenség a klinikai pszichológiában is jelentős hangsúlyt kap annak felismerése révén, hogy a traumatikus élet-események a szubjektív időérzet torzulását eredményezik (Terr, 1984; Rappaport, 2000; Ursano és Fullerton, 1999). Szorosan ide kapcsolódik az időnek mint narratív pszichológiai konstruktumnak az empirikus vizsgálhatósága.

A másik – az előbbihez számos ponton kapcsolódó – nagy témakör a kollektív emlékezet és a kollektív felejtés problémája (Halbwachs, 2000; Ricoeur, 1997; Yerushalmi, 2000; Pléh, 2000; Erős, 2001, László, 1999, White, 1997, Assmann, 1999, Gyáni, 2000).

Gyáni veti fel, hogy „a historikus rendelkezik a temporalitás fogalmával, azaz az időbeli változás megragadásának képességével, mely időbeliség maga a történelem” (Gyáni, 2000, 121. o.) *Emlékezés és oral history* című írásában ugyanő elemzi végig, hogy az emlékezés módjai az életkor előrehaladtával változnak, így az elbeszélt történelemből valóban nehezen bonthatók ki objektív történeti tények. Ám „az orális történet (...) a múlt olyan, az ese-

idői lehorgonyozottság

		kalendáriumi van	kalendáriumi nincs
<i>téri</i>	geográfiai van	agglutináció nincs	agglutináció nincs
<i>lehorgonyozottság</i>	geográfiai nincs	agglutináció nincs	agglutináció van

1. táblázat • A mondatok idői és téri lehorgonyozottságának hatása a több beszélőtől származó szöveg agglutinációs hajlamára

ménytörténettel egyenértékű olvasatához segíthet hozzá bennünket, amely elsősorban nem a múlt magyarázata, hanem annak megértése szempontjából fontos. *Erre a célra viszont jó eszköz az orális történet, sőt erre a célra sokkal alkalmasabb, mint az írott forrásokat hasznosító eseménytörténet-írás*. (i. m. 136. o.)

A pszichológiai kérdésseltevések számára viszont azért hasznos az oral history dokumentumok tanulmányozása, mert párhuzamos életrajzokban teszi lehetővé egyazon változó vizsgálatát. Empirikus vizsgálatunkban azt találtuk, hogy a közös, de nem együttes történelmi élményt a kalendariumi időben és a geográfiai térben nem lehorgonyozható mondatok hordoz-

zák. Kimutattuk, hogy az interjúkból kivett ilyen mondatok sorrendje felcserélhető. Ezekből a mondatokból szinte tetszés szerinti olyan narratívum szerkeszthető össze, amelynek olvastán az eredeti eseményekben részt nem vett személyek is részeseülhetnek az adott történelmi korszak élményében. Felvetődik a következtetés, hogy a jelentős életesemények, így a jelentős történelmi események pszichikus élménylenyomata atemporális és ageografikus természetű, s az élmény átadhatóságát, megoszthatóságát éppen ez a jelleg adja.

Kulcsszavak: *idő, kollektív biográfia, oral history, narratív pszichológiai tartalom-elemzés, Atlas.ti, emigráció*

IRODALOM

- Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Bp.
- Bahtyin, Mihail M. (1976): A tér és az idő a regényben. In: Uő: *A szó esztétikája*, Gondolat, Budapest
- Ehmann Bea (2000): A pszichológiai tartalomlemzés szekvenciális-transzformatív modellje: a számítógépes szövegelemzés helye a pszichológiai kutatásban – I. *Pszichológia*, **20**, (4) 391-416.
- Ehmann Bea (2001): A pszichológiai tartalomlemzés szekvenciális-transzformatív modellje: a számítógépes szövegelemzés helye a pszichológiai kutatásban – II. *Pszichológia*, **21**, (1) 17-36.
- Ehmann Bea (2002): *A szöveg mélyén. Pszichológiai tartalomlemzés*. Új Mandátum, Budapest
- Erős Ferenc (2001): *Az identitás labirintusai*. Janus/Osiris, Budapest.
- Erős Ferenc – Ehmann Bea (1996): Az identitásfejlődés tükröződése az önéletrajzi elbeszélésben. In: Erős Ferenc (szerk.): *Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előtéletről*. 96-113. Scientia Humana, Budapest
- Fokasz Nikosz (1999): *Káosz és fraktálok (Bevezetés a kaotikus dinamikus rendszerek matematikájába – szociológusoknak)*. Új Mandátum, Budapest
- Gyáni Gábor (2000): *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Halbwachs, Maurice (2000): A kollektív emlékezet. III. fejezet. A kollektív emlékezet és az idő. In: Felkai, Gábor – Némedi, Dénes – Somlai, Péter (Szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. 403-432. Új Mandátum, Budapest,
- Kanyó T. (2001): *Svájci emigránsokkal készített interjúgyűjtemény*. Kézirat.
- Laczkó Miklós (2001): *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest
- László János (1999): *Társas tudás, elbeszélés, identitás*. Scientia Humana/Kairoosz, Budapest
- László János – Pólya Tibor (1998): A narratív perspektíva szerepe kognitív-kulturális kontextusban. In: Csepeli György – Kovács Zoltán – László János (szerk.), *Élettörténet és megismerés. Tanulmányok Pataki Ferenc tiszteletére*. 72-86. Scientia Humana, Bp.
- László János – Ehmann Bea – Péley Bernadette – Pólya Tibor (2000): A narratív pszichológiai tartalomlemzés: elméleti alapvetés és első eredmények. *Pszichológia*, **20(4)** 367-390.
- Mawdsley, Evan – Munck, Thomas (1996): *Számítógép a történettudományban*. Osiris, Budapest
- Meletyinszkij, Jeleazar (1985): *A mítosz poétikája*. Gondolat, Budapest
- Mérei Ferenc (1989): *Társ és csoport*. Akadémiai, Bp.
- Miles, Matthew B. and Huberman, A. Michael (1994): *Qualitative Data Analysis. An Expanded Sourcebook*. Sage Publications, Thousand Oaks
- Muhr, Thomas (1991): ATLAS/ti – A Prototype for the Support of Text Interpretation. *Qualitative Sociology*, Vol. **14**, 349-371.
- Péley Bernadette (2002): *Rítus és történet: beavatás és a kábítószeres létezés mód*. Új Mandátum, Budapest
- Pléh Csaba (1998): A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei. In: Uő: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. 365-384. Balassi, Budapest.
- Rappaport, J. (2000): Traumatic Time: The Therapist's Mourning. *Psychoanalysis and Psychotherapy*. Vol. **17(1)**: 55-64.

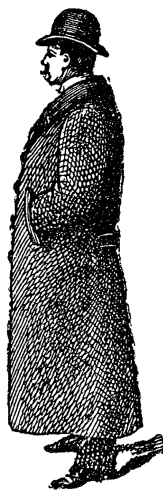
Ricoeur, Paul (1999): Emlékezet – felejtés – történelem.
In: Kovács T. (Szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat, Budapest

Terr, Lenore (1984): Time and trauma. In: Eissler Ruth S. Solnit Albert J. – Neubauer Peter B. (Co-Editors) *Psychoanalytic Study of the Child*. Vol. 39: 633-665.
Yale University Press, New Haven

Ursano, Robert J. and Fullerton, Carol S. (1999): Posttraumatic Stress Disorder: Cerebellar Regulation of Psychological, Interpersonal and Biological Responses to Trauma. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*. Vol **62(4)**. 325-328.

White, Hayden (1997): *A történelem terhe*. Osiris, Bp.

Yerushalmi, Yosif Hayim (2000): *Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet*. Osiris – ORZSE, Bp.

TÖRTÉNELEM, ELBESZÉLÉS, IDENTITÁS

László János

a pszichológiai tudomány doktora, az MTA Pszichológiai Kutatóintézete tudományos tanácsadója,
a PTE BTK Pszichológiai Intézet igazgatója – laszloj@mtapi.hu

Tanulmányomban amellet fogok érvelni, hogy a történelem tudása olyan reprezentációs forma, ami a csoportidentitás fenntartásában nélkülözhetetlen. Röviden érinteni fogom a tudományos történetírás és a mindennapi történeti gondolkodás – nevezük néphistóriának (folk history) – viszonyát, kiemelve mindkettejük narratív természetét. A mindennapi történeti gondolkodás formáinak és funkcióinak elemzésében a Serge Moscovici által kezdeményezett szociális reprezentáció elméletre, Maurice Halbwachs kollektív emlékezet elméletére és Jan Assmannak a kommunikatív és kulturális emlékezet megkülönböztetéséről szóló elméletére fogok támaszkodni. Azt a gondolatot, hogy a néphistóriai elbeszélések természetes módon képviselik a csoport, esetünkben a nemzeti csoport identitáslapotaik alakulását, saját kutatásainkból vett néhány példával kívánom szemléltetni.

1. Konstrukció és valóság

A történettudománnyal kapcsolatban az elmúlt évtizedekben komoly kételyek fogalmazódtak meg. Ezek a kételyek elsősorban a történeti tudás narratív ábrázolásához fűződnek (White, 1973, 1997; Gyáni, 2000). Mivel az elbeszélés tulajdonképpen kategóriájának a fikciót tekintik, a történelmi események elbeszélése akaratlanul is abba a gyanúba keveredik, hogy az elbeszélés „jóságának” esztétikai kritériumait szem előtt tartva az ábrázolt események realitását összemossa a fikcióval. (Zárójelben jegy-

zem meg, hogy azok a kísérletek, amelyek a történettudományban alkalmazott narratív oksági magyarázatokat más típusú, például természettudományos [Hempel, 1942] vagy racionális [Collingwood, 1987] magyarázattal kívánták felváltani, nem bizonyultak túlzottan sikeresnek.) Kétségtelen tény, hogy amióta a történetírás elmozdult az annalesektől és krónikáktól, vagyis amióta az egyszerű tényeket az emberi szándékok és célok narratív hálójába helyezi, a rekonstrukciós műveletek óhatatlanul konstrukcióval is párosulnak. Kérdés azonban, hogy ezáltal a történetírás szükségképpen elveszíti-e kapcsolatát a realitással, és az elvileg partatlan és ellenőrizhetetlen konstrukció révén a fikcionalitás, vagy ahogy újabban mondják, a fakcionalitás birodalmába téved.

Mai pszichológiai ismereteink erősen támogatják David Carr, a jeles amerikai történetfilozófus ama érveit, amelyek a történetírás jöveteletlen fikcionalitásának tézisért cáfolják. Carr (1999) egyik érve a „kontinuitásemélet”, mely szerint a történetírás nem kényszeríti a valóságtól idegen, fikciós struktúrákba az eseményeket, mivel az elbeszélő forma már az explicit történet-elbeszélés szintje alatt is létezik, mint az idő emberi megtapasztalásának alapvető módja (Ricoeur, 1985). Vagy mint Luis Mink (1978, 128. o.) írja: „Narrative is an irreducible form of human comprehension, an article in the constitution of common sense” (nehéz lefordítani a szójátékot, mivel a constitution egyszerre jelent alkotmányt és biológiai alkatot). Bruner (1986), a narratív

pszichológia egyik alapító atyja, egyenesen az emberi megismerés vagy gondolkodás két egyenrangú alapformájáról beszél. E két alapforma mindegyike más-más úton szervezi tapasztalatainkat és különféleképpen konstruálja a valóságot. Az egyik a *paradigmatikus vagy logikai-tudományos mód*, amely elvont fogalmakkal dolgozik, az igazságot formális logikai eljárásokkal és tapasztalati bizonyítékok révén tételezi, s eközben olyan oksági viszonyokat keres, amelyek egyetemleges igazságfeltételekhez vezetnek el. A másik, a „világiasabb” gondolkodási forma az *elbeszélő mód*, amely emberi vagy humán jellegű szándékokat és tetteket, az ezekkel kapcsolatos történéseket és következményeket vizsgálja. Az életszerűséggel igazolja magát, és nem az igazság, hanem az élethűség kialakítására törekszik. Bruner (1986, 11-12. o.) az okság két típusát a következő példán illusztrálja: „Az *akkor* szócscsa különböző funkciót tölt be a »*ha x, akkor y*« formában megfogalmazott logikai állításban és az »*A király meghalt, és akkor a királyné is meghalt*« narratív idézetben. Az első esetben univerzális igazságfeltételek kereséséhez vezet, a másodikban két esemény közötti konkrét kapcsolatot jelöl – ez lehet gyász, öngyilkosság vagy merénylet.” Más szóval, a narratív gondolkodás az értelemadásra, a „koherencia megteremtésére” törekszik.

A kortárs kognitív és dinamikus fejlődéslelektan, valamint az evolúciós pszichológia számtalan meggyőző érvet sorakoztat fel amellet, hogy az elbeszélés, a narratív gondolkodás alapja az emberi faj evolúciósan kialakult képessége a mentális állapotok – szándékok, vágyak, célok – tulajdonítására. A környezeti eseményeknek az intencionalitás terminusaiban történő „kiolvasása” már csecsemőkorban lehetőséget teremt a narratív struktúrák kialakulására, a beszéd belépésével pedig az elbeszélés megjelenésére. (A gyermeki elme-elméle-

tekről lásd Gergely, 1998, Kiss, 1999; az intencionalitás evolúciós szerepéről Pléh, 2000, 2001; a korai én-szerveződés narratív formáiról Stern, 1995, Péley, 2001.)

Ha tehát az elbeszélés a világ meg tapasztalásának sajátos emberi módja, Bruner (1986, 43. o.) joggal írhatja, hogy az elbeszélés révén alkotjuk meg azt a pszichológiai és kulturális valóságot, amelyben a történelem résztvevői tevékenykednek. Végső soron a paradigmátikus és a narratív, a bizonyíték és az interpretáció egymás mellett élnek. Mindez elegendő ok arra, hogy tudományos eszközeinkkel azt igyekezzünk megérteni, hogy mi minden rejlik a nagy történetek elmesélésében és felfogásában, s e történetek miképp alkotják meg a saját realitásukat – az életben éppúgy, mint a művészetben.

David Carrnak az imént pszichológiai érvekkel alátámasztott kontinuitáselméletével szemben (vagyis azzal szemben, hogy a történeti elbeszélés – a kutatás és írás, melyek a múlttól szóló történeti tudást fejezik ki – a történeti realitással kontinuumot alkot és végső soron azonos formával rendelkezik, illetve „magasabb szinten” ugyanazon jegyeket hordozza, melyeket a mindennapi életben felfedezhetünk) számos ellenvetést is fel lehet hozni. Egyike ezeknek – s ezzel maga a szerző is számol –, hogy mi történik a kontinuum egyik és másik vége közötti átmenetben. Mi a történeti kutatás specifikuma a mindennapi történeti gondolkodással, ahogy ő nevezi, „a társadalom emlékezetével” szemben?

Carr érvelése a kérdés megválaszolására több szálon halad. A fő különbségeket a motiváció és az idői orientáció eltéréseiben ragadja meg. Amíg a társadalmi emlékezetet vagy társadalmi elbeszéléseket a *csoportidentitás* fenntartásának céljai motiválják, a történetírás motivációja *kognitív*, s ezzel összefüggésben *kritikai* érdekeken alapul. Az idői orientációt ille-

tően Carr szerint a társadalmi emlékezet a múltról szól, de jövőre irányul, a közösségnek a bizonytalan jövő ellenében történő megtartását szolgálja. Ezzel szemben a történetírás a múlttal, az objektív megismerés szándékától vezettetve, kizárólag a múlt kedvéért foglalkozna. Ez utóbbi álláspont meglehetősen vitatható, amit maga Carr is érez, amikor, pozitív példaként, Lincoln nevezetes, háromperces gettysburgi beszédére hivatkozva a történelem politikai célú, a nemzeti identitás átformálására irányuló beszédét elemzi. Van-e tehát benső különbség egy *hasznos* történet elbeszélése és az *igazság* keresése között? A kérdést Carr hamis dichotómiának véli, mivel nézete szerint az értelemképzés elválaszthatatlanul kötődik az igazság mivoltához. A hamisság meghatározott körülmények között és átmenetileg hasznosabb lehet az igazságnál, ám végső soron az igazság a hasznosabb, ezért Carr végső soron a történetész munkáját is gyakorlatinak tekinti.

Függetlenül attól, hogy a fenti megállapításokat egy vita lehetséges kérdéseinek tekintem (milyen hosszú ez a táv?, meg lehet-e adni az „adott feltételeket?”), mielőtt rátérnék egy, a modern szociálpszichológia eredményeire építő lehetséges javaslatra és ezzel összefüggésben a szociális reprezentáció elmélet alapvonásainak bemutatására, érdemesnek tartom megjegyezni, hogy az evolúciós pszichológia a kommunikatív megnyilatkozások értelmezésének problémáit illetően az ún. relevanciaelmélettel és a reprezentációk járványtanának elméletével ugyancsak visszahozta az igazság, a valóságnak való megfelelő kritériumát (Sperber és Wilson, 1985, Reboul és Moeschler, 2000, Pléh, 2000, László, 2000, Sperber, 2001). Ez a valóság azonban természetesen már nem az objektív szabályrendszerekként, hanem a bruneri értelemben vett pszichológiai és kulturális valóságként felfogott realitás.

2. Szociális, kollektív és kulturális reprezentáció

A szociális reprezentáció elméletet Serge Moscovici munkásságához kötjük. Némi, a helyzethez illő leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy az elmélet a kognitív reprezentációkat, mondhatjuk azt is, hogy a szociális tudást, nem az egyéni mentális működéseket, amiként azt empirikus szociálpszichológia korábban tette, hanem a szociális dinamika, a csoportcélok, a csoportkohézió, a csoportfenyegetések összefüggéseiben vizsgálja. Az új, ismeretlen jelenség fenyegető a csoport számára; ismerössé kell tenni, kommunikálni kell tudni róla, ezért reprezentálni kell. Amit reprezentálnak, az a csoporttudás, a csoport valóságának, azaz reális viselkedésének részévé válik. A konstrukció azonban nem parttalan. Mint Moscovici írja: „Valójában a szociális reprezentációk, hogy egy ismert kifejezéssel éljek, a világtéremtés módjai. Ebben a folyamatban nincs semmi tetszőleges, mivel a gondolkodás, a nyelv és a társadalmi élet szabályai valamennyien együttműködnek a lehetőségek behatárolásában. Ezért van az, hogy a konstrukció fogalma, mihelyst trivializálják, vagyis az emberek közötti társalgás és konszenzus egyszerű termékének tekintik, elveszíti világos emancipatorikus jellegét. Ha arról van szó, hogy minden lehetséges, akkor a konstruálás ak-tusa nem annyira a valóság kreatív szabadsága, mintsem e szabadság feltételeiről szőtt illúzió.” (Moscovici, 1988, 231. o.) A szociális reprezentáció elmélet tehát a reprezentáció folyamatait és feltételeit kutatja.

Az elmélet a francia társadalomtudományi gondolkodás durkheimi vonulatába illeszkedik. Durkheimet folytatja és vele polemizál. Mint ismeretes, Durkheim a társadalmi tény és kollektív reprezentáció fogalmaival, a pszichológiával szemben alkotta meg az önálló szociológiát, kiiktatva a psi-

chológiai tényeket a szociológiai magyarázatból. Moscovici az egyéni pszichikum és a társadalmi viselkedésszabályozás köztes zónájában, a szociális dinamikával összefüggésben kifejlődő reprezentációs formák kutatásában jelöli ki elmélete helyét, és a szociálpszichológiai reprezentációs folyamatot hangsúlyozandó, Durkheimhez képest az elméletet nem kollektív, hanem szociális reprezentáció elméletnek nevezi el.

A pszichikus és társadalmi jelenségszintek összekapcsolására a társadalmi viselkedésszabályozásban korábban Maurice Halbwachs, Bergson és Durkheim tanítványa is kísérletet tett. Ő kollektív reprezentáció helyett kollektív emlékezetről, az emlékezet társas kereteiről beszél. Felfogása szerint az emberi emlékezet nem individuális természetű, hanem a társadalmi kommunikációhoz kötött. Csak arra vagyunk képesek emlékezni, amit a különböző társadalmi csoportokban folytatott kommunikációkban közvetítünk, amit el tudunk helyezni az ott működő szociális sémákban vagy vonatkoztatási keretekben. Halbwachs az egyéni emlékezetet a különböző csoportokban való részvételből, az ezekben a csoportokban működő kollektív emlékezetek sajátos összekapcsolódásából vezeti le (Kónya, 1999; Pléh, 1999).

Moscovici és Halbwachs teóriáit nem csupán az köti össze, hogy mind a szociális reprezentációk, mind a kollektív emlékek a társadalmi kommunikációban jönnek létre, hanem az is, hogy mindkét elmélet egyformán érzékeny a konstrukció pszichológiai folyamataira. Halbwachs az emlékezet konkrétságát hangsúlyozza a gondolkodás elvontságával szemben. Ahhoz, hogy az emlékezetbe bebocsátást nyerjen, s ott gyökeret verjen, „Bármely igazságnak egy konkrét esemény, személy vagy helyszín alakját kell öltenie...” (1941, 157. o.), írja. Hasonlóképpen, Moscovici a kép és fogalom elválaszthatatlan egységéről be-

szél a szociális reprezentációt illetően (1984, 33. o.). A reprezentációk mind Moscovici, mind Halbwachs szerint egy központi mintázat köré szerveződnek, amit, a reprezentáció konkrétságát hangsúlyozandó, Halbwachs képeknek, Moscovici figuratív magnak nevez. Amíg Halbwachsnál a kollektív emlékezet térhez és időhöz kötöten epizodikus, azaz a kognitív szerveződés alapformájának a kollektív emlékezet szempontjából a narrativum tekinthető, s az absztrakt kategóriák, mai szóhasználatlaltal: a paradigmatis gondolkodás formái ebből vezethetők le, Moscovicinál a képek és fogalmak metaforikus áramlására esik a hangsúly, azaz ő a kategóriákban történő gondolkodás különböző szintjeiről beszél, s egy-két kivételtől eltekintve (például a célokkal történő naiv magyarázatok elemzésekor) figyelmen kívül hagyja a narratív gondolkodási módot. Ezzel függ össze, hogy amíg a kollektív emlékezet a csoport teljes múltjára kiterjed, és a múltra irányul akkor is, ha a jelen tapasztalatainak megőrzését magyarázza; a szociális reprezentáció az „új” jelenségekre, a csoport jelenére és jövőjére irányul. Halbwachsnál a tudományos ismeretek a kollektív emlékezet ellenpontját képviselik, a kettejük közötti kommunikáció folyamataival nem foglalkozik, Moscovici megkülönböztetett figyelmet szentel a tudományos ismeretek köznapi tudássá történő transzformálásának, az ún. familiarizálásnak. (A modernitás előtti évszázadokban ez az út fordított volt: a mindennapi tudás kérdései áramlottak a tudomány felé.)

Noha mind Halbwachs, mind Moscovici implikálja a csoport reprezentációs folyamatainak összefüggését a csoportidentitás képzés és fenntartás funkcióival, múlt és jelen reprezentációit Assmann (1999) foglalja egységes elméleti keretbe, explicit módon összekapcsolva ezeket a csoportidentitással. Assmann különbséget tesz

kommunikatív és kulturális emlékezet között. A kommunikatív emlékezet a közvetlen múltnak és a jelennek azokat az emlékeit öleli fel, amelyekben a kortársak osztoznak. Jellegzetes példája a generációs emlékezet, ami időhöz, a generáció tagjainak életéhez kötött. A kommunikatív emlékezet mintegy nyolcvan évre, 3-4 generációra terjed ki. Az önéletrajzi emlékezet kutatásában, ami a kommunikatív emlékezetet az egyén perspektívájából vizsgálja, számos, valószínűleg ugyancsak az identitás felől magyarázható jelenséget tártak fel. Például az egyes generációk tagjai számára, függetlenül az események típusától, azok az események bizonyulnak a legemlékezetesebbnek, amelyeket késő serdülő- és fiatal felnőtt korukban, mintegy 15-20 évesen éltek meg (vö. Kónya, 1997). A kommunikatív emlékezet időtartamának fele, a negyven év, ismét kritikus küszöbnek tűnik. Negyven év elteltével a csoport azon tagjai, akik fiatal felnőtt korukban egy jelentős esemény részesei voltak, számolni kezdenek a közelgő elmúlással, és motivációjuk megnő, hogy élményeiket rögzítsék

és áthagyományozzák. Egy közeli példa erre a holocaust-visszaemlékezések számának ugrásszerű növekedése a nyolcvanas évek közepétől.

A kulturális emlékezet a csoport eredetig megy vissza. A csoport számára fontos élményeket és emlékeket a kultúra eltárgyasítja, egyebek között történetekbe „kódolja”, és így örzi meg. Így válik lehetővé, hogy az új tagok a csoport történetében osztozzanak. Assmann szerint a kulturális emlékezet és a csoport (s ezáltal a csoporthoz tartozó egyén) identitása szorosan összefügg.

3. Csoportnarratívum és identitás

Ricoeur (1977) hívta fel a figyelmet arra, hogy az identitásnak a latin *idem* és *ipse* kifejezésekből eredően két eltérő jelentésrétege van. Az első – *idem* – értelmében az *azonos*, a *tökéletesen* hasonló szinonimája. A második – *ipse* – értelmében vett jelentés az önmagával való azonosságra vonatkozik, arra, hogy valaki a tér és az idő változásai ellenére ugyanaz a személy. A pszichológiában az identitás e két aspektusát jelzős szerkezettel különböztetik meg.

Kommunikatív és kulturális emlékezet (Assmann, 1999)

	<i>kommunikatív emlékezet</i>	<i>kulturális emlékezet</i>
<i>tartalom</i>	történelmi tapasztalatok az egyéni életút keretei között	mitikus őstörténet, az abszolút múlt eseményei
<i>forma</i>	informális, kevésbé megformált személyközi érintkezésben alakult ki, köznapi	alapítást igényel: nagyfokú ceremoniális kommunikáció, ünnep
<i>közvetítő csatornák</i>	eleven emlékezés az organikus emlékezőképesség révén, személyes tapasztalás és színhagyomány	rögzített, tárgyiasult kifejezőeszközök; hagyományos szimbolikus rögzítés, illetve szóbeli, képszerű, táncos stb. megjelenítés
<i>időszerkezet</i>	80-100 év; 3-4 nemzedék időhorizontja, mely a jellel együtt halad tova	a mitikus ősidők abszolút múltja
<i>hordozók</i>	aspecifikus; kortársi emlékezetközösség	a hagyomány szakosodott hordozói

A *szociális* identitás Tajfel (1981) által bevezetett kategóriája egy társadalmi csoporttal való azonosságra vonatkozik. Az egyén egy csoporttal azonosulva átveszi a csoport értékeit és normáit, ezáltal biztonságot és önbecsülést nyer a csoporttól. Az ennek az életút megannyi változása ellenére megőrzött stabilitását és folytonosságát a *személyes* identitás Eriksontól (1968) származó fogalma fejezi ki (vö. Pataki, 1987).

A személyes identitással kapcsolatban a történetyszerűséget, az élettörténeti elbeszélés főszereplőjének azonosságát már Erikson (1968) hangsúlyozta. Az elbeszélő (narratív) funkciónak a szociális identitás konstrukciójában játszott szerepére azonban csupán a legutóbbi időben irányult figyelem, amint ezt Assmann gondolatmenetéből is láttuk (vö. László, 1999).

Az egyéni- és csoportidentitás tehát szoros összefüggésben áll. Érzékletesen szól erről D’Azevedo (idézi Hilton és munkatársai, 1996) antropológiai példája. Az afrikai gola törzsen a szájhagyomány által fenntartott csoportelbeszélés jelentős mértékben járul hozzá a csoportidentitás fenntartásához és átörökítéséhez. A goláknál minden nagycsaládban van egy különleges státusú családtag, aki ismeri a család teljes genealógiáját. E családtag feladata, hogy időről időre történeteket meséljen az elődökről. A történetek nemcsak főlemlítik az elődöket, de össze is kötik őket a család jelenleg élő tagjaival, azáltal történeti jelentést adnak az elmondottaknak. A golák meg vannak győződve arról, hogy senki sem lehet tisztában a közösségben elfoglalt helyével, vagyis azzal, hogy kicsoda, anélkül, hogy családjának történetét ismerné. A csoport tagja nemcsak azt a biztonságot éli át, hogy számos élő rokona van, hanem azt is megtanulja, hogy olyan családból ered, amely fiatal tagjainak egy világosan definiált hagyomány büszkeségét és biztonságát képes nyújtani.

A törzsi társadalmakban a csoportemlékezet őrzésének specialistái kivételezett státust élveztek (lásd például az afrikai griótokat, vagy a törzsi beavatási rítusokat – a csoport múltjában való megmerítkezést – irányító varázslókat, Leach, 1976). A történeti tudatosság, a múlt szükséglete, vagy ahogy Shils (1987) fogalmaz; „a múlt érzéke” tehát nem az írásbeliség újítása.

Írásbeliséggel rendelkező kultúrákban a kulturális emlékezetet jórészt szövegek hordozzák. E szövegeket többnyire specialisták, például történészek, írók hozzák létre. Jóllehet az írás megjelenésével azonnali fellépett az interpretáció igénye (ami esetenként, például a történelem vonatkozásában egészen az események újírásához vezethet), ellenhatásként a kanonizációs nyomás is fellépett (lásd például a Biblia szövegét). Mindenesetre a csoporttörténetre vonatkozó írásos elbeszélések sokat megőriztek a csoport identitásképzésében játszott szerepükből. A nemzeti történet vagy politika történet: a hatalom, a vezetés, a terület stb. kérdései a történetírás fő témái lesznek, nem pusztán jó elbeszélhetőségük okán, de a nemzet kulturális emlékezetéhez, s ezáltal a nemzeti identitáshoz való hozzájárulásuk révén is. Jól ismert körülmény azonban, hogy a történeti-kulturális emlékezetnek ez a történelemkönyvekben, emlékművekben, ünnepekben stb. testet öltő típusa a társadalmilag és ideológiailag tagolt modern társadalmakban, vagyis a Levi-Strauss által „forrónak” nevezett, változás-hangsúlyú kultúrákban maga is változásoknak van kitéve. Nemcsak a közvetlen múlt eseményei kerülnek be az aktuális társadalmi kommunikációba, s tartanak egy kanonizált kulturális emlékezetes forma felé (ezzel kapcsolatban Pennebaker, Paez és Rimé [1997] publikáltak egy igen érdekes kötetet, amelyben egyebek között – a kritikus nyolcvan évhez közeledve – a spanyol pol-

gárháborúról élő emlékek sorsát vizsgálják), de évszázados eseményeknek a kulturális emlékezetbe eltemetett régi története is felelevenedhetnek és megváltozhatnak időről időre, gyakran mindenfajta új bizonyíték vagy dokumentum felbukkanása nélkül. Lincoln, korábban emlegetett, az amerikai népnek új történelmet formáló gettysburgi beszédéről a történészek kimutatták, hogy egyetlen új elemet sem tartalmaz. Daniel Webster például már az 1830-as években kimutatta (Carr, 1999) a Függetlenségi Nyilatkozat elsőbbőségét az Államok alkotmányával szemben, a hely, az idő és a retorika ereje mégis ezt a beszédet emelte az amerikai történelem vezérfonalává.

A másik példa ismét az antropológiából származik, és kellően szélsőséges formában azt mutatja, hogy a csoport szükségletei milyen mértékben képesek átalakítani a történelmet. Az afrikai gonjákat már a huszadik század elején tanulmányozták az antropológusok. A gonják földje akkoriban hét nagy területi egységből állt. Az antropológusok feljegyezték egy olyan gonja eredettörténetet, mely szerint egyszer volt, hol nem volt egy nagy és híres főnök, aki meghódította az országot, és hét fia között felosztotta azt. A későbbiekben a brit gyarmatigazgatási hivatal a területek számát ötre csökkentette. Pár évtized múlva a gonják változatlan büszkeséggel mesélték el ugyanazt a honfoglalás-történetet, azzal az apró különbséggel, hogy a hajdani nagyfőnöknek nem hét, hanem mindössze öt fia volt (Goody és Watts, idézi Hilton és munkatársai, 1996).

4. A nemzeti identitás a néphistóriai elbeszélések tükrében

Nem maradt más hátra, mint hogy az eddig felvezetett gondolati szálakat saját néphistóriai kutatásaink szemszögéből összefoglaljuk, és termékenységüket e kutatások néhány eredményével szemléltessük.

Megállapítottuk, hogy a kommunikatív emlékezetben időről időre a kollektív emlékezet átdolgozása, illetve a történelem szociális reprezentációja zajlik. Ezek a reprezentációk narratív alakot öltenek, és a társadalmi csoportokban a csoportok identitásszükségleteinek megfelelően naiv történelem-történetekként, néphistóriákként működnek. A történetek azonban többet is elárulnak az identitásról. Mivel az elbeszélés nemcsak természetes, ökonomikus kognitív eszköz az információ megőrzésére, hanem egyúttal a személyes kapcsolódásra és azonosulásra alkalmas forma is, – mint Ricoeur (2001) írja, „az elbeszélés befogadása modalitások tömegének nyújt teret. ... Önmagunk azonosításának folyamatába mindig belopózik a mással való azonosulás, reális síkon a történetíráson, irreális síkon pedig a fiktív elbeszéléseken keresztül” –, a csoportban kerengő történelem-történetekből (miként a történelmi regényekből is, vö. László és Vincze (2001) empirikus vizsgálatok révén a csoportidentitás jellegzetességeire vonatkozó, a szociálpszichológia nyelvén megfogalmazódó következtetéseket vonhatunk le. Nem az a kérdésünk tehát, hogy ezek a történetek mennyiben felelnek meg egy tudományos igényvel rekonstruált valóságnak (bár más szempontból ez is érdekes kérdés lehet), hanem az, hogy a kiegyensúlyozottság és kiegyensúlyozatlanság, a biztonság és fenyegetettség, a folytonosság és megszakítotttság, az idői irányultság, a csoportközi viszonyok, a motiváció és az értékelés milyen pszichológiai állapotait tükrözik.

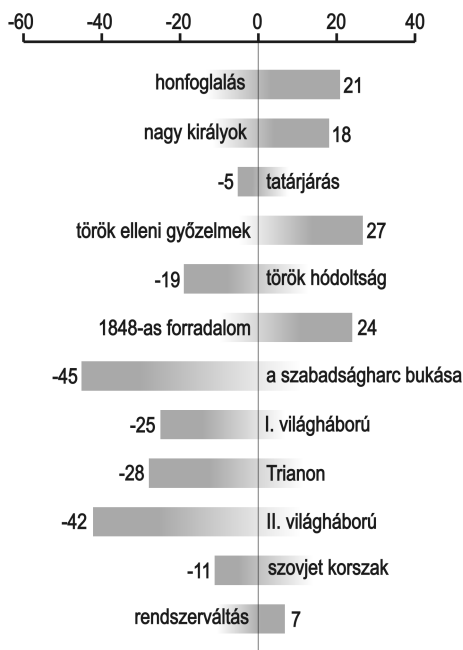
Ehmann Beával és Imre Orsolyával végzett vizsgálatunkban (László, Ehmann, Imre, 2002) 150 fős általános és középiskolás valamint egyetemi hallgatókból álló mintától az általuk legpozitívabbnak illetve legnegatívabbnak tartott magyar és európai esemény elbeszélését kértük. A kiválasztott események tipológiája és idői eloszlása ön-

magában is érdekes, kiváltképp, ha összehasonlítjuk Pennebaker és munkatársai (2001) hasonló vizsgálatának más nemzeti kultúrákban kapott eredményeivel. A magyar történelemre vonatkozó eredményeket az 1. ábra tartalmazza.

Mind a magyar, mind az európai történelemben a II. világháború szerepel a legnegatívabb történelmi eseményként. A világháború elbeszéléseiben szerepel a holocaust is, azonban előfordulási gyakorisága a magyar, illetve európai világháborús elbeszélésekben jelentősen eltérő. (Lásd 1. táblázat.)

Amíg az európai világháborús történetekben a személyek huszonkét százaléká említette, ez az arány a magyar világháborús történetekben csak hat százalék volt. Ez önmagában is sokatmondó adat, azonban a narratív elemzés tovább árnyalja. Az elbeszélés, mint korábban láttuk, a cselekvések oksági kapcsolására épül. Ez magába foglalja a cselekvésért való felelősség attribúcióját. A klasszikus heideri felfogással összhangban az oktulajdonítás lehet belső (a saját csoportra, vagyis a magyarokra vonatkozó felelősség) vagy külső (más csoportok vagy külső körülmények felelősek a cselekvésért). Mind a magyar, mind az európai II. világháborús történetekben az okozónak (felelősnek) szinte kizárólag a németek (fasiszták, náciak, SS stb.) minősülnek, a magyarokról vagy a magyar fasisztákról még a magyar történetekben is csak elvétve esik szó, ha egyáltalán említésre kerül a Holocaust. Hangsúlyozom, hogy ebben az eredményben nem az az elsőrendűen érdekes, hogy ellentmond-

1. ábra • A magyar történelem pozitív és negatív eseményei (az említések gyakorisága szerint)

vagy sem a történészek által feltárt és képviselt realitásnak, hanem az, hogy a csoport jelenbeli identitását egy traumatikus eseménnyel összefüggésben olyan történethez kapcsolja, ami elhárítja a cselekvői felelősséget, ezáltal gyengítve a csoportidentitás biztonságát.

A másik példánk a narratív szervező elv és a reprezentációk konkrétságának szerepére világít rá a néptörténelmi elbeszélések genezisében. Az 1989-es rendszerváltás viszonylagos alulreprezentáltságát a pozitív történelmi események között (lásd 1. ábra)

EURÓPAI		MAGYAR	
22%		6%	
Van ágens	Nincs ágens	Van ágens	Nincs ágens
64%	36%	12%	88%

1. táblázat • II. világháború, holocaust

részben magyarázhatja, hogy a jelenkor története nem hatolt még be a gyerekek történelmi tudatába, azonban ez a magyarázat a gimnazistákra és főként az egyetemi hallgatókra nem terjeszthető ki. Bizonyára szerepet játszik a változások sokak számára közvetlenül érzékelhetően kedvezőtlen hatása is. Van azonban két további fontos szempont, melyekre eredményeink hívják fel a figyelmet. A történet keletkeztetése szempontjából előnytelen az átmenet békés, „drámaiatlan” jellege. Ezzel összefüggésben úgy tűnik, a tizenkét évvel ezelőtt történt rendszerváltásról nem alakul ki az a *képszerű mag*, amely köré a narratív séma szerveződhetne. (Ilyen centrális képek a magyar történelemben például Árpád vezér fehér lovon, a megkoronázott István király, a törökre forró szurkot öntő egrinők, a Nemzeti Múzeum lépcsőjén szavaló Petőfi, az ezer sebből vérző csonka nemzettest, a Don-kanyarban fagyoskodó magyar katona, a szovjet tankra benzines palackot dobó pesti srác stb.) A történész Pierre Nora (1999) szavaival, a rendszerváltásnak nincsenek „emlékezeti helyei”.

A másik körülmény az alkalmazható narratív séma vagy „nagy elbeszélés” hiánya. Visszatekintve az 1. *ábrára*, látható, hogy a pozitív és negatív események nagy része párba állítható. (Lásd 2. *táblázat*)

A táblázat alapján négy markáns szubjektív klaszter rajzolódik ki. (1) „Csak győztünk” (honfoglalás, nagy királyok), (2) „Csak veszítettünk” (világháborúk, Trianon), (3) „Győztünk, de végül veszítettünk” (törökök, Habsburgok), és végül (4) „Vesztettünk, de végül győztünk” (szovjetek).

Pozitív esemény	Negatív esemény
Törökök	Törökök
Habsburgok	Habsburgok
Szovjetek	SS, szovjetek
Honfoglalás	
Nagy királyok	
	I. világháború
	II. világháború
Trianon	

2. táblázat • A magyar történelmi események eloszlása

Azt mondhatjuk, hogy az 1989-es rendszerváltás jelenleg igazi kakukktójas a magyar történelemben, hiszen az ötvenhatos forradalom jól illeszkedik a hagyományos „győztünk, de veszítettünk” elbeszélő sémába, a „vesztettünk, de végül győztünk” mintázatra azonban soha korábban nem volt példa (a kiegyezést nem sorolhatjuk egyértelműen ide, s mint korábban láttuk, nem is kap szerepet a jelentősnek tartott pozitív történelmi események között), következésképpen nem kapott jelentős helyet a kommunikatív népemlékezetben. A szociális reprezentáció elmélet terminológiájában azt mondhatjuk, a negyedik klasztert nem lehet egy korábbi narratív sémára „lehorgonyozni”. A magyar nemzeti identitás kiegyensúlyozottságát és biztonságát szolgálja, ha egy ilyen elbeszélő séma az elkövetkező évtizedekben kialakulhatna, s a csoport tagjai saját identitásuk megformálásában erre a történetre támaszkodhatnak.

Kulcsszavak: *történelmi emlékezet, narratív konstrukció, kulturális- és kommunikatív emlékezet, identitás*

IRODALOM

- Assmann, Jan (1999) *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest
- Bruner, Jerome (1986) *Actual Minds, Possible Worlds*. Harvard University Press, Cambridge
- Collingwood, Robin George (1987) *A történelem eszméje*. Gondolat, Budapest
- Carr, David (1999) A történelem realitása In: N. Kovács Tímea (vál.) és Thomka Beáta (szerk.) (2000) *A kultúra narratívái. Narratívák 3*. 69-84. Kijárat, Budapest
- Erikson, Erik Homberger, (1968) *Identity: Youth and crisis*. Norton, New York
- Gergely Gy. – Nadasdi Z. – Csibra G. – Biro S. (1995) Taking the International Stance at 12 Months of Age. *Cognition*, **56**, 165-193.
- Gyáni Gábor (2000) *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest
- Halbwachs, Maurice (1941) *La topographie légendaire des Évangiles en Terre sainte: étude de mémoire collective*. Paris
- Hempel, Carl (1942) The Functions of General Laws in History. *Journal of Philosophy*, **39**, 35-48
- Hilton, D. J. – Erb, H.-P. – Dermot, M. – Molian, D. J. (1996) Social Representations of History and Attitudes to European Unification in Britain, France and Germany. In: Breakwell, Glynis M. – Lyons, Evanthia (eds.), *Changing European Identities*. 275-295. Butterworth Heinemann Linacre House, Jordan Hill
- Kiss Szabolcs (1999) *A naív tudatelmélet természete és kialakulása*. PhD értekezés. ELTE, Budapest
- Kónya Anikó (1998) A személyes emlékek társas természete. *Magyar Pszichológiai Szemle*, LIII. 37, **5-6**, 545-558.
- László János (1999) *Társas tudás, elbeszélés, identitás*. Scientia Humana-Kairosz, Budapest
- László János (2000) A szociális reprezentáció járványtanáról. Replika 41-42.
- László János – Ehamann Bea – Imre Orsolya (2002) Történelem történetek: a történelem szociális reprezentációja és a nemzeti identitás. *Pszichológia*. **22**. 147-162.
- László János – Vincze Orsolya (2001) Az újdonság varázsa és a történet öröme. In: Pléh Csaba – László János – Oláh Attila (szerk.) *Tanulás, kezdeményezés, alkotás*. 105-116. Eötvös, Budapest
- Leach, Edmund R. (1976) *Culture and Communication: The Logic by Which Symbols are Connected*. Cambridge University Press, Cambridge
- Mink, Louis O., (1978) Narrative Form as Cognitive Instrument, In Canary, Robert H. and Kozicki, Henry (eds.) *The Writing of History: Literary form and Historical Understanding*. 127-144. University of Wisconsin Press, Madison
- Moscovici, Serge (1988) Notes Towards a Description of Social Representations. *European Journal of Social Psychology*, **18**, 211-250.
- Moscovici, Serge (1984) The Phenomenon of Social Representations. In: Farr, Robert M. and Moscovici, Serge (eds.) *Social Representations*. 3-70. Cambridge University Press, Cambridge
- Nora, Pierre (1999) Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, **3**,
- Pataki Ferenc (1987) *Identitás, személyiség, társadalom: Az identitáselmélet vitatott kérdései*. Akadémiai, Bp.
- Pennebaker, James W., Paez, Dario and Rimeé, Bernard (1997) *Collective Memory of Political Events*. Erlbaum, Mahwah, N.J.
- Péley Bernadette (2001) Az evolúciós gondolkodás szerepe a lelki fejlődés modelljeiben. In: Pléh Csaba – Csányi Vilmos – Bereczkei Tamás (szerk.), *Lélek és evolúció*. 167-192. Osiris, Budapest
- Pléh Csaba (1998) Maurice Halbwachs kollektív memoárjára emlékezve. *Magyar Pszichológiai Szemle*, LIII. 37, **5-6**, 545-558.
- Pléh Csaba (1998), Dennett veszélyes Darwinja. *Magyar Tudomány*. **3**. 368-374.
- Pléh Csaba (2000) A gondolatok terjedési mechanizmusai: mémek vagy fertőzések. Replika **40**.
- Pléh Csaba (2001) Az evolúciós szemlélet felmerülése, eltűnése s újra felmerülése a pszichológiában. In: Pléh Csaba – Csányi Vilmos – Bereczkei Tamás (szerk.) *Lélek és evolúció*. 13-59. Osiris, Budapest,.
- Reboul, Anne – Moeschler, Jacques (2000) *A társalgás cseleí*. Osiris, Budapest
- Ricoeur, Paul (1985) *Time and Narrative*. University of Chicago Press, Chicago
- Ricoeur, Paul (2001) A narratív azonosság. In: László János (szerk) *Narratív pszichológia. Narratívák 5*. Kijárat, Budapest
- Shils, Edward (1987) A hagyomány. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.), *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Bp.
- Sperber, Dan (2001) *A kultúra magyarázata*. Osiris, Bp.
- Sperber, Dan – Wilson, Deirdre (1986) *Relevance*. Oxford University Press, Oxford
- Stern, Daniel N. (1995) *The Motherhood Constellation. A Unified View of Parent-Infant Psychotherapy*. BasicBooks, A Division of HarperCollins Publishers Inc., New York
- Tajfel, Henri (1981) *Human groups and social categories: Studies in social psychology*. Cambridge University Press, Cambridge
- White, Hayden V. (1973) *Metahistory. The Historical Imagination in the Nineteenth-Century Europe*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore
- White, Hayden (1997) *A történelem terhe*. Osiris, Bp.

A NEMZETI IDENTITÁS REPREZENTÁCIÓJA A SIKERES TÖRTÉNELMI REGÉNYEKBEN

Vincze Orsolya

PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Pszichológia Intézet – vinor@stud.btk.pte.hu

Kőváriné Somogyvári Ildikó

PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Pszichológia Intézet

Azt a folyamatot, illetve a folyamat eredményeként létrejövő tudati képződményt, melynek során egy csoport megalkotja a számára jelentéssel bíró dolgok univerzumát, Moscovici (1961) nyomán szociális reprezentációnak nevezik. A szociális reprezentációnak identitásképző funkciója is van. Ez egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a csoport minden tagja osztozik ezekben a reprezentációkban, másrészt abban, hogy a csoport meghatározza tagjai számára, hogy a különböző reprezentációk között milyen kapcsolatot létesíthet; vagyis korlátozza az asszociációs szabadságot, ezáltal előír egy, a csoportra jellemző olyan szemléleti módot, amely mentén a csoport megkülönböztetheti magát más csoportoktól (Breakwell, 1993).

A szociális reprezentációk a csoportban zajló interakciók során jönnek létre. A cselekvéses helyzetekhez való kötöttségükkel összefügg, hogy a reprezentációk gyakran narratív formában jelennek meg. Az elbeszélő forma különösen jellemző a csoport múltjára, történetére vonatkozó reprezentációk fenntartására és átdolgozására. Ezek a narratívumok biztosítják a csoport történetiségét és időbeni folytonosságát (Bruner és Fleischer-Feldman, 1996, László, 1997, László és munkatársai, 2002).

Assmann (1999) az elbeszélés és identitás kapcsolatát az emlékezet szempont-

jából vizsgálja. Nézete szerint minden csoportnak ki kell alakítania az emlékezés kultúráját, mely szükséges ahhoz, hogy a csoport folytonossá tegye identitását. Minden kultúra létrehozza saját konnektív struktúráját, egyfajta közös tapasztalati és cselekvési teret, amelyben megjelenő élmények később emlékekké válnak, így kapcsolva össze a jelent a múlttal.

Assmann (1999) az emlékezet kommunikatív és kulturális formáinak megkülönböztetésével lehetőséget nyújt arra, hogy betekintést nyerjünk a konnektív struktúra kialakulásának folyamatába. A kommunikatív emlékezeti forma szigorúan időhöz kötött, amelyben a csoport tagjai kollektív élményeikre az aktív kommunikáció révén emlékeznek. Az emlékezet ezen formája az idők során jön létre, és hordozóival együtt tűnik el. Assmann körülbelül negyven évben határozza meg azt az időintervallumot, amely során a csoport tagjainak emlékező-képessége kikerül az aktív kommunikáció színteréről, és átadja helyét a múlt szimbolikus alakzatainak, azaz a kulturális emlékezet formáinak. A kulturális emlékezet feladata a múlt tárgyiasított alakzatokban való konzerválása.

Míg az archaikus társadalmakban a konnektív struktúra koherenciáját a rítusok határozták meg, az írásbeliség megjelenésével a rítus átadta helyét a textuális for-

máknak. Ennek megfelelően, amíg a törzsi társadalmakban a hagyományörzést a rítusok ismétlése szolgáltatta, azt az írásos társadalmakban a kanonikus szövegek biztosítják. Ezekben a kultúrákban a hagyományörzés egyik formája tehát a kanonikus szövegekre való emlékezés. Mind a kommunikatív, mind a kulturális emlékezeti hagyományozás szempontjából az elbeszélő funkciónak kitüntetett jelentősége van. Sperber (1990) és Rubin (1995) a rítus, illetve a szájhagyomány kapcsán a narratív forma kognitív ökonómiájáról, az elbeszélés megjegyzésének és kommunikációjának gazdaságosságáról beszél, míg mások, mindenekelőtt Ricoeur (1984–85) az emberi tapasztalat és az elbeszélés izomorfiáit hangsúlyozzák.

A kulturális emlékezet narratívumai a csoport identitásának nemcsak átörökítői, hordozói, hanem egyszersmind a csoport-identitás jellemzőinek kifejezői is. Igaz ez a hivatásos krónikások vagy történészek által megörökített csoporttörténetekre, de ugyanígy igaz a csoport történetéről írott fiktív elbeszélésekre is. Sőt, utóbbiak, azáltal, hogy a fikció szabadságára építve nyíltan a befogadói azonosulásra építenek, megjelenítik a csoport kívánatos identitásmintáit. Ez a jelenség elsősorban a kultúr-nemzeteknél figyelhető meg (Elias, 1987). A kultúr-nemzetek azon csoportja esetében, ahol a nemzeti fejlődés sajátos akadályokba ütközött – mint amilyen a magyar nemzet is –, a történelmi regényeknek megnövekedett szerepük van a nemzeti identitás formálásában.

Egyrészt olyan irodalmi műveknek tekinthetők, melyek hasonló tulajdonságokkal rendelkeznek, mint a kanonikus szövegek: egy népcsoport múltját meghatározott, fennmaradását segítő, pozitív formában rögzítik – ezáltal a kulturális emlékezet részének tekinthetők. Másrészt olyan azonosulási mintákat is biztosítanak, amelyek

hozzáségítik a csoporttagokat a pozitív nemzeti identitás kialakításához. A történelmi regények kanonikus funkcióját erősíteni látszik az is, hogy az iskolás gyerekek számára ezek kötelező olvasmányok.

Ugyanakkor ezek a regények inkább az érzelmek, azonosulások révén hatnak a nemzeti identitásra, mintsem a nemzetről való tudás magasabb szintjén. Ez utóbbi azért sem volna lehetséges, mivel a történelmi regények nem azonosak a történetek történeteivel, hanem fikciók – de ugyanúgy alá vannak rendelve a csoport érdekeinek, mint a történettudomány.

A modern társadalmakban a kulturális és a kommunikatív emlékezet közötti határ elmosódott. Az írásos helyekhez és tárgyakhoz kötött történelmi hagyomány újra és újra kommunikatív átértelmezésre kerülhet, vagyis szociális reprezentációs folyamatok tárgyává válhat. A fikciós műfajokban a kultiváció jelenti egy elbeszélésnek a csoportidentitás szempontjából megnyilvánuló aktuális jelentőségét. A tartósan népszerű, sikeres történelmi regények ezért a csoport számára tartósan fontos identitásmintázatokat tükröznek.

A vizsgálat

Vizsgálatunkban a két legnépszerűbb magyar történelmi regényt, Gárdonyi Géza *Egri csillagok* és Jókai Mór *A köszívű ember fia* című művét elemeztük.¹ A vizsgálat célja annak felderítése volt, hogy a nemzeti identitás szociális reprezentációja hogyan jelenik meg a szereplők cselekedetein keresztül.

¹ A magyar történelmi regények kiadási gyakorisági adatainak összegyűjtéséért Boka Gábornak, az OSZK munkatársának tartozunk köszönettel. Az olvasási gyakoriságra vonatkozó adatokat Nagy Attila, az OSZK osztályvezetője bocsátotta rendelkezésünkre. Az *Egri csillagok* és *A köszívű ember fia* mindkét adatsorban az első két helyet foglalja el.

Módszer

A regények elemzéséhez az Atlas-ti nevű tartalomelemző programot használtuk. A program kétféle elemzési eljárásához nyújt lehetőséget: egy szószintű és egy magasabb, koncepciószintű elemzéshez. A szószintű elemzésben a program automatikusan kódol bizonyos, a vizsgálatvezető által meghatározott szavakat, míg a másik szinten a vizsgálat kérdésfeltevésének megfelelően egy előzetes koncepció alapján manuálisan történik a szöveg kódolása.

Első lépésként, a szószintű elemzésben kigyűjtöttük azokat a szereplőket, akik az előfordulási gyakoriságuk alapján központi szerepet játszhatnak a nemzeti identitás szempontjából. A következő lépésben a kigyűjtött szereplőket szövegkörnyezetükkel együtt további kódolásnak vetettük alá. Olyan kódokat fogalmaztunk meg, amelyek alapján a szereplők cselekedetei a vizsgálat céljának megfelelően kódolhatóvá váltak. A cselekvések minősítése aszerint történt, hogy milyen tulajdonságokra épülnek, ill. milyen eredménnyel járnak.

A kódolásnál a következő szempontokat követtük:

- egy jelenetben belül egy szereplőnél egy viselkedéstípust csak egyszer jelöltünk,
- ugyanabban a jelenetben ugyanaz a szereplő kaphatott még egy viselkedéskódot, ha az különbözött az előbbitől,
- azonos szereplő más jelenetben szerepelhetett ugyanazzal a viselkedéskóddal.

Eredmények

A tartalomelemzés során mindkét regényben természetes módon a szereplők előfordulási gyakoriságával egyenes arányban nőtt a kódolható viselkedések száma. Ugyanakkor a két regény elemzésében némileg eltérő szempontokat alkalmaztunk, ezért az eredményeket regényenként mutatjuk be.

a) Egri csillagok

A regény leggyakrabban előforduló szereplői a férfiak között Bornemissza, Dobó, Mekcsey és Török Bálint, a nők között kimagaslóan Cecey Éva. (1. táblázat)

szereplő	gyakoriság
Bornemissza Gergely	929
Dobó István	744
Mecsey István	262
Török Bálint	211
Cecey Éva	186
Egri nők (kivéve Cecey Évát)	294

1. táblázat

Minden, nagy gyakorisággal előforduló szereplő viselkedése egyértelműen pozitív tulajdonságokra utal. A viselkedések mögött leggyakrabban meghúzódó tulajdonságok az erő, a kreativitás és tanulás, a tapasztalat és bölcsesség és a morális szilárdság. A viselkedések tulajdonságok szerinti kódolását az alábbi példák szemléltetik:

Tanulás

„Gergely megállt. Megnézte a puskaport és a kanócot, s a fejét rázta.

– Talán nem jó? – kérdezte Dobó.

– Jónak elég jó – felelte Gergely –, de én engedelmet kérek, hogy azon a bástyán, amelyiken leszek, magam készíttethessem a bombákat.

– Mondd meg őszintén, ha tudsz jobbat! Te tudós ember vagy, és itt a vár védelme a fő, nem a mellékes tekintetek.

– Hát én jobbat tudok – mondotta Gergely. – Ezek a régi bombák sutorognak, ugrálnak, elpukkannak, aztán végük. Én magot teszek beléjük.

– Micsoda magot?

– Kis bombát, rézporba kevert olajos csepűt, vasport és egy darab ként. Az én bombám csak akkor kezdi a munkát, amikor elsült.

Dobó visszakiáltott a bombakészítőknek: – Hagyjátok abba a munkát! Bornemissza főhadnagy úr vissza fog ide térni, és aszerint dolgozzatok amint ő parancsolja.”

Erő

„Itt vagy már? – kiáltott Zoltay. – Nem történt bajod?

Gergely a fejével intett, hogy nem.

– Leszúrtad a törököt?

Gergely a fejével intett, hogy le.

– Gyere a szívemre, te kis hős! – kiáltotta Zoltay lelkesen. És összeölelgette a tizenöt esztendő fiút, aki az imént tette le a vitézség próbáját.”

Erkölc

„A kaftánok között Török Bálintnak jutott a legértékesebb. Bokáig erő, nehéz, sárga selyem volt az. A többi kaftán mind egyforma ibolyaszínű volt, és narancsszín sárga selyembélésű. Az az egy napraforgószínű selyem volt, és habos fehér selyem a bélése. Maga az aranyfonalakból szőtt öv olyan szárazott aprólék munka, hogy egy emberéletbe kerülhetett, míg elkészült. A gombok rajta, a nyaktól az övig, gyémánttal körözött aranygombok. Hogy a házbellek összefutottak az ajándék csodájára, Török Bálint mosolyogva rázta a fejét. – Jó lesz paplannak.”

Tapasztalat

„Kapitány uram – mondotta a sarkantyúját összepöndítve –, vagy kétszázan kimenénk az éjjel.

– Hová a pokolba?

– Maklárra.

– Maklárra?

– Jó estét mondani a töröknek.

Dobó jókedvűen simított egyet a bajuszán. Aztán az ablakzugba lépett. Mekcseynek utána kellett lépnie.

– Hát – így felelt Dobó –, nem bánom.

A vár népére biztató az efféle.

– Éppen azért gondoltam magam is.

– Ha nagy a harci kedv, jól fog a kard.

De téged nem eresztelek el.

Mekcsey megrándult. Dobó nyugodtan nézett rá.

– Te olyan vagy, mint a bika. Beleöklesz minden fába, s egyszer csak majd nem tudod kihúzni a szarvadat. Pedig neked vigyáznod kell a fejedre, hogy ha én el talállok esni, azonnal átvedd a vezérséget. Ezt csak neked mondom.”

A kódolt tulajdonságok azonban a férfi szereplők között egyenlőtlenül és egyoldalúan jelentek meg (2. táblázat).

A statisztikai elemzés eredményeképpen három viselkedési forma esetében szignifikáns eredményeket kaptunk. Bornemissza Gergelynél a tanulás ($c^2 = 20,667$), Dobó Istvánnál a tapasztalat ($c^2 = 39,361$), míg Török Bálintnál az erkölcs alapú viselkedés ($c^2 = 7,882$) egyértelműen tipikusnak mondható (mindhárom esetben $p < 0,05$). Mekcsey Istvánnál külön nem végeztünk statisztikai próbát, mivel nála csak egyetlen viselkedési forma jelent meg (erő alapú viselkedés).

szereplő

	<i>viselkedés</i>			
	Erő	Tanulás	Tapasztalat	Erkölc
Bornemissza	2	20		
Dobó	1		55	
Mekcsey	4			
Török	4	2		11

2. táblázat

A női szereplők esetében a feminin és maskulin viselkedések megjelenését elemeztük. Tekintettel arra, hogy a regény témája a török elleni harc, nem meglepő, hogy a nők esetében magas az agressziót kifejező, maskulin viselkedés aránya. Ugyanakkor a nők a női sztereotípiának megfelelő nőiességüket is megőrzik. Olyan akciókat hajtanak ugyanis végre, amelyekben az eredetileg feminin viselkedési formákat kreatív módon maskulin viselkedési formákba transzformálják. Jellegzetes példája ennek, hogy amíg a csata előtt az asszonyok a velük szemben elvárt viselkedésnek megfelelően gulyást főztek, és azt tették az uruk elé az asztalra, a csata közben ezt a képességüket felhasználva hatalmas üstökben szurkot főztek, és azt vitték ki a férfiaknak a vár falára – vagy közvetlenül a török nyakába.

b) A kőszívű ember fiai

A szereplők előfordulási gyakoriságára vonatkozó adatokat a 3. táblázat tartalmazza. A forradalmárok oldalán zömében magya-

rok, a Habsburg-pártiak oldalán zömében nem magyarok sorakoznak.

A szereplőkhöz kapcsolódó viselkedések, illetve e viselkedésekben kifejeződő tulajdonságok elemzésére a korábbihoz képest némileg kibővített kategóriarendszert használtunk (4. táblázat).

A tulajdonságkészlet kibővült az autonómia, az autoritás és az emocionalitás tulajdonságaival, illetve az egyes tulajdonságdimenziókban negatív tulajdonságok is megjelentek, például a pozitív kognitív tulajdonságokat, a tudást, a kreativitást és a bölcsességet kiegészítették olyan negatív tulajdonságok, mint az álnokság és a ravaszság. Az egyes viselkedéscsoportokon belül tehát a kódok tovább oszthatók aszerint, hogy pozitív vagy negatív értékkel rendelkeznek.

A *kőszívű ember fiai* esetében az eredmények nem az egyes szereplők szintjén értelmezhetők, inkább a csoport és a tagjai által közvetített tulajdonságai azok, amelyek az értelmezés szempontjából relevánsak (5. táblázat).

magyarok/ forradalmárok	gyakoriság	Habsburg-pártiak nem-magyarok/ gyakoriság	gyakoriság
Richárd	739	Alfonsine	121
Ödön	319	Antoinette	65
Jenő	180	Rideghváry	93
Zebulon	179	Palvicz	66
Edit	156	Szalmás	66
Pál	108		
Baradlayné	76		

3. táblázat

KOGNITÍV	szerzett tudás, cselszövés, tapasztalat
MORÁLIS	becsület, segítség, önfeláldozás, hűség, kétszínűség
ERŐ	bátorság-virtus, fizikai erő, kitartás, passzivitás, gyávaóság
AUTONÓMIA	függetlenség, külső segítség, behódolás
AUTORITÁS	vezetés, hatalom
EMOCIONALITÁS	impulzivitás, büntudat, bosszú, rosszindulat

4. táblázat

Mindkét csoporton belül korreláció van a nevek említési gyakorisága és a kapott kódok gyakorisága között. A magyar csoporton belül a korrelációs együttható értéke 0,925 ($p=0,001$), míg a nem-magyar csoportnál 0,814 ($p=0,093$). A pozitív és negatív tulajdonságok eloszlását illetően világos képet mutat a 6. táblázat. (köv. oldalon)

Az ERŐ és az AUTONÓMIA kivételével valamennyi tulajdonságkategória esetében szignifikáns különbség mutatkozott a magyar/forradalmár illetve nem magyar/Habsburg-párti csoport között.

A szereplők cselekvései nemcsak annak a tulajdonságnak a pozitív vagy negatív

értéke szerint oszthatók tovább, amelyiket egy adott cselekvés kifejez, hanem annak alapján is, hogy egy adott cselekvés kimenetele pozitív vagy negatív-e, vagyis sikerrel vagy kudarcjal járt-e a cselekvést végző személy szempontjából. Előnyhöz jutott-e általa, vagy hátrány érte. Ez a felosztás lehetőséget ad annak elemzésére is, hogy a két csoportot az író mennyire mutatja be sikeresnek vagy sikertelennek; illetve hogy a siker és kudarc attribúciója milyen tényezőkre vezethető vissza. Minél sikeresebb egy szereplő a regényben, annál érdekesebbek azok a díszpozíciók – az elfogadás szempontjából –, amelyek az adott szerep-

	kód	magyarok/ forradalmárok	nem-magyarok/ Habsburg-pártiak
KOGNITÍV	kreativitás	9	0
	szerzett tudás	2	0
	cselszövés	0	13
MORÁLIS	becsület	12	0
	önfeláldozás	5	0
	hűség	5	0
	segít	10	0
	kétszínűség	0	8
	árulás	0	4
ERŐ	bátorság, virtus	21	2
	fizikai erő	5	1
	kitartás	2	0
	passzivitás	2	0
	gyávaság	14	5
AUTONÓMIA	függetlenség	5	0
	behódolás	2	0
	külső segítség	1	1
	hiszékenység	4	0
AUTORITÁS	vezet	7	0
	hatalom	0	3
EMOCIONALITÁS	bűntudat	1	0
	rosszindulat	0	4
	bosszú	0	11
	impulzivitás	3	1
összesen:		110	53

5. táblázat

lőre jellemzőek. A cselekvés értéke ezáltal két szinten határozható meg. Először magának a cselekvésnek is van egy értéke, amit a viselkedések, illetve tulajdonságok fenti csoportosítása mutat meg. Ez az adott kultúra által meghatározott; valójában csak ez nevezhető értéknek a szó eredeti értelmében. Másodszer a cselekvésnek értéket ad az is, hogy pozitív vagy negatív kimenetellel zárulnak. Az érték mindkét szint esetében az identitás szempontjából határozható meg, tehát az érték az, ami az identitást pozitív irányban erősíteni tudja.

A cselekvések kimenetel szempontjából történő elemzése nehezebb, mivel azoknak a szereplőre gyakorolt hatása legtöbbször a regény folyamán csak később mutatkozik meg. A tulajdonságok szempontjából több olyan cselekvést is kódoltunk, amelyeket a kimenetel szempontjából nem lehetett biztosan azonosítani, ezért itt kevesebb kódolt tétel jelenik meg. A táblázatból látható, hogy a kódok bizonyos része csak az egyik csoportnál jelenik meg, és hogy a magyar szereplők főként pozitív kódokkal szerepelnek.

viselkedés	magyarok/ forradalmárok		nem-magyarok/ /Habsburg-pártiak		χ^2 próba eredményei
	pozitív	negatív	pozitív	negatív	
KOGNITÍV	11	0	0	8	$\chi^2=19$ $p<0,001$
MORÁLIS	32	0	0	12	$\chi^2=44$ $p<0,001$
ERŐ	28	16	3	5	$\chi^2=1,921$ $p=0,16$
AUTONÓMIA	5	7	0	1	$\chi^2=0,677$ $p=0,411$
EMOCIONALITÁS	0	4	0	16	
AUTORITÁS	7	0	0	3	$\chi^2=10$ $p=0,002$
ÖSSZESEN	83	27	3	45	$\chi^2=65,724$ $p<0,001$

6. táblázat

csoport	kimenetel		χ^2 próba eredménye
	pozitív	negatív	
magyarok/forradalmárok	80	24	$\chi^2=24,383$ $p<0,001$
forradalmárok/Habsburg-pártiak	19	33	

7. táblázat

A szereplők cselekedeteinek kimene-tele szempontjából történt összehasonlítás eredményeit a 7. táblázat tartalmazza.

A khí-négyzet próbával való elemzés szerint a csoporthoz tartozás és a cselekvések kimenetele között szintén van kapcsolat ($p < 0,001$); a magyar szereplők tettei inkább pozitív kimenetellel járnak, míg a nem-magyaroké inkább sikertelenek.

A magyar szereplőkből kirajzolódó kép jelzi, hogy a csoport jó célokért küzd (MORALITÁS, becsület), jó belső képességekkel (KOGNITÍV, kreativitás), de független-ségi törekvésük nem elég erős: vannak közöttük, akik félnek felvállalni a feladatot, és ez utóbbiak okozzák magának a forradalom bukását.

Értelmezés

Ricoeur (2001) a narratív közvetítés önmegértés-jellegét hangsúlyozza. Önmagunk azonosítása, azonosnak lenni önmagunkkal, egyben mindig feltételezi a másikkal való azonosulást, amely történeteken, elbeszéléseken keresztül jön létre. A narratív közvetítés szerepe az identifikáció révén kialakult személyiségalakzatok változatainak megalkotása, vagyis az Én harmadik személyű konstrukciója. Ennek megfelelően egy elbeszélés sikerességének záloga nemcsak tartalmában vagy formai sajátosságaiban rejlik, hanem pszichológiai kompozíciójában is. Az *Egri csillagok* sikerének egyik záloga, hogy főszereplői a magyar nemzeti identitás szempontjából kitüntetett tulajdonságokat (erő, tudás, alkotás, bölcsesség, erkölcsiség) idealizáltan képviselnek. A regény témája, a hősiesség harc, a győzelmes múlt felelevenítése is minden bizonnyal közrejátszik a regény tartós népszerűségében. Ez azonban önmagában még kevés volna a sikerhez. A táblázatban jól látszik, hogy a pozitív tulajdonságok az erő kivételével a szereplők között egyenlőtlenül oszlanak el. Bor-

namissa a tanulást és kreativitást, Dobó a tapasztalatot és bölcsességet, Mecsek az erőt, Török Bálint az erkölcsi szilárdságot képviseli cselekedeteivel. Értelmezésünkben azt valószínűsítjük, hogy ez a kompozíciós eljárás, amit a regény szociálpszichológiai kompozíciójának nevezünk, jelentős mértékben járul hozzá a regény tartós sikeréhez. A regény, kihasználva az elbeszélés azonosulásra csábító kapacitásait, a cselekvésekbe kódolt csoporttulajdonságok olyan idealizált és leegyszerűsített mintáit kínálja, ami megkönnyíti az azonosulást. Másrészt, legalább ilyen hangsúllyal, a szereplőknek a kompozícióban vállalt egyoldalúsága narratív eszközökkel teszi hangsúlyossá, hogy együttesen alkotnak egy csoportot, és az olvasóban az együttesen képviselt tulajdonságokból összeálló nemzeti identitást erősítik meg.

A *köszívű ember fiaiban* a saját csoport és az idegen csoport idealizált szembeállítása valósul meg, bár a regény „hihetőségét” emeli, hogy a magyar szereplőknek is vannak negatív értékű és kimenetelű tetteik. Jó-kai tehát nem ábrázolja a magyar szereplőket abszolút pozitívan; a másik oldalról ennek ellenkezője nem mondható el, mivel a nem-magyar szereplők (Palvitzot kivéve) csak negatív értékű cselekvésekkel szerepelnek a műben. Ez beilleszthető abba, ahogyan az emberek általában gondolkodnak a saját és a másik csoportról: valószínűleg a csoport tagjai inkább reflektálnak a saját csoport – kevés – negatív vonására, mint a másik csoport pozitív tulajdonságaira.

A magyarokról alkotott pozitív kép összetevői a bátorság-virtus, a becsület, a segítségnyújtás, kreativitás, demokratikus vezetés. A negatív értékű kódok közül a gyávaság a leggyakoribb, két szereplőhöz kötve. Emellett a hiszékenység, passzivitás, behódolás fordul még elő – mindkettő az ERŐ és AUTONÓMIA tárgykörébe tartoznak, és ezek esetén a pozitív előfordulá-

sok nem is tudják ellensúlyozni a negatívakat. Ha az attribúció oldaláról közelítjük meg ezeket az eredményeket, azt mondhatjuk, hogy a magyarok jó célokért küzdenek (morális), jó képességekkel (kognitív); függetlenségi törekvésük nem elég erős, és vannak köztük, akik félnek felvállalni a feladatot, és ez utóbbiak okozzák magának a forradalomnak a bukását. Bár a forradalom elbukik, a regényben a magyar szereplők tettei nagyrészt pozitív kimenetellel járnak, vagyis a cselekvő szempontjából sikeresek. Jókai tehát egy, a magyarok számára *negatív végkifejletű történelmi eseményt* úgy mutat be, hogy a magyar szereplők általában számunkra *pozitív kimenetelű tetteket* hajtanak végre, míg a nem-magyarok cselekedetei inkább rosszul végződnek (a cselekvő szempontjából). Vajon ez a mintázat megfelel-e a „vesz-

tettünk, de győztünk” narratív sémának, amit László és munkatársai (2002) a kortárs történelmi elbeszélésekből hiányoltak? Aligha tévedünk, ha erre a kérdésre nemleges választ adunk. Az elbeszélő séma itt a „győztünk (kognitívan és morálisan), de veszítettünk” klasszikus mintáját követi. Ezt a sémát erősíti a történet szociálpszichológiai kompozíciója. A saját csoportnak az ellenséges csoporttal szemben kontrasztosan idealizált bemutatása a valóságos győzelemhez képest nemcsak a *kognitív* és *morális* győzelmet biztosítja, de egyszersmind elfogadhatóvá, mi több, vonzóvá teszi a felkinált csoport-identitást.

Kulcsszavak: *szociális reprezentáció, nemzeti identitás, narratív pszichológia, irodalmi sikeresség, Egri csillagok, A köszívű ember fia*

IRODALOM

- Assmann, Jan (1999). *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest
- Breakwell, Glynis Marie (1993). Social Representation and Social Identity. In: *Papers on Social Representations*. 2, 3, 198–217.
- Bruner, Jerome (2001). A gondolkodás két formája. In: László János – Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. 15–27. Kijárat, Bp.
- Bruner, Jerome – Fleischer-Feldman, Carol (1996). Group Narrative as a Cultural Context of Autobiography. In: Rubin, David C. (ed.). (1996). *Remembering Our Past: Studies in Autobiographical Memory*. 291–317. Cambridge University Press, New York
- Elias, Norbert (1987). *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest
- Moscovici, Serge (1961). *La psychoanalyse: son image et son public*. PUF, Paris.
- László János (1997). Narrative Organization of Social Representations. *Papers in Social Representations* 6, 2, 155–172.
- László János – Ehmann Bea – Imre O., (2002) Történelem történetek: a történelem szociális reprezentációja és a nemzeti identitás. *Pszichológia*, 22, 147–162.
- Ricoeur, Paul (2001). A narratív azonosság. In: László János – Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. 15–27. Kijárat, Budapest
- Ricoeur, Paul (1984–85). *Time and Narrative*. Vol. I–II. University of Chicago Press, Chicago
- Rubin, David C. (1995). *Oral Tradition*, Oxford University Press, Oxford
- Sperber, Dan (1990). The Epidemiology of Beliefs. In: Fraser, Colin – Gaskell, George, ed., *The Social Psychological Study of Widespread Beliefs*, Clarendon Press, Oxford, 26–44.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI FESTÉSZET NARRATÍV PSZICHOLÓGIAI ELEMZÉSE

Illés Anikó

PhD-hallgató, PTE BTK Pszichológiai Doktori Iskola – anikoilles@hotmail.com

Az emberi megismerés vagy gondolkodás egyik alapformája az elbeszélő mód. Ezért úgy értelmezem a narratív pszichológiai megközelítést, mint az emberi gondolkodás, a tapasztalatok szervezésének, illetve a világ konstruálásának egy módját. E megközelítés magára a pszichológiára is alkalmazható, hiszen elbeszélő szöveg lehet például egy másik pszichológus szövege is, aminek sajátosságait narratív megközelítésben lehet vizsgálni (Halász, 1998). A teoretikus és empirikus kutatások során egyaránt a következő fogalmak kerülnek középpontba: olvasó szemlélet, elbeszélés, történet, perspektíva. Látni fogjuk, hogy ugyanezen fogalmak kerülnek előtérbe a képek narratív elemzése kapcsán is.

1. Narratív szemlélet és képelemzés

Indokolt-e és érvényesíthető-e az olvasói szemléletmód a képekkel való találkozásban? – teszi fel a kérdést Thomka Beáta a *Narratívák* sorozat első kötetének bevezetőjében. (Thomka, 1998, 7. o.) A kérdés kétféle módon is értelmezhető. Egyrészt, amennyiben a narratívumot s az ahhoz rendelt „olvasói szemléletmódot” az emberi megismerő tevékenység egy lehetséges módjának tekintjük, akkor természetesen igennel kell válaszolni, hiszen a megismerés nemcsak verbális, de vizuális is. Ezért feltételezhetjük, hogy a képi műbefogadás során is érvényesül az elbeszélő/narratív megismerési mód a befogadó részéről. Másrészt

viszont nem ilyen egyértelmű, hogy a képek elemzésére vállalkozó kutatás során módszertanilag miként érvényesíthető a narratív szemlélet. Jelen kutatás igyekszik ez utóbbi kihívásnak is megfelelni.

Feltételezem, hogy bizonyos korlátok közt mindaz, amit a narratívumról tudunk, fenntartható, kiterjeszhető a képekre is. Felvethető a „kép mint szöveg” analógia. Az olvasva nézés kifejezés így például azt jelenti, hogy a képeket is „kiolvassuk”, „elolvassuk”. Ez implikálja, hogy a látás nem pillanatnyi explorálás, hanem időben kiterjedő folyamat. S ahogyan egy elbeszélés olvasása során kibomlik a történet, ugyanígy az állóképből is egy történet fejthető ki.

Az időbeliség kérdése a képek kapcsán azért is figyelmet érdemel, mert az olvasást rendszerint időigényes folyamatnak szokták tekinteni, a látást pedig nem. Az elbeszélő képértés szempontja dacol ezzel a kategorizálással: feltételezi, hogy a képet is olvassuk. Ez a fajta időbeliség lesz a narratív szemléletmód egyik kulcsmozzanata.

A kép és a szöveg nem feltétlenül külön-külön jelenik meg, gyakoribb az együttes előfordulásuk, s ebből következik, hogy számolni kell a kép és szöveg egymásra hatásával. Különösen igaz ez a művészi alkotások (pl. festmények) esetében, ahol a kép címe ad gyakran jelentést (illetve többletjelentést) a képnek. A szöveg (azaz cím) kijelöli a témát és kijelölheti a perspektívát is.

További fontos fogalom tehát a perspektíva fogalma: kinek a nézőpontja alapján bontakozik ki a történet? A szöveg- és képelemzés esetén egyaránt fontos: a narrátor/történetmondó helyzete, a festő/elbeszélő nézőpontja, az olvasó/néző pozíciója, a szövegolvasói/képolvasói tudat szerepe (v.ö. Thomka, 1998). A perspektíva ilyen megkülönböztetései meghatározóak lehetnek egy narratív szempontú képelemzésben. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy itt a perspektíva nem azonos a művészettörténész perspektívafogalmával.

Az olvasó szemléletmód megbontja a kép és a néző, a befogadó és a műalkotás, a tartalom és a forma dualizmusát, és a társas jelenségek szintjén feloldja azt a nézetet, miszerint a műbefogadás az idő és tér egy diszkrét pontját tölténé csak ki. Ezzel szemben azt állítja, hogy *a kontextus, az emlékek, a korábbi tudás stb. egy-egy műalkotás befogadása során kiemelkedően fontos tényezőkként vannak jelen*.

Tehát ugyanúgy olvasunk képeket is, mint történeteket, részreire bontva, ugyanakkor egészként észlelve: mindkét modalitásban releváns az idői kiterjedés (múlt, jelen, jövő), vannak szereplők, helyszínek, és van cselekvési sor.

2. A narratív szemlélet és a csoportidentitás

2.1. Történelem és narratívum

A történelem narratív pszichológiai vizsgálata abból a halbwachsi gondolatból indul ki, miszerint minden egyes emlék társadalmi eredetű. A narratív pszichológia a társas konstrukcionista irányzatban gyökerezik, ahol hangsúlyozottan fontos a társas, társadalmi tényezők tárgyalása (Bodor, 2002). A történelmi emlékezet is e társas, társadalmi közegegen keresztül konstruálódik, s ennek egyik kitüntetett módja az elbeszélés. Ezen a ponton találkozunk a történelem tudománya és a narratív pszichológia.

Az elbeszélő forma tekinthető úgy, mint az idő megtapasztalásának alapvető módja (Ricoeur, 1984–85). Ennek a tapasztalatnak azonban az embercsoportok életére vonatkozó további következményei is vannak. „A társadalmi emlékezet a múltról szól, de a jövőre irányul, a közösségnek a bizonytalan jövő ellenében történő megtartását szolgálja.” (László 2003, jelen kötet) Ez a megfontolás már elővételezi azt az elképzelést, ami a történelemtől való diskurzusnak, a történelem történeteinek nagy hatóerőt tulajdonít a nemzeti identitás kialakulásában és fenntartásában.

A közösségek közös reprezentációkat alakítanak ki a világ jelenségeiről. Ezen szociális reprezentációk rendelkeznek egy figuratív maggal, más néven „képszerű maggal”, mely köré a narratív séma szerveződik (Moscovici, 1976, idézi László, 1999). E képszerű mag úgy is értelmezhető, hogy milyen vizuális kép jelenik meg előttünk azt a szót hallva, látva, hogy pl. klónozás. Egy ilyen képszerű magot a festmények közvetlenül befolyásolhatnak, illetve megjeleníthetnek. A történelmi festmények tehát valószínűleg jól közelítik a történelem szociális reprezentációját, vagy annak fontos elemét képezik. Egy közösségnek a történelméről való közös, megosztott tudása a közösség önmagával való azonosságának megélését biztosítja. Mindezek alapján a történelem szociális reprezentációjának vizuális elemeit vizsgálva a nemzeti identitásra következtethetünk. A festményeket illetően most már a következő kérdés körvonalazódik: Milyen a történelem, illetve a történelmi események szociális reprezentációja, és hogyan valósul meg képi elbeszélésük?

2.2. Nemzeti identitás és narratívum

A szociálpszichológiában általánosan elfogadják Turner (1998, 333. o.) definícióját a társadalmi azonosságtudatról: Eszerint a szociális identitás „az egyén tudása arról,

hogyan bizonyos társadalmi csoportokhoz tartozik, együtt ennek a csoporthoz tartozásnak számára való bizonyos érzelmi és értékjelentőségével." A nemzeti csoporthoz tartozásról, vagyis a nemzeti identitásról a szociálpszichológusok gyakran kimutatják, hogy az emberek szociális identitásának egyik meghatározó alkotóeleme (vö. Csepe, 1992).

A csoportidentitás egyik lehetséges narratív pszichológiai megközelítését kínálja Pataki (1999). Eriksonra támaszkodva leírja, hogy az identitás alakulásához nélkülözhetetlen egy csoporthoz tartozás érzése, egy *kulturális egység* megtapasztalása. Úgy véli, a csoportidentitás társadalmi észlelhetőségé és átvételé módjának tárgyalásakor alkalmazható a narratív megközelítés. „A csoportidentitás egyik – tehát nem kizárólagos – létmódját és észlelhető megjelenési alakját a csoportnarratívumok hordozta tartalmak, szimbolikus jelentések és utalásrendszerek alkotják.” (579. o.)

2.3. A magyar nemzeti identitás narratív pszichológiai elemzése

László és munkatársai (2002) történelmi események elbeszéléseinek narratív pszichológiai elemzésével foglalkozó tanulmánya a következő mintázatokat találta:

- veszítettünk, de győztünk,
- győztünk, de veszítettünk,
- győztünk és győztünk,
- veszítettünk és veszítettünk.

Ez arra utal, hogy a történelmi elbeszélések nem fehéren-feketén egyértelműek, inkább ellentmondásosak. Feltételezhetjük, hogy ez az ambivalencia megtalálható a képi narratívumokban is.

2.4. Képi narratívum és magyar nemzeti identitás

A magyar művészettörténet tudósai számos aspektusból igen alaposan feltárták, hogy a magyar képzőművészetben miként jele-

nek meg a történelem. Erre példa a *Történelem – kép* című kötet (Mikó – Sinkó 2000), mely egyszerre tanulmányok gyűjteménye és kiállítás-katalógus. A történelmi tárgyú művek kapcsán született írások bemutatják és elemzik a művek jellegzetességeit. Az elemzések alapján különböző csoportok különíthetők el. Ilyenek például a *nemzeti szenvedéstörténet képei*, a *történelmi kép mint sajtóillusztráció*, *allegorikus történelemképek*, az *állami történelmi reprezentáció*.

Megfogalmazódik a kérdés, vajon mit tehet még ehhez az óriási ismeretanyaghoz a pszichológia? Marosi (2000, 11. o.) a történelem, történet és kép együttes tárgyalásáról így ír: „aztán ott van még a »kép« szó szerint értendő-e, tollal, ecsettel érzékeltetett formák útján megvalósított síkbeli vagy faragott-mintázott ábrázolásként, vagy csak mentális, képzeleti képként, vízióként, amelyet az egyes elbeszélésekből s a történelem egymásutánjából alkotunk magunknak.” A narratív pszichológia és a szociális reprezentáció-elmélet az utóbbi perspektívából tekintve a képekre, hozzájárulhat ahhoz, hogy érthetővé váljon, miként szerveződnek a társas, társadalmi közegek keresztül a történelem elbeszélései, s a narratívumok *képi* magja milyen pszichológiai tartalmú identitásmintákat képvisel.

A képzőművészet területére is kiterjeszhetőnek tűnik tehát a nemzeti identitás narratív szerveződésének feltárására tett törekvés. Így történelmi tárgyú vizuális műalkotások is elemzés tárgyává tehetők. Az elemzés a következő kérdésekre irányul: amennyiben hasonló ambivalenciát, illetve a veszteségek és győzelmek sajátos kombinációját tapasztaljuk, akkor mit mond ez a nemzeti identitás alakulásáról? Miért fontos a nagy veszteségeket ugyanúgy megörökíteni, nekik emléket állítani, mint a nagy győzelmeknek? Mi rejlik a művészettörténeteszek által is megfogalmazott heroizálás-

búsulás ellentmondásossága mélyén? S a történelem ilyen reprezentációja hogyan illeszthető a nemzeti identitás formálódásához?

3. Történelmi képek a nemzeti identitás kialakulásának hajnalán

3.1. Az elemzett képek kiválasztásának szempontjai, a képek bemutatása

A magyar képzőművészet történetében kézenfekvőnek tűnik, hogy történelmi művek legtisztább megfogalmazásban a historizmusnak nevezett korszakban születtek. Bár a historizmus Marosi Ernő szerint nem azt a pár évtizedet jelenti, amire alkalmazni szoktuk, hanem régebbre nyúlik vissza. A hagyományozást, a motívumok, szimbólumok fennmaradását, továbbadását, elterjedését is historizmusnak tekinti (Marosi, 2002). Az általunk kiemelt 19. századi történelmi festészet ebben a folyamatban helyezhető el. Az úgynevezett historizmus ekkor egyetemesen elterjedt volt, Magyarországon pedig uralkodó irányzat lett a művészetekben. Ezt az időszakot bizonyos szempont szerint azonban mégis érdemes leválasztani a Marosi által javasolt, tágan értelmezett historizmus jelenségéről. Annál is inkább, mivel ez az időszak a „nemzetté válás” folyamatában kiemelt fontosságú. S ez az a szempont, ami miatt jelen esetben indokolt kifejezetten a 19. századdal foglalkozni.

A képeket, a fentebbi megfontolások alapján, a 19. század magyar történelmi tárgyú festményeiből válogattam ki. Az elemzésbe bekerült képek albumokban gyakran szereplő, azaz sokszor reprodukált, vászon alapú olajfestmények. Ennek alapján 21 festmény közelebbi elemzését végeztem el. (1. sz. melléklet: *A képek listája*)

A *historizmus* évtizedeinek nagyjából a 19. sz. második felét tekintik. Legnagyobb alakjai: Benczúr Gyula, Madarász Viktor, Székely Bertalan, Than Mór (Bodnár, 1987).

Az elemzendő festmények kiválasztásában azonban az a szempont is szerepet játszott, hogy ne csak a korszak legnépszerűbb művészeinek munkáiból válogassunk. Ily módon valamivel reprezentatívabb mintát lehet vételezni abból a meglehetősen összetett, sok tényező által befolyásolt képzőművészeti világból, mely politika és célzott megrendelések révén erősen meghatározott volt. A képek eme jellemzői is hozzájárulnak ahhoz, hogy a nemzet közös narratívumainak vizsgálatára alkalmasak legyenek. Azzal a feltevéssel élek tehát, hogy egy kép egyrészt a festő, a megrendelő és a feltételezett befogadó történelmi tudatát, másrészt *a kollektív emlékezet nyomát formázza*.

3.2. Elemzés

A kvalitatív kutatásoknak számos válfaja létezik a társadalomtudományokon belül. Bármiféle teoretikus perspektívát vallanak magukénak, közös törekvésük, hogy ne kívülről vigyék rá a „szövegre” az elemzési szempontokat, hanem engedjék, hogy a „szöveg” maga mutassa meg, hogy mi rejlik benne (Denzin, Lincoln, 1994). Ennek a hozzáállásnak a vizuális változatával próbálkoztam az elemzés során. A reprodukciókat szemlélve négy jellegzetesség volt szembevetendő a képek tartalmára vonatkozóan. Ezek a tartalmi jellegzetességek vagy különbségek képezték a festmények rendszerezésének alapját. A képeket ennek megfelelően csoportokba soroltam, melyeket a következő címkékkal illetttem: *pozitív történelmi eseményt megjelenítő, negatív történelmi eseményt megjelenítő, emblematikussá vált figurákat ábrázoló és történelmi esemény nélküli történelmi festmények*. Illusztrációként mindegyik csoportból egy-egy kép látható, a fenti felsorolás sorrendjében.

Az elemzés következő lépéseként kialakítottam egy kategóriarendszert, ami alapján a festményeket az elbeszélő mód

1. Madarász Viktor: A bujdosó álma (Thököly álma)
2. Madarász Viktor: Zách Felicián
3. Székely Bertalan: II. Lajos holttestének megtalálása
4. Benczúr Gyula: Budavár visszavétele 1686-ban

kategóriáinak segítségével lehet vizsgálni. Az alkalmazott kódok rendszerét mutatja be az 1. táblázat. Látható, hogy három fő oszlopba rendezhetőek a kódok. E három oszlop bevezetését az elbeszélést elbeszéléssé tevő alapvető kategóriák indokolták: a tér, az idő és a személy. Érdekes módon, ezek a nyelvi kifejezések deiktikus váltóknak nevezett osztályába tartoznak. Ezek „jelentése csak a kimondás személyközi kontextusának vagy kimondójának értékelésével fogható fel.” (Bruner, 1992, 180. o.)

Ezt követően a három fő kategóriát a képi elbeszélés különféle realizációi alapján differenciáltam. Ezért a tér változóján belül különbséget tettem a zárt, távlatokat nem megengedő terek és a nyílt, messzire tekintő terek között. Az idő változója a címben aposztrófált esemény és a valójában megjelenített cselekvés idői viszonyára reflektál. Így ez a kategória különbséget tehet az ábrázolt kép az eseményt megelőző, az esemény közbeni és az utáni viszonyához. A személy változójával az elbeszélés dinamikus aspektusa ragadható meg, ezért ezt az aktivitás-passzivitás dimenzió mentén bontottam fel. Ezt kiegészíti a tabló kód, mely a hős egy kimerevített, beállított helyzetét jelzi. A személy változójánál a főszereplőt (az esemény hőst) célozza a kódolás.

A festmények kategóriákként egy-egy kódot kaptak, s ezeket összegzik a 2., 3., 4. és 5. táblázatok.

A továbbiakban a négy csoportba sorolt képek narratív tulajdonságait mutatom be csoportonként.

A pozitív eseményeket megjelenítő festmények

A képek nagy része az esemény közben, illetve végén mutatja be az eseményeket. A hősök aktívak, illetve tablószerűen kimerevített pozícióban ábrázoltatnak. Itt található a legtöbb előretekintő és nem zárt tér. A győzelem pillanatait rögzítik, a múlt dicsősítésével a hasonló folytatás reményét hangsúlyozzák: a dicső jövő eljövételét. E képek pozitív, optimista kisugárzásúak, a cselekményt a legszebb pillanatában a tér tágasságával, dinamikusan mutatják, s a tablószerű képek külön erősítik a jelenet (esemény) nagyszerűségét. Ezek a haza vitrinjébe való képek.

A negatív eseményeket megjelenítő festmények

E képek az előbbiekkal ellentétben: zárt terekben, nem előretekintő, távlatokat nem nyújtó terepeken, a kudarcos esemény után látatják a világot. A hősök helyett halottakat találunk, s passzív vagy kimerevített alakokat, illetve az is előfordul, hogy nem szerepel hős a képen. A bukás, a veszteséggel való szembesülés keserű, de mégis patetikus pillanatai ezek. Implikálják a kilátástalanságot.

TÉR	IDŐ	SZEMÉLY
<i>táj</i>	<i>esemény</i>	<i>főhős</i>
- előretekintő	- előtt	- aktív
- nem előretekintő	- közben	- passzív
	- végén	- tabló
<i>belső tér</i>	- után	- halott
- zárt		
- (ablakkal, ajtóval) tördelt		

1. táblázat • Kategóriák

POZITÍV ESEMÉNYEKET MEGJELENÍTŐ FESTMÉNYEK	TÉR	IDŐ	SZEMÉLY
Benczúr: Budavár visszavétele 1686-ban	belső (tördelt)	végén	tabló
Than: Imre király elfogja lázadó öccsét	táj (nem előrettekintő)	végén	tabló
Székely: Egri nők	táj (előrettekintő)	közben	aktív
Benczúr: Vajk megeresztelése	belső (zárt)	közben	aktív

2. táblázat • Pozitív eseményeket megjelenítő festmények kódolása

NEGATÍV ESEMÉNYEKET MEGJELENÍTŐ FESTMÉNYEK	TÉR	IDŐ	SZEMÉLY
Madarász: Dózsa népe	táj (nem előrettekintő)	után	halott
Madarász: Zrínyi és Frangepán a bécsúj helyi börtönben	belső (zárt)	után	passzív
Székely: Mohács	táj (nem előre)	végén	–
Székely: II. Lajos holttestének megtalálása	táj (nem előre)	után	halott
Madarász: Zrínyi Ilona Munkács várában	belső (zárt)	után	tabló
Madarász: Hunyadi László siratása	belső (zárt)	után	halott

3. táblázat • Negatív eseményeket megjelenítő festmények kódolása

TÖRTÉNELMI ESEMÉNY NÉLKÜLI TÖRTÉNELMI FESTMÉNYEK	TÉR	IDŐ	SZEMÉLY
Wagner: Izabella királyné búcsúja Erdélytől	táj (előrettekintő)		passzív
Madarász: A bujdosó álma	belső (zárt)		passzív
Liezen-Mayer: Magyarországi Szent Erzsébet	belső (tördelt)		aktív
Székely: Thököly Imre menekülése	belső (zárt)		aktív
Dósa: Bethlen Gábor tudósai közt	belső (zárt)		aktív
Székely: V. László és Czillei	belső (zárt)		– illetve passzív

4. táblázat • Történelmi esemény nélküli történelmi festmények kódolása

EMBLEMATIKUS FIGURÁKAT MEGJELENÍTŐ FESTMÉNYEK	TÉR	IDŐ	SZEMÉLY
Székely: Dobozi Mihály és hitvese	táj (nem előrettekintő)	közben	aktív
Madarász: Dobozi	táj (nem előrettekintő)	közben	aktív
Orlai-Petrics: Zách Felicián	belső (tördelt)	közben	aktív
Madarász: Zách Felicián	belső (zárt)	előtt	élő
Wagner: Dugovics Titusz önfeláldozása	táj (előrettekintő)	közben	aktív

5. táblázat • Emblematikus figurákat megjelenítő festmények kódolása

Történelmi eseményeket nem ábrázoló történelmi festmények

Ezeken a képeken nincs konkrét történelmi esemény, így nincs mihez viszonyítani az időt. Az teszi érdekessé a képeket, hogy valamilyen gondolatot, lelkiállapotot mutatnak meg, ezek időtlenek, mindig érvényesek. Hasonlatosak a szentek ábrázolásához, némileg allegorikusak. Ezt erősítik a zárt terek is, amelyek néha kivehetetlenek, elmosódottak. Az e képeken meglevenedő kis jelenetek nem jelentősek, inkább csupán utalnak a történelmi háttérre. Mégis történelmi festmények, hiszen a történelemtudományról való közös, megosztott tudást előfeltételezik, s a kollektív emlékezet tartalmaira utalnak. Az ilyen közvetlenül történelmi eseményre nem vonatkozó festmények vonatkozásában nemcsak az idő, hanem a helyszín is gyakran azonosíthatatlan. Ez az időtlenség és helytelenség még könnyebbé teszi az azonosulást a pozitív hőssel. Azonban nem mindegyik képen jelenik meg egyértelműen pozitív hős: például az *V. László és Czillei* című festmény, mely éppen a nem cselekvést, az ország ügyeinek elhanyagolását mutatja be, tulajdonképpen a „hős” hiányát érzékelteti. A szereplők lehetnek aktívák és passzívák, attól függően, hogy az ábrázolt érzés, eszme illetve jelenség örvendést vagy sem. Összegezve az mondható: a zárt terek és a váltakozó aktivitás a még nyomokban meglevő reményről tudósítanak egy alapvetően vesztes helyzetben.

Emblematikus figurákat megjelenítő festmények

Az ebbe a csoportba sorolt képek sem kifejezetten történelmi eseményeket jelenítenek meg, azért kerültek külön az előbbiektől, mert a hőseik nem úgy történelmi alakok, hogy életük vagy tetteik a történelem „csinálóivá” tette volna őket, inkább

emblematikus figurák. Olyan alakok, akik köré legenda szövődött. Valamilyen történelmi eseményhez kapcsolható a történetük, de attól külön életre kelt. Ezek a hősök aktívak, esemény közben ábrázoltatnak, a tér pedig nem kap különösebb szerepet történetük elbeszélésében: nem előretételező tájban vagy belső terekben vannak. Mindegyik jelenet a még be nem következett, de a szemlélő számára jól ismert tragikus végzetel fejeződik be. A halál előtti utolsó percek, pillanatok aktív, dinamikus ábrázolásai ezek: a veszteség egy-egy bátor pillanatát mutatják be.

4. Az eredmények integrálása a nemzeti identitás és történelemtudat narratív pszichológiai keretébe

A képek elemzéséből származó következtésként elsősorban az mondható el, hogy az elbeszélést meghatározó három tényező – a tér, az idő és a személy változója – mentén a képek csoportjai különböznek egymástól. Az eljárás során nyert mintázatok, amelyek a képek egy-egy csoportjára jellemzőek, további következtetések levonását engedik meg. Az alábbiakban ezeket a következtetéseket vázolom fel, utalva néhány, nemzeti identitásra vonatkoztatható pszichológiai elméletre.

A képek bizonyos csoportjaira igaz, hogy a csoporttulajdonság idealizált formáját jelenítik meg, amit aztán azonosulásra kínálnak fel. Ilyenek a pozitív történelmi eseményt megjelenítő képek, s az emblematikus figurák képei. Az előbbi csoport festményei győztes környezetben, dicsőséggel jelenítik meg a nemzet nagyjait, illetve nagy cselekedeteit. Az utóbbiak egy vesztesre álló helyzetben, egy nagy bukásban láttatják a kívánatos, dicső viselkedés mintáját. Ezek a festmények ebben a vonatkozásban emlékeztetnek azokra a történetekre, amelyeket László és munkatársai (2002) találtak, jelesül a „vesztettünk, de

győztünk” mintázatra. A bukás oka az emblematisz figurákat ábrázoló képeknél jellegzetes attribúciós mintát követ: a környezetben található. Ilyen például a tülerő, az elnyomó hatalom. A nemzetet megjelenítő alak jó, erkölcsös, bátor: a kudarc így külső tényezőkkel magyarázható, nem belső okokkal, ezzel fenntarthatóvá válik a nemzet pozitív értékelése, ami a nemzeti önzonosság erősítése szempontjából előnyös.

Azonban olyan jellegzetességek is mutatkoztak, amelyek nem egyértelműen a „nagyok vagyunk” sémájára működnek. Ilyenek a negatív történelmi eseményeket megjelenítő képek. Miért ilyen hangsúlyos a negatív események megjelenítése, ráadásul kiemelve az esemény tragikusságát? Erre a kérdésre többféle pszichológiai magyarázat is adható. Az egyik a klinikai pszichológiából merít: A poszttraumás stressz-zavar tünetei és az abból való felépülés módja Herman (1997) szerint nemcsak egyedekre, individuumokra jellemző, hanem egy egész társadalom vagy közösség is mutathatja e tüneteket, és küzdhet a felépülésért.

A poszttraumás stressz-zavar szakirodalmában négy lépcsőfokban jelöli ki a trauma elszenvedésétől a teljes felépülésig tartó utat. Ez az út a *sokk – nyugtalanság – gyász – felépülés* folyamatán át vezet. Ezen az úton kitüntetett szerepe van az emlékezésnek. Az emlékezésnek számos formája megjelenhet: az újraátélés, az elfojtás, sűrítés, torzítás, az emlék megosztása másokkal, az emlék integrálása a traumát megelőző élettörténetbe stb.

Marques, Paez és Serra (1997) a portugál történelem és társadalom esetében vizsgálta e kérdést. Eredményeik megerősítik azt a hipotézist, hogy a traumaként is felfogható nemzeti veszteségek még évtizedek múltán is feszültséggel terhelik és megosztják a társadalmat, különösen, ha az intézményes felejtés és elhallgatás eszközeivel a hatalom gátolja a felépülést. A felépü-

lés folyamatát segítheti viszont a bűnösök megnevezése, az elkövetett bűn kimondása, s az áldozatoknak szentelt emlékezés (például: emlékművek).

Magyarország az 1848-49-es forradalom és szabadságharc bukását követően, a nemzeti identitás erősödése idején, a fentiek értelmében, poszttraumás stressz-zavarban élt. Az elszenvedett veszteség közvetlenül nem volt megjeleníthető, ezért fordultak az emberek – esetünkben a festők – az újraátélés és a gyász metaforikus módjához. Ez a metaforikus mód, amely a múlt történelmi eseményein keresztül éli újra a jelen tragédiáját, a nemzeti identitás alakulásában nagy szerepet kapott: a nemzet integritásának visszanyerését, kiépítését támogatta.

A múlt negatív eseményeinek teljes tragikumukban való feltárása egy másik funkciót is betölthet. Lewin (1975) a csoportkohézióról való elméletének kiténtetett pontja a fenyegetés megjelenése. Ha ugyanis a csoport fenyegetett helyzetbe kerül, akkor érezhetően megnő a kohézió. A nemzeti identitás vonatkozásában ennek az a tanulsága, hogy a veszteségek, a nagy vereségek (például a törököktől elszenvedettek) prezentálása a lehetséges veszélyt és a hozzá kapcsolódó fenyegetettség érzését hívja elő. Ez a fenyegetettség összetartást indukál a csoportban, erősíti a nemzeti érzéseket és a nemzeti önzonosságot.

A történelmi esemény nélküli történelmi festmények csoportját nem annyira az aktív szereplők, s nem is csak a dicső tettek jellemzik. Szereplői sem aktivitásukban, sem motívumaikban, sem elért eredményekben nem homogének. Közös bennük a (zömmel) zárt tér, s a konkrét hely és idő marginális szerepe. Az időtlenség, s a térbeli bizonytalanság homálya borítja el ezeket a képeket. Ez a megjelenésmód, az idő elszakadt fonala a gyász jellemzője. A gyász fentebb a poszttraumás stressz-zavar

felépülési szakaszainak egyikeként került említésre. Így feltehető, hogy a kollektív gyázmunkában tölti be szerepét az e jegyeket hordozó festmény.

Összefoglalva: történelmi tárgyú festmények narratív pszichológiai elemzése differenciáltabbá teheti az elképzeléseket arról, hogy a nemzeti identitás miként formálódik. Továbbá válaszolhat arra a kérdésre, hogy a kultúra nagy, közös narratívumait hogyan jelenítik meg olyan festmények, melyek tárgyukban a történelmet választották.

Az elemzés során kimutathatóak voltak bizonyos jellegzetes narratív minták, amelyek a történelem felidézése által a nemzeti identitás erősödése és integritása felé vezetnek. Az eredmények összhangban vannak Gyáni (1999) elgondolásával, miszerint a

nemzeti identitás „a már történelemmé vált múlt felidézése és örökségének immáron tudatos és programszerű vállalása.” (13. o.)

Az eredmények értelmezésekor a szociálpszichológia és a klinikai pszichológia elméletei is szerepet kaptak. Jelentőségük nem feltétlenül a múlt, sokkal inkább a jelen megértéséhez mérhető. A társadalmi trauma ugyanis mindig igényli az emlékezést. A titkosítás és az intézményes elhallgatás egyéb hatalmi eszközei, valamint az informális elhallgatás és tagadás az integritás helyett a megosztást és a nacionalizmust erősítik.

Kulcsszavak: *narratív pszichológia, nemzeti identitás, a kép mint elbeszélés, historizmus, trauma.*

IRODALOM

- Bodnár Éva (1987): Kard és ecset. Történelmi képek a Magyar Nemzeti Galériában. *Corvina, Budapest*
- Bodor Péter (2002) Konstruktívizmus a pszichológiában. In: BUKSZ, 14. évf. 1. 67-75.
- Bruner, Jerome (1992): A tranzakcionális én. In: Kónya Anikó (szerk.): *Az emlékezés ökológiai megközelítése.* 177-191. Tankönyvkiadó. Budapest
- Csepeli György (1992): *Nemzet által homályosan.* Századvég, Budapest
- Denzin, Norman K. – Lincoln, Yvonna S. (1994): *Handbook of Qualitative Research. Sage Publications, London*
- Gyáni Gábor (1999): Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. 2000, 11. évf. 3. 12–16.
- Halász László (1998) Freudi szöveg mint történetírói és irodalmi szöveg. In: *Élettörténet és megismerés. Tanulmányok Pataki Ferenc tiszteletére.* Scientia Humana, Budapest
- Herman, Judith Lewis (1997): *Trauma and Recovery.* Basic Books
- László János (1999): *Társas tudás, elbeszélés identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei.* Scientia Humana–Kairosz, Budapest
- László János (2003). Történelem, elbeszélés, identitás. *Magyar Tudomány.* 1. 50. o.
- László János – Ehman Bea – Imre Orsolya (2002): Történelem történetek: a történelem szociális reprezentációja és a nemzeti identitás. *Pszichológia,* 2002, (22), 2. 147-162.
- Lewin, Kurt (1975): Szemtől szemben a veszéllyel. In: *Csoportdinamika,* 216-226. Közgazdasági és Jogi, Bp
- Marosi Ernő (2000): A magyar történelem képei. A történetiség szemléltetése a művészetekben. In: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.). *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon.* 11-33. Magyar Nemzeti Galéria, Bp
- Marosi Ernő (2002) Historizmus az 1200 körüli magyarországi művészetben. Akadémiai székfoglaló előadás. Budapest, MTA székháza, 2002. április 11.
- Marques, José M. – Paez, Dario – Serra, A. F. (1997): Social Sharing, Emotional Climate, and the Transgenerational Transmission of Memories: The Portuguese Colonial War. In: Pennebaker, James W. – Paez, Dario – Rimé, Bernard (eds.), *Collective Memory of Political Events.* 253–276. Lawrence Erlbaum, Mahwah, New Jersey
- Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.). Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. *Magyar Nemzeti Galéria, Bp.*
- Pataki, Ferenc (1999). *A kollektív narratívumok és a csoportidentitás.* In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi.* 181–185. Akadémiai, Budapest,
- Ricoeur, Paul (1984–85): *Time and Narrative. Vol. I-II.* University of Chicago Press, Chicago
- Thomka Beáta (1998): *Képi időszervezetek In: Thomka Beáta (szerk.): Képlemezés. Képleírás és képi elbeszélés.* 7–17. Kijárát, Budapest,
- Turner, J. C. (1998): A társadalmi összehasonlítás és a társadalmi azonosság tudat. In: Erős Ferenc (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szövegyűjtemény.* 330–360. Wesley János Lelkészképző Főiskola – Új Mandátum, Budapest

A KÉPEK JEGYZÉKE

Benczúr Gyula (1896) Budavár visszavétele 1686-ban
Benczúr Gyula (1875) Vajk megkeresztelése
Dósa Géza (1869-70) Bethlen Gábor tudósai közt
Liezen-Mayer Sándor (1882) Magyarországi Szent Erzsébet
Madarász Viktor (1856) A bujdosó álma (Thököly álma)
Madarász Viktor (1858) Zách Felicián
Madarász Viktor (1859) Zrínyi Ilona Munkács várában
Madarász Viktor (1864) Zrínyi és Frangepán a bécsújhelyi börtönben
Madarász Viktor (1868) Dobozi
Madarász Viktor (1868) Dózsa népe
Madarász Viktor (1859) Hunyadi László siratása

Orlai-Petrics Soma (1860) Zách Felicián
Székely Bertalan (1871) Dobozi Mihály és hitvese
Székely Bertalan (1866) Mohács
Székely Bertalan (1860) II. Lajos holttestének megtalálása
Székely Bertalan (1867) Egri nők
Székely Bertalan (1870) V. László és Czillei (V. László neveltetése)
Székely Bertalan (1873) Thököly Imre menekülése (Thököly Imre búcsúja)
Than Mór (1857) Imre király elfogja a lázadó öccsét
Wagner Sándor (1863) Izabella királyné búcsúja Erdélytől
Wagner Sándor (1859) Dugovics Titusz önfeláldozása

Tanulmány

A JÖVŐ AKADÉMIÁJA¹

Kérdések a Magyar Tudományos Akadémia múltjáról, jelenéről, jövőjéről

Glatz Ferenc

az MTA rendes tagja, az MTA Társadalomkutató Központ elnöke – agoston@tti.hu

Mesterem, Kosáry Domokos egy mai angol történész idézésével kezdte az 1848-49-es forradalmakról szóló előadását. Én a 19. század legkiemelkedőbb angol történészt, Macaulayt szeretném idézni. A neves liberális történész ezt írta: „Csak a bolond gondolja azt, hogy az orvos a hibás a diagnózis kimondásáért.” És csak a bolond gondolja azt – értelmezhető tovább a mondata –, hogy azért, mert a történész elmondja forrásaiból származó következtetéseit, ezzel már ő azon hibák előidézője és oka is, amelyekről esetleg mint kórismérvekről beszél. Engedjék meg, hogy Akadémiánk jelenéről, jövőjéről összegyűlt nézeteimet megosszam a közgyűléssel.

A mai gondokról, ezek okairól mint történész s mint tudománypolitikával foglalkozó elnök szólok. Az elmúlt két esztendőben tagtársaimmal folytatott beszélgetéseimen, akadémiai fórumokon folytatott vitáim közben keletkezett jegyzeteimet szerkeszttem itt most egységbe. Tehát akár

azt is mondhatnám: csak a bolond tekintheti az elnököt hibásnak a problémák kimondásáért. Vagy akár a diagnózis leírásáért. Amúgy sem lenne helyes, ha a hozzám intézett kérdéseket, az azokra adott válaszaimat zsebembe sülyeszteném, netán félretenném emlékirataim részére, befűzve naplóm oldalai közé.

Akadémiánk jellegéről, jelenéről és lehetséges jövőjéről szeretnék tehát beszélni. Nyitott kérdések ezek. Vitában született álláspontok, és nyilván vitákat is fognak kelteni tagtársaim, a köztestület tagjai, politikusok és újságírók körében. De hát az elnöknek vállalnia kell véleménye kifejtését! Akadémiánk 170 éves múltjában többször is volt ilyen helyzet. Öt témacsoportot állítottam össze a felgyülemllett kérdés- és válaszanyagból.

- I. Hol helyezkedik el Akadémiánk az európai tudománypolitikai szervezetben?
- II. Milyen Akadémiánk jellege, és hol van a helye a magyarországi intézményrendszerben?
- III. Lehet-e az Akadémia a nemzet minőségbiztosítója?
- IV. Létezik-e nemzeti akadémia?
- V. Képezhető-e Akadémiánk hármaskörű funkciója az ezredfordulón?

¹ 1998. május 4. Előadás az MTA közgyűlésén. – Délelőtt a közgyűlés Kosáry Domokos, az MTA volt elnökének tudományos előadását hallgatta meg az 1848-as forradalom 150. évfordulója alkalmából. Délután tagválasztásra került sor. A tagválasztás eredményeinek összeszámolása idején hangzott el az elnöki beszámoló, amelyben az itt közölt írott szöveg rövidítve került ismertetésre.

I. Akadémiánk az európai tudománypolitikai szervezetben – az európai és a magyar Akadémia különbözőségéről

Szükséges-e az európai kontinens államai-ban kialakult tudománypolitikai szervezete-
tekhez igazítani a nemzetállami, és így a magyar tudományszervezetet? Lehet-e Magyarországon az európai normáktól eltérő akadémiát fenntartani? Hiszen Akadémiánk-nak egészen más a viszonya az államhoz, ezen belül a költségvetéshez, mint európai intézménytársainak! És Akadémiánk-nak az elmúlt másfél száz esztendő alatt sajátos, az európaiaktól ugyancsak eltérő szakmai és társadalmi célegyüttese alakul-tak ki.

Többször leírt állítás: a magyar Akadémia elsősorban abban különbözött külföldi intézménytársaitól, hogy míg azokat ural-kodói akarat, addig ezt a nemzet alapította. Milyen mai következtetésekre juthatunk az alapítás körülményeiből?

A Magyar Tudományos Akadémiát Szé-chenyi felajánlása, illetve a Széchenyihez azonnal csatlakozó országgyűlési nemes-ség hozta létre. (Megjegyzem: történetileg helytelen, hogy az alapításról szólva csak Széchenyiről beszélünk. Valójában Károlyit és a többieket is említeni kellene, akik Szé-chenyi felajánlása után magánvagyonuk-ból azonnal hatalmas összegeket áldoztak a tudós társaság létrehozására.) Ez az a kor-szak, amikor a nemesség – mind a fő-, mind a köznemesség – legjobbjai nemcsak magu-kat képzeik a nemzet részének, mint évszázadok óta mindig, hanem a nemzet alatt ők már az egész társadalmat értik. A nemzetbe be akarták emelni az ország lakosságának egészét, és tenni is akartak a „nemzet tsino-sodása” érdekében. Joggal mondjuk tehát, hogy az Akadémiát a nemzet alapította.

Keveset beszélünk arról is, hogyan ala-kultak ki Akadémiánk sajátos – az európai

akadémiáktól sokban eltérő – céljai. Szé-chenyi javaslata az Akadémiát elsősorban *nyelvművelő társaságnak* képzelte el, mert az anyanyelvet és annak kiművelését a nemzeti közösség emelkedése alapjának tekintette. De az alapítás éveiben – mert az alapítás sok-sok évig elhúzódott – más is történt. A Széchenyi mögött felsorakozó *fiatal* nemesi értelmiség az Akadémiát már többnek, mégpedig a *tudomány általános művelésére* hivatott intézménynek tekintette, és a tudomány akkori *összességének* kívánt az Akadémián otthont adni. Ekkor, az első negyven esztendőben, 1825-67 kö-zött alakult ki az Akadémia első célrend-szere: legyen tudományos vitafórum, le-gyen a tudományos gondolkodás terjesztésének fóruma, írjon ki pályázatokat, ad-jon ki dolgozatokat és díjakat. Mi, amikor mai Akadémiánk hármasköréről be-szélünk, azt mondanánk: Akadémiánk *tudományos műhelyjellegének alapjait ekkor rakták le*. Ugyanakkor az alapítók szándé-ka – mind Széchenyié, mind pedig a kortárs alapítóké és az első vezetőké – egy nemzeti célokat követő intézmény alapítása volt. *A tudományt ők ugyanis a közhaszon egyik forrásának, s az Akadémiát e közhaszon megvalósítása egyik szervezetének tekintették.*

Európában egészen más indítékből születtek a tudományos szervezetek. A kor a tudományos szervezeteknek két típusát ismerte: *akadémia, illetve tudományos egyesületek és társaságok*. A kettő célrend-szere, elnevezése is gyakran keveredik.

Az akadémiákat általában *uralkodók hívták létre* azzal a céllal, hogy emeljék a fejedelmi hatalom dísztét. A felvilágosodás a tudomány, a tudás hasznáról beszélt, a nemzeti romantika a társadalom egészének műveltségi szintjét akarta emelni, és hang-súlyt helyezett a nemzeti értelmiség erősítésére. Ezen akadémiák célja: kiemelkedő tudósokat választanak maguk közé. Állást

foglalnak különböző kérdésekben, azokat közzé is teszik. Mintegy tudósokból, a legképzettebb emberekből álló „ítélőszék” jön létre, amelynek a véleményét a fejedelem vagy később a társadalom kikérheti. Azután – immár az akadémiáktól függetlenül – természetesen lesz majd haszna ezen vitáknak, állásfoglalásoknak a társadalom egészére. Így ez kétségtelenül jó felismerés.

A tudományos szervezkedéseknek másik típusa a *tudós társaság, az egyesület*. A 18. század végén, a 19. század elején izmosodó szakértelmiség – papok, tanárok, mérnökök, orvosok – hívják létre a tudósok és a tudomány iránt érdeklődők közösségeit.

Ezek célja: a *tudományos nyilvánosság megeremtése*, folyóiratok indítása, konferenciák szervezése, azaz a *tudományos véleménycsere*. Ezek a társaságok általában a korban kialakuló diszciplínák szerint szerveződnek: természetkutatók, orvosok, történészek stb. társaságaként. (Ilyen típusú, igaz, nem diszciplínák, hanem foglalkozás, „*job*” szerint szerveződő tudományos társaság lényegében az Egyesült Államok akadémiaja is.) Ezek a társaságok a mi mai szóhasználatunkkal élve: civil szervezetek. Polgárok önkéntes társulásai, amelyek nem állami támogatásokból, hanem tagdíjuktól illetve adományokból tartják fenn intézményeiket.

Közérdek, állami támogatás

Az MTA alapítói tehát a tudomány művelésében közérdeket és – én ma úgy mondanám – *közhasznat* láttak, ennek intézményeként hozták létre Akadémiánkat. Ezt a közérdeket az állam először 1922-ben ismerte el. Miután az Akadémia vagyona az első világháborús inflációban és a háborús gazdálkodásban tönkrement, az állam (azaz a miniszter, gróf Klebelsberg Kunó) az Akadémiának állandó költségvetési segítyt biztosított, mégpedig törvénnyel. Az

Akadémia szervezetét működtető tisztviselők állami alkalmazottak lettek. Az állam elismeri a szervezet közhasznát; finanszírozza az intézményt, mégsem érinti autonómiáját. Így működött Akadémiánk *vegyes finanszírozású, autonóm tudótestületként*. Az autonómia gazdasági alapja részben magánvagyonra, részben a vállalati-üzleti életből szerzett támogatások, részben az állandóvá lett állami támogatás, amelyért cserébe az állam nem kért beleszólási jogot az Akadémia belügyeibe.

Ezt követte az Akadémia 1949. évi átalakítása. A mi értelmezésünk szerint az állam ekkor elismerte a tudomány hasznát – ezért *átvállalta a tudományos szervezet működtetésének* összes költségét –, viszont államosította a szervezet magánvagyonát és *államosította* az intézmény egészét: átalakította a szervezetét, megmondta, melyik tudományágnak mekkora legyen a súlya. Sőt, *végrehajtó hatalmi jogosítványokkal* is felruházta: elvette az egyetemektől a helyi minősítést, és helyette országos minősítéssel az Akadémiát bízta meg, és rábízta a frissen létrehozott, egyetemektől független kutatóintézet-hálózatot is. Akadémiánk reformja része lett a Szovjetunióban kialakított tudományos szervezet magyarországi másolásának. Tudjuk, hogy az Akadémia átalakítása mögött a tudomány állami irányításának szándéka húzódott meg. De paradox módon az Akadémia és a tudomány közhasznát – amolyan proletárdiktatúra alapon – az állam elismerte.

A történeti visszatekintés végén mi úgy látjuk: Akadémiánk közcélú alapításától kezdve eleve eltért a nyugat-európai modelltől, ezt az eltérést erősítette az 1922. évi kényszer-reform, amikor a szervezet folyamatos működését biztosító részét (az adminisztrációt) állami státusba vették, s 1949-től a szovjet modell ezt az állandó állami támogatást teljesítette ki, de – a proletárdiktatúra államrendszerének megfelelően

– elvonva az addigi autonómiát. Viszont – és ez még kutatás és végiggondolás tárgya lesz – a proletárdiktatúra leépítésének folyamatában, az 1970-80-as években az Akadémia a rendszeren belül relatív önállóságot élvez, amely relatív önállóság jórészt a kádári politikának köszönhető. (Ez a szovjet megszállás korában állami szinten is relatív önállóságot szerzett a szovjet zónán belül Magyarországnak.) Vagyis az MTA az 1980-as évekre már nyertese a 20. századi történelemnek.

A rendszerváltás során, 1988-1994 között, az Akadémia meg tudott őrizni minden előnyt, amit a szovjetrendszer 1949-től biztosított számára: a teljes állami támogatást, a független kutatóhálózatot, az akadémikusi réteg kiemelt állami javadalmazását. És hozzá még törvényben rögzített autonómiát kapott! (Igaz, voltak olyan javaslatok az akadémiai törvény munkálatainak megindulásakor, 1988-ban, amelyek a Magyar Tudományos Akadémiát a British Academy mintájára tudós társasággá szerették volna alakítani.) 1994-ben kompromisszum született. Kompromisszum, amely megőrizte Akadémiánk történelmileg kialakult nemzeti tudományos helyét, és lehetőséget adott az új viszonyokhoz való igazodásra.

Az új viszonyokhoz igazítani Akadémiánkat – ez a mi nemzedékünk feladata. Igazítani a tudomány új világfejlődési irányához és Magyarország új világpolitikai elhelyezkedéséhez. Az új piacgazdasági és többpártrendszeri viszonyokban működőképes szervezetet kiépíteni. Most ezen dolgozunk mi, az akadémiai törvényt megalkotók utódai. Igaz, hogy Akadémiánknak nincs ma már végrehajtó hatalmi jogosítványa, de megmaradt egy – ahogy én szeretem nevezni, így beszéltem róla legutóbbi közgyűlésünkön is – „*minőségbiztosító*” funkciója. És megmaradt Akadémiánk felügyelete alatt az 1949 után odarendelt ku-

tatóhálózat, amely Akadémiánk tudományos műhely-jellegét igazán súlyossá teszi. Itthon és külföldön egyaránt. Mint ahogy megmaradt az 1920-as években kialakított alapelv: a költségvetés elismeri közhasznunkat, és megtartotta az 1949-ben kialakított anyagi juttatások rendszerét (különösen az akadémiai „minőségi pótlékokat” – ahogy én szeretem ezt nevezni). Akadémiánk tehát továbbra is *diаметrálisan eltér a világ más tájain működő akadémiaiktól*, ahogy az egész magyar tudománypolitikai intézményrendszer is eltér a nyugat-európaiaktól.

Jogosak tehát a kérdések: megőrizhető-e az európai uniós tárgyalások megindulásának másnapján, azaz ma, Akadémiánknak ez a jellege? Válaszom: igen.

Ennek alátámasztására két érvem van. Az egyik: ha a magyar tudományszervezet így működőképes, és ha bizonyítani tudjuk Akadémiánk kiemelt közhasznát, akkor nincs ok arra, hogy a jelenlegi szervezetet felszámoljuk. E szerkezeten csak akkor kellene változtatni, ha bizonyítható lenne, hogy a nyugati vagy keleti kutatósszervezetek hatékonyabbak és eredményesebbek, mint a miénk. „A puding próbája az evés.” Így vagyok én a tudomány szervezeteinek megítélésével is. Másik érvem: nem igaz, hogy valaki is kívánja – hacsak nem hiszünk valamiféle mindenek felett lebegő „korszerűségi szellemben” –, hogy kutatósszervezetünket a külföldiekhez igazítsuk.

A következő kérdés ezért: európai kompatibilitásunk megköveteli-e nálunk is a nyugat-európai rendszerek bevezetését?

Az Európai Unió tudománypolitikája

A magyar tudománypolitikai szervezetének kompatibilisnek kell lennie az európai kontinensével, de semmiképpen nem kell másolnia azt. A kompatibilitáshoz szükséges, hogy a magyar *tudományszervezetnek*

legyen tudománypolitikai vezérhajója, amelyen az állami szintű uniós egyeztetések lezajlanak. És a kompatibilitáshoz szükséges, hogy a magyarországi kutatószervezetnek olyannak kell lennie, amely összekapcsolható a nyugat-európaival. Nézzük, mi szükséges e kompatibilitáshoz?

Az Európai Unió tudománypolitikája két célt követ: 1. ösztönözni a kontinens tudományosságát a világversen-y-képességre; 2. biztosítani a határokon átlépő természeti és társadalmi folyamatok tudományos elemzését.

Az Unió ennek érdekében úgynevezett *keretprogramokat* hirdet meg, ezek 1984 óta folynak. Jelenleg a 4. keretprogram fejeződik be, és már készen állnak az 1999. január 1-jén induló 5. program kiírásai. A keretprogramok kontinentális vagy regionális érvényű témák kutatására kiírt pályázatok. De az Európai Uniónak jelenleg nincsen szándékában e pályázati rendszert meghaladó kutatószervezet- vagy tudományszervezet-fenntartó funkciókat ellátni. Az Európai Uniónak hagyományos értelemben tehát nincs kultúr- és tudománypolitikája. Mind a kultúrpolitikát, mind a tudománypolitikát – és ezen belül a kutatószervezet működését is – nemzetállami keretekben hagyja. Nekünk arra kell felkészülnünk, hogy *kutatószervezetünk egy-ségei pályázat- és versenyképesek legyenek*. E keretprogramok pályázatait ugyanis nem államok, hanem intézmények nyerhetik el. Mégpedig nagy teljesítményekre képes társulások, ami azt jelenti, hogy az erős infrastruktúrával, nemzetközi együttműködési készséggel, apparátussal rendelkező nagy kutatóbázisok – amilyenek a független kutatóintézetek – jelentős előnnyel indulnak az Unióban. Ugyanakkor a kis tanszéki, csoportszintű egységeknek szinte semmi esélyük arra, hogy a kontinentális méretű témák kidolgozásában részt vegyenek. Elvben tehát az elmúlt években annyit sze-

dalmazott, szovjet típusúnak nevezett inté-zethálózat sokkal modernebbnek fog minősülni, mint az egyedül „európainak” nevezett és egyoldalúan fejlesztett sok apró, tanszéki kutatóegység. Országos érdekünk, hogy megőrizzük a tanszékek mellett ezeket a független nagy intézeteket.

Az európai államok kutatás-és tudományszervezete

Az európai államokban igen sokféle – az államfejlődés hagyományától is meghatározott – kutatás- és tudományszervezet létezik.

Először a tudományszervezetről. Vannak államok, ahol *állami szinten a végrehajtó hatalom egyedül működteti a tudománypolitikát* és ezen belül a kutatószervezetet is. Vannak államok, ahol *dualizmus* alakult ki: *tudományügyi minisztériumok* döntenek a költségvetési pénzek felett és a finanszírozás rendszeréről, de az állami-nemzeti tudományos preferenciákat már tudományos programbizottságok vagy az állam által létrehívott, de a végrehajtó hatalomtól független nagy „*alapok*” határozzák meg. Különböző a kutatószervezet szerkezete is. Sok államban a kutatás állami forrásból csak az egyetemeken folyik.

Néhány országban azonban – így például Német-, Francia- és Olaszországban, Ausztriában – Magyarországhoz hasonlóan nagy, egyetemektől független kutatóintézet-hálózatok működnek. Ez utóbbiak – a magyar modellhez hasonlóan – költségvetési támogatást kapnak, diszciplínaként eltérő arányban, aszerint, hogy az adott diszciplína mennyire piacfüggő, vagy mennyire „közhasznu”. (Csak zárójelben jegyzem meg, erre már korábbi közgyűlési előadásomban utaltam: az 1949 utáni magyar akadémiai intézethálózathoz hasonló szervezetet tart fenn 1911 óta a német állam, 1939 óta Franciaország és Olaszország.) Alaptalan tehát az érvelés, mely sze-

rint szovjet találmány az oktatástól független intézethálózat.

Vagyis a tudományos szervezet, és ezen belül a kutatásszervezet is, különböző hierarchia szerint tagolódik az európai nemzet-államokban. Két közös sajátossága van mindegyiknek. Az első: a teljeskörű kutatásszervezeti autonómia. Mind az egyetem, mind a kutatóintézet esetében. (Noha azon viták folynak, hogyan lehet valóban autonóm egy állam által finanszírozott egyetem vagy intézet). A második sajátosság: az állami tudománypolitika letéteményese a végrehajtó hatalom egyik tárcája. Általában a felsőoktatással összevont vagy egy önálló tudományügyi minisztérium. (Amelynek hatáskörébe vonják még az úgynevezett elitkultúra vagy az ipari-innovációs fejlesztés intézményeit.)

Magyarországon azonban hagyománya van annak, hogy a tudománypolitika vezérhajója ne a tárca, hanem az Akadémia, illetve az autonómiák legyenek. Az 1920-as években ilyen funkciót töltött be az 1922-ben létrehívott autonóm tudománypolitikai csúciszervezet, az *Országos Magyar Gyűjteményegyetem* (OMGYE). A gyűjteményegyetem a magyarországi múzeumokból, könyvtárakból, levéltárakból létrehozott, tudományos intézményeket is magába foglaló adminisztratív csúciszervezet volt, amelyet az állam finanszírozott, de amelyet a tagszervezetek vezetőiből választott tanács és a tanács által választott elnök irányított. A szervezet az 1930-as években elhalt, illetve 1934-ben átalakult.

1949-től a proletárdiktatúra szerencsétlen módon kettéválasztotta az oktatást és a tudományt, noha az egyetemek úgynevezett kutatóegyetem funkciója soha nem halt el, illetve az 1980-as években kimondottan tudománypolitikai program lett. 1949-ben az új politikai rendszer az Akadémiát jelölte meg országos tudományírányító szervként, és – a korszak tudomány-

politikai történetét is kutató történészként – megkockáztatom az értékelést: a szovjet megszállás idején *a tudomány még mindig jobban meg tudta őrizni a maga részautonómiáját az Akadémián belül* (például az akadémiai kutatóintézetek), mint azok az intézmények (így például az egyetemek), amelyek közvetlen végrehajtó hatalmi igazgatás alá kerültek.

Nem látok tehát aggodalomra okot akkor, amikor elnökként Magyarországon az autonomista tudománypolitikai szervezet megtartását és továbbépítését javaslom, mondván, az új tudománypolitikai reformnak ne a végrehajtó hatalom tisztviselői, hanem a kutatók testülete, az Akadémia legyen a *kidolgozója, a javaslattevője*. A Tudománypolitikai Kollégium (TPK) döntésén az elvekről, a végrehajtó hatalom illetve a kutatásban érdekelt minisztériumok – mindenekelőtt a művelődési tárca – legyenek az elfogadott elvek végrehajtói. És az elvek – ha már az Akadémia javasolta – legyenek kötelezőek magára az Akadémiára, továbbá az OTKA-ra, OMFB-re is, amelyek szintén tagjai a kollégiumnak. A Tudománypolitikai Kollégium – ahogy erről a 1996. decemberi közgyűlésen is beszéltem – hozzon határozatokat, sőt készítse el a négyéves tudománypolitikai cselekvési programot. (Ahogyan ezt 1996 őszén a TPK az MTA elnökének előterjesztésében, az általa elvégzett tárcaközi egyeztetések után elfogadta.) És őszintén örültem mint kutató, amikor a politikai rendszerváltás idején elődeim harciasan megvédték az akadémiai kutatóhálózatot, és nem engedték annak állományát az egyetemekre szétszóródni. (Ahogy az történt néhány szomszédos volt szovjetrendszerű államban.) Nem látom értelmét, hogy az európai példákra hivatkozva, Magyarországon *egy erősebben végrehajtóhatalom-központú tudománypolitikát építsünk ki*. Noha erre tagtársaim közül is többen törekszenek. Mások – szin-

tén tagtársaim közül – arra ösztönöznek a négyszemközti beszélgetéseken, hogy az Akadémia, illetve az OMFb kerüljön közelebb a végrehajtó hatalomhoz, sőt az elnök legyen akár a kormány tagja is. És ezeket a javaslatokat egyáltalán nem a régi pártállam volt tisztviselői fogalmazzák meg. Hadd tegyem hozzá: tapasztalataim szerint leginkább az élettelen természet- és a műszaki tudományok képviselői gondolkoznak így, akiknek a kutatásaihoz nagy műszerek, erős, nagy létszámú intézetek szükségesek, s ilyen feltételeket Kelet-Európában csak a költségvetéstől lehet remélni. (Ezért is mindig könnyen mozdultak – 1989 előtt is – a végrehajtó hatalom felé.) Az én alapelvem azonban: a tudományos szervezetnek nincs szüksége végrehajtó hatalmi irányításra. Kell hogy legyen a kormánynak *preferenciarendszere*, ami igazodik az illető kormány országhoz és világhoz, de ezen túlmenően a kormánynak csak *szolgáltató-alapellátó funkciókat* kell betöltenie. Ez utóbbiak ellátásával, ahogy arról később még szólni kívánok, autonómiákat is megbízhat.

Összefoglalva az Európa és Akadémiánk viszonyáról mondottakat: az *Európai Unió nem fogja megkövetelni azt, hogy hazai kutatásszervezetünket vagy tudományos szervezetünket alapjaiban átalakítsuk*. Sőt! Azt hiszem, hogy a keretprogramokban majd éppen azok a kutatóintézetek tudnak eredményesen pályázni, amelyeknek *erős hazai autonómiájuk* és részben állami, részben piaci, tehát kettős finanszírozási forrásaik vannak. Vagyis az akadémiai intézetek.

Az Európai Unió keretprogramjai, így a most alakuló 5. keretprogram, nem kis pénzalappal rendelkeznek. A vitákban 14-15 milliárd ecu van tervbe véve három esztendőre. Ám még ezek az összegek is alig haladják meg az európai kutatóbázisokban felhasznált pénzüsszegek 5 %-át. És tudom

másom szerint – az Unió egyik csúcspontjában hét éve közreműködőként van erről információ – az Unió jelenlegi vezetői nem is tartanak egészségesnek azt, ha a K+F keretprogramok a kontinens tudományos bázisának költségeiben elérnék vagy meghaladnák a 10 %-os részesedést. Vagyis unióképességünket *nem a tudományos szervezet átalakításával* kell biztosítani, hanem a *kutatásszervezet konszolidálásának folytatásával*: az alapellátás, a műszerellátás erősítésével, a kutatói bérek emelésével, a költségvetési pénzek szétforgácsolásának megszüntetésével, a bátrabb preferenciakijelöléssel. (Mindenekelőtt a minőségorientáltság határozottabb érvényesítésével.)

Akadémiánk országos-nemzeti autonómiája tehát nem ellenkezik az európai tudománypolitikai normákkal, és meggyőződésem, hogy a kis nemzet kulturális erő kifejtéséhez egy ilyen autonóm csúciszervezet igenis eredményesen járulhat hozzá.

II. Akadémiánk a magyarországi intézményrendszerben – akadémia: civil szervezet

Legyen az MTA országos hatókörű autonómia, korszerű civil szervezet. A magyar tudomány elit szervezete. A 21. század a különböző szintű autonómiák és szakigazgatási szervek kifejlődésének százada lesz. Ahol a polgárok ügyeinek (közös dolgainak) intézésére közhasznú intézményeket fognak működtetni. A közügyek intézése részben a kontinentális-állami illetve a területi-igazgatási (szakigazgatási) szervezetek dolga lesz, részben pedig autonómiák, önszerveződésű intézmények dolga. Az adófizetők pénzéből gazdálkodó állami (vagy kontinentális, regionális) szakigazgatás bizonyos közérdekek képviselőjével, közcélok ellátásával megbíz autonóm szer-

vezeteket, és a feladatokhoz pénzeszközöket, valamint jogosítványokat rendel. Az autonómiák „autonómia”-jellegét az adja, hogy a polgárok szabadon szerveződnek, és a célrendszerbe beépített, vállalt feladatokat önállóan hajtják végre. A megbízó – aki lehet az állam vagy magánszemély – az autonómiákat a feladat teljesítése közben nem ellenőrzi, a feladatteljesítés módjába, kutatásszervezeti kérdésekbe nem szól bele, de elszámoltatja a feladat teljesítéséről. Elszámoltatja, mert az adófizetőknek ő felel a rábizott összegekért és a feladatok ellátásáért.

Mi így képzeljük el a 20. századi európai igazgatásrendszert. A világvversenyben olyan Európára van szükségünk, ahol a polgárok sokkal aktívabb résztvevői a közügyeknek. Nem egyszerűen igazgatott egyének, hanem cselekvő kidolgozói a maguk és közösségük életstratégiájának. Én ilyennek képezem el a magyarországi igazgatási szervezetet is. Olyan rendszernek, ahol polgárok közösségei civil szerveződéseknek hoznak létre, s jogi személyiségeik (autonómiák) a mainál sokkal nagyobb közéleti szereppel bírnak. Jelenleg az európai, de mindenképp a kelet-európai igazgatási rendszer végrehajtóhatalom-túlcsúszós. Az autonómiákat – pestiesen szólva – „sóhivatalok” szintjére süllyesztették le. Még a köz- és szakigazgatási autonómiák (pl. a községek) is kevés jogosítványt és az adókból kis hányadot kapnak. A végrehajtó hatalom politikai hatalommá vált, ahol az adók újraelosztását politikai-hatalmi eszközként kezelik. Így az autonómiák kiürülnek.

Vannak *bizonyos területei a közösségi életnek*, ahol a szakigazgatást nem lehet felváltani civil szervezetekkel. (Ilyenek az ellátási rendszerek: a víz, a csatorna, a közterület-fenntartás, részben az egészségügy és részben az iskolaügy, valamint a védelmi rendszerek.) De a tudományos szervezetet, a

kutatásszervezetet mindenképp azon életkeretek közé sorolom, amelyekben belül az autonómiák súlya növelhető.

Mind az egyetemi, mind a független kutatóhelyek, mind a tudományos szervezetek, autonómiák súlya növelhető. Így érveltem az elmúlt másfél esztendőben kollégáimnak, újságíróknak, amikor hitetlenkedve kérdezték 1996. decemberi közgyűlési beszédem után: *lehetséges államilag dotált elit szervezetet valódi autonómiaként elképzelni?* Hiszen nyugati és amerikai barátaink is mondják: az állami egyetemek sem igazi autonóm szervezetek, mert az állami adminisztráció, a fenntartó jogán, állandóan beleszól az autonómia belső dolgaiba. Felvedve azt az alapvető európai hagyományt, hogy az alapító meghatározza a célt, leteszi a pénzt, meghatározza a szervezeti formát, de utána elválik az általa létrehozott autonómiától. Az állam a tudományos kutatást közfeladatnak ismeri el, irányítását és felügyeletét nem végrehajtó hatalmi szervezetre, hanem autonómiára, az MTA-ra bízta. E közfeladat ellátására törvényben meghatározott pénzeszközöket bocsát az Akadémia rendelkezésére.

Akadémia és állam

Azt, hogy magyar Akadémiának ilyen jellegű autonómia-hagyományai igen erősek – igyekeztem az eddig elmondottakkal bizonyítani. Egyszerűsítettül igyekszem az *állam és Akadémia* viszonyát is leírni.

Szerintem az *állam* nem elsősorban hatalmi szervezet. És az Unió belüli nemzetállam nem is lesz az: jogosítványai közül a hadügyet, pénzügyet, külügyet kontinentális szervezeteknek adja át. Ezeréves felségjogoktól fosztják meg a következő évtizedekben az európai államot. Sőt! Kényszeríteni fogják arra, hogy a regionális igazgatási szervezeteknek is adjon át jogosítványokat. Egyre ismétlem ezeket a mondatokat, bár még csak kevesen fogad-

ják el. Az állam mindinkább az adófizetők forintjai felett (az eddigieknél kisebb hányad felett) rendelkező, közszolgáltatásokat ellátó szolgáltató állam lesz.

Az autonómiák, így *Akadémiánk jellege* is változásra kényszerül. Az autonómia akkor hatékony, ha hozzászokott, hogy az autonómia nemcsak *tanácskozássra* való, hanem *ügyintézésre* is. Én a mainál kevésbé bürokratizált, kevesebb bizottságosdi szinten építkező szervezetként képzelem el. Ahol a működőképességet a mainál szilárdabb rendszeresség, a tagtársak fokozottabb önfegyelme biztosítja. (Ezt szolgálják 1997 januárja óta a székfoglalók, emlékbeszédek, konferenciák rendjének erősítésére tett intézkedéseink, és erről szolt az az akadémiai törvény módosítására irányuló kísérletünk: részben a Kincstárral szembeni önállóságunk erősítéséről, tehát az állammal szembeni autonómiánk erősítéséről, részben a belső bizottságok és az osztályok szervezetének racionalizálásáról.)

Én olyan autonóm Akadémiát képelek el, amely aktív gazdálkodást fog folytatni meglévő, nem csekély vagyonával, kiépítendő piaci kapcsolataival, nem pedig pusztá pénzelosztást művel. (A törvényt módosítás e téren is segítené a meglévő autonómiákat: a kétfejű sas – a testületi és a szakigazgatás szétválasztásának – megsemmisítését.) Olyan új típusú autonómiaként képzelem el az Akadémiát, ami nem egyszerűen a kialakult preferenciák és értékrendek megőrzésére rendezkedik be – ahogy berendezkedtek a középkori céhek –, hanem komoly civil szervezetként működő autonómiaként, ahol a tagok felismerik a kor új kihívásait és belátják, ha változtatásra van szükség – akár a saját szűkebb érdekeik rovására is.

Sokan vitatják, természetesen – különösen a gazdaságban, a termelésben, a politikában dolgozó barátaim –, hogy létezik *önmegújító autonómia*. Én viszont azt

mondom: a feudális autonómiákat épp az különbözteti meg a polgári autonómiától, hogy ez utóbbi civil szervezet. Ahol a polgár többek között épp attól polgár, hogy a közös érdekeket képes a maga egyéni érdeke elé helyezni, mert tudja, hogy ha ezt nem teszi, az egész közösség összeomlik. Ami őt magát is eltemetheti. Még azt is mondom: nem hiszek a felvilágosult abszolutizmusban, az autonómiaellenes politika sikerében. Úgy látom: a polgároknak – a tagoknak – maguknak is be kell látniuk a reformok szükségét. Mert az „egyes”, az individuumok, a résztvevők aktív együttműködése nélkül a legjobb reformokat sem lehet kivitelezni.

Autonómia és politika

Mi minden politikai párttól *egyforma távolságra és egyforma közelségre vagyunk* – ismétlem elnökségem első napjaitól e mondatokat. És válaszoltam azon kollégáimnak is, akik kételkedtek abban, hogy a politikai döntésektől függő pénzeket úgy is meg tudjuk szerezni, hogy közben egyik vagy másik politikai tábor – vagy a kormánypart vagy az ellenzék – csapdájába sem esünk bele. Ismeretesek törekvéseink, hogy megállítsuk az *állami költségvetési ráfordítás* zuhanását. Ez megtörtént. Egyesek nem hitték, hogy az elnök *mind a kormány, mind az ellenzéki pártoknál* képes lesz *ugyanazt mondani, ugyanúgy érvelni*. Pedig ez történt! Éppen az első, tudományról szóló beszámoló országgyűlési bizottsági és pártfrakció-vitái igazolták 1996. október-decemberben e felfogásunk megvalósíthatóságát. Sajnos Magyarországon a „függetlenség” hangoztatásából azonnal „ellenzéki séget” hallanak ki. Mert e térségben, Kelet-Európában, a kormányra jutott politikai erők hetven év óta azt hiszik, hogy övék az állam, és azt csinálnak vele, az állami intézményekkel, amit akarnak. Azonosítják a végrehajtó hatalmat az állammal.

Hál' istennek, ma már ez nem így van. Az ellenzék legalább olyan őszintén javasolta például most, 1998 tavaszán, a politikai választások kampányának kezdetekor, hogy az akadémiai törvény vitáját vegyük le a napirendről, mint a kormánypárt. Hogy ugyanis a tudomány, az Akadémia ne legyen a választási kampány áldozata. Úgy látszik, elfogadták: a tudományszervezet, a tudománypolitika nem igazodhat a négyéves pártpolitikai választás ciklusához. A tudomány hosszú távon kíván nyugalmat, biztonságot, kiszámíthatóságot.

Akadémiánknak mint a magyar kutatók köztestületének tárgyalnia kell a *politikai pártokkal*, hiszen e pártok döntenek az ország jövőjéről, a célokról, amelyek szolgáltatásban áll részben a tudomány is. És ők döntenek az adófizetők pénzének hova fordításáról is. Ezért is törekvéseink arra irányulnak, hogy az Akadémia az Országgyűléssel legyen szorosabb kapcsolatban, amely minden parlamentáris politikai erő közös intézménye.

III. Akadémiánk minőségbiztosító szerepe – a meritokráciáról

A tudásalapú értékrendet valló és erre épülő közösségekben kiemelt befolyást és súlyt kell biztosítani a *meritokráciának*. A tudás alapján, minősítő vizsgák révén kiválogatott elit csoportnak. Így érveltem azoknak, akik éppen a Széchenyi-professzúra bevezetése kapcsán vitatták, hogy van-e értelme egy szűk elitet állami pénzből élethossziglan, külön méltánylásban részesíteni. Vagyis támadták az akadémiai minősítés alapján odaítélt „minőségi pótlékot” (ahogy én nevezem a doktori és az akadémiai külön juttatást). A korábbi évezredben a társadalom eltartotta a születés alapján kiválasztott csoportokat, az *arisztokráciát* – szólt érvelésem –, amely arisztokrácia a kapott járadékokból úgy nevelte gyermekeit, osztálya

tagjait, hogy azok a közösség dolgainak intézésére (állami, gazdasági és hitéleti igazgatásra) alkalmasak legyenek. (Vagyis ők, úgymond, ellenszolgáltatást is végeztek az eltartásért cserébe.) Ugyanígy az ókortól napjainkig a gazdaság kitermelte az *oligarchiát*, amelyik a gazdálkodási hozzáértése alapján volt kiemelt réteg, és a kapitalizmusban ma is az. Miért ne bírna el a *tudásalapú társadalom* egy szűk réteget, amelyet teljesítménye alapján kiemelten finanszíroz, vagyis biztosítja számára, hogy eddigi eredményei alapján élete végéig független kutatással foglalkozhasson? Hogyha néki úgy tetszik, a finanszírozók preferenciáitól függetlenül, saját „rögeszméinek” áldozhasson. Szükséges, hogy a szürkeállomány egy bizonyos hányada megengedhesse magának, hogy mindent másként képzeljen el.

Mondják beszélgetőpartnereim, hogy az egyetemi tanári illetve intézeti tanácsadói fizetések rendezése esetén el kell törölni a jelenleg 2500 fő – akadémikusok, doktorok – minőségi pótlékát. Válaszom erre az: a fizetésnek semmi köze a minőségi pótlékhoz. (Noha elismerem, hogy a kelet-európai átmeneti gazdasági viszonyok közepette az életszínvonal minimumának biztosításában pótlékainknak is szerepe van. Decemberi közgyűlésünkön igyekeztem felfogásomat megvilágítani a magyarországi bér, pótlék és ösztöndíj keveredésének okairól, a különbségtétel szükségességéről.)

A kis nemzeti kultúráknak fokozottan szükségük van a minőségbiztosításra. Magyarországnak – kis nyelvű nemzetek hazájának, ásványokban szegény országnak – csakis a polgárok nagyobb szellemi teljesítménye alapján lehet jövője az újabb világversenyben. A Magyar Tudományos Akadémia minőségbiztosító intézmény! Itt minősítést szerezni – akadémiai doktori, akadémikusi minősítést – külön teljesítményt jelent. Igenis, az *országos autonómia* (Akadémia) egyelőre magasabb köve-

telményt állít bármelyik *lokális* (egyetemi) autonómiánál. A mi doktori védéseink szintje – nyilván szakmánként ez is különböző – meghaladja az európai egyetemek habilitációs szintjét – mondják tagtársaim. A nemzeti elitet felfelé kell kényszeríteni, nem pedig ellusztítani. És ilyen szempontból – függetlenül a valamikori politikai szándékoktól – a szovjetrendszer akadémiai minősítési rendszerének voltak előnyei az 1949 előtti rendszerhez képest.

A tömegesség kultúrpolitikáját hirdetem meg – akkor még művelődési miniszterként – 1989-ben. Szükségszerűen: sokkal több felsőszintű képzettséggel rendelkező emberre van szükség a tudományos-technikai forradalom újabb szakaszában. De: nálunk ugyanazon kultúrpolitikai rendszeren belül kell működnie az elitképzésnek és a tömeges képzésnek. Nekünk nincsenek külön elit egyetemeink, mint Angliának vagy az USA-nak. (Ezért is tartom értelmetlennek, hogy mai kultúrpolitikai rendszereinket az USA alapján próbálják másolni.) A minőségnek az egyetemi képzésben is sokkal nagyobb szerepet kellene biztosítani. Ebbe nem szólhatunk bele. De az országos ügyekbe igen!

Az MTA-t mi olyan nemzeti autonómiának képzeljük, amely nem a szakmai érdekképviselőnek, hanem a *minőségbiztosításnak* és az *elitszemlélet biztosításának* intézménye. Ezért kérjük, mint a meritokrácia intézménye, e nemzeti funkciók ellátására szervezetünk és tagjaink kiemelt támogatását. A *szervezet intézményi autonómiájáról* és a *személyek kutatói autonómiájáról* beszélünk. És ezen autonómiának nemcsak politikai, hanem anyagi biztosítékai is vannak.

Minőség és köztestület

Akadémiánk köztestület. Ezért is lehet a magyarországi kutatók érdekképviselői szervezete. De hogy fér össze elit jellege az-

zal a ténnyel, hogy minden magyar állampolgár beléphet a köztestületbe, aki a tudományos kutatást megfelelő szinten űzi? Sőt, még a közgyűlésbe és az osztályokra is képviselőket küldhetnek!

Megítélésem szerint a köztestületiség – amit egyébként az Országgyűlés „erőltetett” ránk a törvény vitái során – jó intézmény. Lehetőségeket ad arra, hogy a tudomány közhasznát a társadalommal elfogadtassuk. Megnyugtató a szétválasztás az akadémikusok gyűlése – mint a jelen gyűlés – és a közgyűlés között. Az viszont már kétségtelenül ellentmondás, hogy olyanok is választanak a közgyűlésen (a köztestületi küldöttek), akik nem választhatóak. (A vezető tisztségviselők ugyanis csak akadémikusok lehetnek.)

De a legnagyobb nehézséget abban látom, hogy a tegnap még 6 ezer, ma már lassan 8 ezer köztestületi tag mozgását nem tudjuk megoldani. Erre később még kénytelen leszek visszatérni, itt csak annyit jegyzek meg: én a köztestületiség két gyűrűjét tudom elképzelni. A *tágabb gyűrűben* van a törvény szerint felvehető sokezres kutatói társadalom. Ezek kapjanak tájékoztatást a hazai tudomány és tudományos-vezet aktuális kérdéseiről. (Ezért indítottuk az *Akadémia* című folyóiratot.) Vehessenek részt a helyi rendezvényeken. Mint említettem, ez a kör jelenleg 8 ezer fő, előreláthatóan 10 ezer föig emelkedhet a létszám a PhD-fokozatot megszerzők számának gyarapodásával. Mi csak laza kapcsolódást tudunk ennek a kutatói tömegnek biztosítani. És megbecsülést, mert ne feledjük: ők az egyetemek, a kórházak, az ipar, a mezőgazdaság stb. napi üzemeltetői. Tehát a tudásalapú társadalom személyi alapjai. A *szűkebb körnek* 2500 tagja van: a 300 akadémikus és a 2200 akadémiai doktor. Őket kell szorosabban az Akadémiához kapcsolni: mindenekelőtt a tudományos osztályok, a bizottságok, a külön-

böző nagyobb vállalkozások – például a stratégiai kutatások – révén. Az, hogy a 10 ezer főnyi köztestület akadémiájának milyen a színvonala, az lényegében az egyetemektől függ. De a szűkebb gyűrűnek a színvonala már csakis rajtunk múlik. Ezért is vizsgáltuk felül tavaly a Doktori Tanács működését, készítettünk felméréseket: egy-egy diszciplínában mekkora doktori utánpótlás várható. Sajnálattal állapítottuk meg: egyes szakmákban (pl. a jogászoknál) szinte megállt a doktori címszerzés, mivel a gyakorlati életben nem kívánják meg az akadémiai doktori fokozatot.

Ahogy azt is napirendre kell tűzni – több kollégám rendre szóba hozza –, vajon milyen módon lehetne elérni, hogy az egyetemi tanári kinevezéshez az akadémiai doktori fokozat előfeltétel legyen? Mi ezt nem tartjuk rossz kérdésfeltevésnek, de egyelőre irreális a javaslat. S nem titkolom: a javaslat ellen politikai érvek is elhangoznának, de valójában más megfontolások lennének a mozgatók. Mi természetesen a minőséget hangoztatjuk, s csak arra szorítkozhatunk, hogy meritokrácia-jellegűnk az akadémiai minősítés szigorúságának megőrzésével biztosítsuk.

És itt kell szólnom az utánpótlásról is. Azért javasoltuk 1996 őszén a Bolyai-ösztöndíj indítását, mert a Bolyai-ösztöndíjakat szántuk a teljesítményközpontú meritokrácia utánpótlásának. A meritokrácia teljesítmény alapú. Ezért az utánpótlásnak is hozzá kell szoknia: ne csak követelmény nélküli posztgraduális munkahelyeket keressen, hanem a megméretést, elszámolást követelő ösztöndíjakat is. A Bolyai-ösztöndíjat ilyenek szántuk: a 35–45 év közötti generáció részére, az akadémiai doktori fokozat előkészítéséhez. Meglátjuk, sikerül-e, mert egyelőre – most, 1998 elején – inkább a PhD meghosszabbítási lehetőségét keresik a 26–35 éves fiatalok és professzoraik.

Meritokrácia és életkor

A tudomány művelése nem életkor kérdése. Még a természettudományoknál sem. De fontos, hogy akadémikusaink a kutatásszervezet aktív tagjai legyenek. Aktívak pedig tanszéki, kutatóintézeti vezetőként a 65 éven aluliak lehetnek. Márpedig az akadémikusok korfája hamarosan eléri a 70 évet! Ezért is javasoltuk, hogy a törvénymódosítást és a mai választást használjuk ki arra: a 70 éves korhatárt szállítsuk le 65 évre. Az a bizonyos, törvényben rögzített 200 fő úgy kerüljön ki a 65 év alattiakból, hogy a jelenlegi tagok természetesen mind maradjanak. Számításaink szerint az akadémikusok összlétszáma így hirtelen 41 fővel emelkedhetne. (Ennyi ma a 65 és 70 év közötti akadémikusok száma, és ennyivel több új tagot választhattunk volna meg ma itt.) A kormány kész is lett volna megfinanszírozni a mintegy 150 millió forintot többletkiadást. Végül levettük a napirendről a kérdést, mert az osztályelnökök közül többen a „felhígulástól” féltek, mások pedig azt mondták: az elnök belebukna, ha az így létrejött 41 fő szétosztásába valami preferenciát – amit a kormány is kívánt az elnökkel együtt – érvényesítene, és a mostani osztályok nem egyenlően részesednének az új tagi helyekből. Akárhogy is gondolkodunk a jövő években preferenciákról, osztályszerkezetekről, azon mindenképpen gondolkodnunk kell: hogyan lehetne a fiatalabb kutatógenerációkat Akadémiánk működésébe jobban bevonni?

IV. Akadémiánk nemzeti jellege

A tudományos kutató számos olyan természeti jelenséget, ember által létrehívott intézményt ismer, amit nem tud egyetlen fogalommal, egyetlen jelzős szerkezetben leírni. Így vagyunk, amikor Akadémiánk és a nemzet viszonyáról, illetve „nemzeti

Akadémiá"-ról beszélünk. Ismételjük több éve: a tudomány művelése egyetemes megismerési szabályokat követő tevékenység, tehát *nincs nemzeti tudomány*. De ismételjük: minden tudománynak *van nemzeti, azaz lokális funkciója*.

Egyetemes tudomány – „Nemzeti Akadémia”

A tudományos kutatás a maga egyetemes szabályai alapján működteti a lokális technikai, társadalmi-ellátó, kulturális intézményeket. Az első számú közjogi méltóság viselője kérdezte tőlem egy baráti beszélgetésen, hogyan illeszthető az Akadémia nemzeti funkciói közé az, hogy akadémiai intézet látja el az atomerőmű szakmai felügyeletét? Vagy hogyan illeszthető a nemzeti tematikába az erőmű matematikai modellezhetőségének témája? Válaszom az volt – amit tagtársaim már az 1996. decemberi közgyűlésről ismerhetnek, s most csak emlékeztetek rá –: a tudomány általános nemzeti funkciója éppen abban áll, hogy karbantartja a lokális társadalomnak, a nemzet szállásterületének természeti, műszaki színterét, a tudomány részt vesz az egészségügy, az oktatás, az igazgatás működtetésében. És karbantartja – többek között – a szakmai anyanyelvet, ami az anyanyelv egészének életképességéhez is nélkülözhetetlen. Ismétlem: mi nemcsak feltalálók vagyunk, hanem „karbantartók” és a világ élenjáró gondolkodásának, technikájának „idecsatornázói” is. Azzal, hogy el-
látjuk a nemzeti kultúrán belül az előbb említett „minőségbiztosító” szerepet, hogy a nemzet egész műveltségének emelői kívánunk lenni – ahogy azt alapítóink is gondolták a tudományról –, nos, ezzel töltjük be mindenekelőtt nemzeti funkcióinkat. Kétségtelen, vannak tudományágak, amelyek *a társadalom nemzeti ismérveivel kiemelt arányban foglalkoznak*. Mint amilyen a nyelvtudomány, a történelem, iroda-

lom, néprajz. Ezek azokkal a specifikumokkal foglalkoznak, amelyek megkülönböztetnek bennünket más nemzetektől. De egy nemzeti alapon megkülönböztetett közösség megmaradását – akár nemzeti megmaradását – *anyagilag természetű tényezők is szolgálják*. És ezen anyagi feltételek fennmaradása az ezekkel foglalkozó tudományok – elsősorban a természettudományok – nélkül elképzelhetetlen. Mások mondják: a szállásterülettel – annak földjével, éghajlatával, növény- és állatvilágával illetve a biológiai mivoltunkkal – foglalkozó tudományoknak van csak nemzeti funkciójuk, de a kémiának, fizikának, matematikának már semmi köze mindehhez. Amire én kérdezem: elképzelhető a helyi társadalom egészségének vagy természeti környezetének karbantartása helyi, magas színvonalú fizika, kémia vagy matematika nélkül? Ezért tehát az MTA, mint a magyarországi kutatók köztestülete, igenis nemzeti funkciót tölt be. És mi mindnyájan a tudományművelők egyetemes közösségének vagyunk tagjai, de egyben tagjai vagyunk lokális (állampolgári, nemzeti) közösségünknek is.

Az általam is használt „nemzeti Akadémia” fogalomról nem is ez közöttünk a vita tárgya. Hanem a „nemzeti” jelző értelmezése. Ahogy fentebb röviden ismertettem a mi államfogalmunkat, úgy röviden megkísérlem leírni „nemzeti”-fogalmunk értelmezését. Én nemzet alatt emberek olyan csoportját értem, akik vállalják az őket összekötő nyelvi, szokásrendi, kulturális közösséget. A nemzet tehát, szerintem, egyrészt *kulturális, másrészt önként vállalt közösség*, tehát vállalás dolga. A „nemzeti Akadémia” számunkra így azt is jelenti, hogy az *Akadémia felvállalja a nemzeti identitás erősítését*. (Hiszen a nemzeti azonosság csak az egyik azonosság az ember életében egy időben meglévő sokféle identitása közül.) A nemzeti Akadémiának

fel kell vállalnia, hogy mindazon személyek intézménye, akik *magukat magyarként azonosítják*.

Azaz az Akadémia nemcsak a Magyarországon élő, hanem a határokon túl élő magyarok Akadémiája is. (Ez már bizony eltér az 1994. évi törvény szándékától.) Mi erre 1996 óta törekszünk, amióta szervezeti kereteket adunk a határokon túl élő magyar akadémikusok itthoni működésének. De ha mi „nemzeti Akadémiáról” beszélünk, akkor ezt úgy is értjük, hogy az Akadémia nemcsak a *magyar nemzeti identitás* kifejlesztéséért, nemcsak a magyar nemzet szellemi-anyagi feltételeinek biztosításáért dolgozik, hanem a Magyarországon *létező valamennyi nemzeti identitás* megmaradásáért is. A magyarországi német, szlovák, román, délszláv és egyéb identitások szellemi és anyagi feltételeinek biztosításáért. (Ebből az értelmezésből vezetjük le, hogy Akadémiánknak védnökséget kell majd vállalnia a hazai nem magyar népek tudományos nyelvének segítése, publikációs rendszere, sőt önazonosságának megőrzéséhez szükséges kutatások felett.) Őket ugyanúgy össze kell kötnünk a – szomszédos országokban működő – nemzeti akadémiájukkal, mint a határokon túli magyarokat a magyarországi Akadémiával.

Van azután a „nemzeti akadémia” értelmezésének egy, a beszélgetéseim során szintén vitatott értelmezése. Az ugyanis, ahogyan Széchenyi nemzedéke értelmezte az Akadémia és a tudomány „nemzeti funkcióját”: az Akadémia, a tudomány a nemzet egészének érdekét szolgálja, tehát *nem egyik vagy másik társadalmi osztály, nem egyik vagy másik felekezet, érdekszervezet, politikai erő* érdekeit. Vagyis az Akadémia felette áll a társadalmi-politikai konfliktusok erő-mérkőzéseinek. Helyes volna, ha azt mondanánk modern kifejezéssel: *Akadémiánk össztársadalmi célokat követ*. Mindenesetre egy biztos: Aka-

démiánk a Széchenyi kora után kibontakozó politikai többpártrendszer erői felett kell hogy álljon. Mert a tudomány – ahogy erről a politika és Akadémia viszonyáról szólva beszéltem – nem igazítható a négyévenkénti párt- és hatalompolitikai ciklusokhoz. (Zárójelben jegyzem meg, de nem titkolom: vannak tagtársaim, akik vitatják e felfogást, mert szerintük a modern társadalom minden közérdekű problémáját a pártpolitikák fogalmazzák meg, így hát nem hisznek abban, hogy létezik olyan, a közösséget érintő álláspont, amely el tudna szakadni e pártpolitika-rendszeről. De hát erről feltehetően még tovább fogunk vitatkozni.)

Akadémiánk kultúrnemzeti alapjáról

Határozott véleményünk van viszont az Akadémia kutatásszervezeti alapjairól. Szerintünk a *kultúrpolitikának és a tudománypolitikának kultúrnemzeti alapon kell állnia* – vallom ezt 1989 óta, amióta az állami adminisztrációban egy évet eltöltöttem, de vallom mint kutató, 1976 óta, amióta disszertációmát a nemzeti kérdés és történetírás, kultúrpolitika témaköréből elkészítettem. A nemzeti identitás a 21. században a sok identitás közül az egyik, de a szociális, az általános emberi, vallási, korosztályi, állampolgári identitás között erősödő identitás lesz. Éppen a modern információhordozó eszközök teszik lehetővé az identitások közötti individuális választást, és teszik lehetővé, hogy az ember a maga szűkebb, lokális környezetének szokásrendjét, nyelvi, érintkezési kultúráját megtarthassa. És hogy kiszakadjon az *egyoldalú állampolgári identitás bilincseiből*. Ezért is mondjuk: a kultúrnemzet tovább fog élni, mint az államnemzet, a nemzeti (kulturális) identitás erősebb lesz, mint az államnemzeti (állampolgári) identitás.

Ezért is személyes, azaz kutatói tapasztalatomból származó ambícióm, hogy az

államhatárokon kívül magukat magyarnak valló kutatókat a hazai tudományos nagyüzem működésébe vonjam. A következő években tovább kell szabályoznunk az 1996 júniusában kialakított szervezetet és az 1996 decemberétől élő gyakorlatot. Külső tagjaink kapnak itthoni elhelyezést, támogatást a magyarországi kutatásokhoz. De joggal vetik fel kritikusaink: miért nem állapítunk meg a külső tagokra érvényes kontingenst, ahogy megállapítjuk a belföldi tagok 200 fős létszámát? Ha e kontingenst megállapítjuk, az osztályok között egyenlően osszuk-e szét a létszámkeretet, vagy lehet-e az osztályok között differenciálni? Lehet-e azt mondani, hogy például az úgynevezett erősebben nemzeti tematikájú osztályoknak nagyobb keretszám jár, mint az elméleti, illetve természettudományoknak? Nem hiszem, hogy helyes volna, de a kérdést felteszik.

A célunk az, hogy ne csak a határokon túli akadémikusokat integráljuk, hanem a határokon túl élő kutatók összességét. Az 1997-ben indult Domus programnak például éppen az a célja, hogy a fiatalok magyarországi utóképzését és kapcsolatteremtését segítse. A minisztériummal kötött megállapodásunkkor már határozott elképzeléseink voltak a Magyarországra meghívandók számáról is. Az úgynevezett PhD-korban lévő fiatalok közül egyszerre mintegy 150 főt próbálunk Magyarországra hozni, a Bolyai-rendszerbe évenként 25 főt.

Vita tárgya természetesen, hogy a Magyarországra jött fiatalok nem mindig akarnak hazatérni. A minisztériumban dolgozó köztestületi tagok tették fel a kérdést: ha kimozdulunk a külső tag intézményes keretéből, és nem akadémikusokat is bevonunk a kultúrnemzeti Akadémia működésébe, hány fő és hol – itthon vagy otthon – finanszírozható a magyar adófizetők pénzéből? Pedig mi épp azért támogatjuk őket, hogy otthon és ne Magyarországon legyenek

majd gyakorlott kutatók, orvosok, tanárok. S mi legyen azokkal, akik nem tudnak átjönni ösztöndíjjal Magyarországra, s éppen ők nem kapnak tőlünk szülőföldjükön felhasználható segítséget?

Tehát: Akadémiánkat kultúrnemzeti alapokra kívánjuk helyezni, amit a törvénymódosítás sem zár ki. A következő években kell kiépítenünk ezen kultúrnemzeti alapokat. Természetesen amennyiben ezzel a közgyűlés egyetért.

V. Akadémiánk hármas funkciójáról

Akadémiánk legyen *tudományos műhely, a magyar kutatók érdekképviselője és a nemzet tanácsadója* – ezt tűztük ki célul az 1996. december 12-i közgyűlésen. A hármas célkitűzés meghirdetése az Akadémia régi és új céljainak szintézise. Mivel az elmúlt év közgyűlési előadásain az elnöki beszámolókat e hármas alapelv szerint csoportosított szerkezetben adtam elő, most csak az összefoglalás és a problémajelzés szándékával tárok a közgyűlés elé néhány, további vitásra igényt tartó megfontolást.

A tudományos műhelyről

Akadémiánk első évtizedeiben, 1825–1867 között kialakult a tudományos műhely intézményes kerete: a hazai tudomány fóruma, amelyik tudományos vitákat szervez, publikációs rendszert működtet, díjakat ítél oda. Vagyis a tudományos nyilvánosságról, a tudományos ismeretszerzésről gondoskodik. Ezt a műhelyfunkcióit – ahogy arra szintén utaltunk – 1949-ben megerősítette az állam: felügyelete alá utalta az új, hazai kutatóbázist, az egyetemektől független kutatóintézet-hálózatot.

A jövő század Akadémiájának is meg kell őriznie ezt a jellegét – állítjuk. E műhelyben az elmúlt években szétesett rendet helyre kell állítani, illetve újra kell szervezni. A tudányszervezetnek egyetlen ér-

telme van: a kutatói gondolkodás és a teljesítmény segítése. Azaz a kutatói hatékonyság növelése.

Az Akadémia *osztályszerkezete* állandó vita tárgya. A vitát az elnök kezdte 1996 decemberében, az osztályelnökök ülésén. Vajon van-e értelme olyan osztálykeretnek, amelyen belül 3-4 diszciplína képviselői ülnek? Akiknek kutatási területük oly távol áll egymástól, hogy együttes ülésükön nem is lehet elvárni az értő szakmai vitákat. A természettudományok kivívták maguknak a diszciplináris keretet: kémikus érti a kémikust, fizikus a fizikust, matematikus a matematikust. De a II. osztályon a filozófus, a pszichológus hogyan érthetné a régészt vagy a történészt? A három társadalomtudományi osztály esetében az osztályok elsősorban adminisztratív fórumok – ezt úgy is mondom, mint volt osztályelnök. És irigykedve nézem a természettudományok osztályainak üléseit. Szétdarabolni további osztályokra az Akadémiát? Ez feltehetően – legalábbis ezt mondják beszélgetőtársaim – az interdiszciplinaritás annyira óhajtott elvénekedni tovább gyengülésével járna. Vajon az osztrák példát kellene választani: két (természet- és társadalomtudomány), netán három osztályt létrehozni (természet-, élet- és társadalomtudomány)?

Egyáltalán: fenntarthatóak a mi diszciplínafogalmaink és a diszciplináris kutatásszervezet? Hiszen a világ kihívásai – ismételjük szüntelenül – problémaközpontúak, intézményeink pedig – mind minősítési rendszerünk, mind tanszéki, intézeti rendszerünk – diszciplína-tagozódásúak. Most az új, a szintetizáló látásmód erősítésén fáradozunk. A történettudománytól például már nemcsak a társadalomtudományok – a szociológia, filozófia, lélektan – ismeretét várjuk el, mert ezek ismerete nélkül képtelenek vagyunk az emberi cselekvés mozgatórugóit megérteni, hanem már ezen is túl akarunk lépni: a technika, a természet-

tudományok ismeretét is megköveteljük kollégáinktól. Nos, éppen most daraboljuk szét még további részegységekre a kutatásszervezetet?

Mi legyen a *szakmai bizottságok* sorsa? Emlékezhettek tagtársaim, legutóbbi közgyűlésünkön szoltam a feloldhatatlannak látszó ellentmondásról: a bizottságok érdemi működéséhez az adminisztrációs és finanszírozási háttérrel kellene biztosítani. Ennek tervezhetősége megkívánná a bizottságok számának meghatározását. Ez azonban lehetetlen, mert a bizottságoknak éppen a szabad átalakulás, megszűnés, újjáalakulás a lényege. Így követi Akadémiánk a tudományfejlődés egyetemes és a személyi feltételek hazai mozgását. Meg kell mondanunk: a valóságban vannak feloldhatatlan ellentétek. Ezt mi, kutatók tudjuk, és optimistán hozzátesszük: jelenleg még. . .

És mi történjek a *tagválasztások* rendjével? Helyes, hogy mereven, osztályok szerint osztjuk-e el a felvehető új tagok létszámkeretét? Az ilyen elosztás gyakorlatilag tizenegy kis Akadémiát teremt. Lehetetlené is teszi a diszciplína és személy szerinti értékeléseket. Nem is szólva arról, hogy egyes osztályokon több diszciplína van jelen, és így ezen diszciplínákra nem is minden választáson kerülhet sor (ökológia, közgazdaságtudomány stb.).

A mostani választások előcsatározásai közben merült fel a gondolat: a tagválasztások előkészítésébe kapcsoljuk be a „tudományterületet” mint szervezeti egységet. Nem volna jobb a kereteket osztályok helyett a három tudományterület között elosztani? (Valójában minden kérdés megválaszolása mögött ott bujkál a csak nehezen bevallott, őszinte kívánság: nehogy az én szakmám kevesebb helyhez jusson a választásokon!) Közgazdász barátaim közül vannak, akik a választási rendszer egészét opponálják, mondván: évenként kellene – mint Ausztriában – választani. Ez nyugod-

tabb légkört és alaposabb, rendezettebb vitákat eredményezne. Remélem, hogy a következő választásokig lesz még alkalomunk e kérdésekről vitatkozni.

Mint ahogy, remélem, arról is tudunk majd szót váltani: *megfelelő arányban* vannak-e jelen a *tudományok* Akadémiánkon. Töprengek, hogy a közgyűlés elé tárhatom-e azokat a belső vitákat, amelyek a szűkebb vezetésen belül az elmúlt másfél esztendőben az egyes tudományterületek vagy diszciplínák akadémiai reprezentációjáról folytak és folynak. Az elnök ugyanis 1996 decemberében, majd 1997 novemberében ismételtelen felvetette az osztályelnökök fórumán: tarthatatlan, hogy a társadalomtudományok aránya az akadémikusok körében 20 % alatt van, a nyugat-európai 40-50 %-kal szemben! (Az 1949 előtti 70:30 %-os arányt a társadalomtudományok javára ugyanilyen konzervatívnak és tarthatatlannak mondtuk.)

És tarthatatlan a szovjetrendszerből örökölt osztálybeosztás: a 3 társadalomtudományi osztályban össze vannak zsúfolva az annak idején politikai-ideológiai okokból összezárt diszciplínák. De tarthatatlan az is, hogy nincs az ökológiának vagy az informatikának önálló osztálya. Sajnos, a kérdések megválaszolásában keveredik két szempont: az új beosztás az adminisztráció felülvizsgálatát, az osztályvezetések megbontását is jelentené; ugyanakkor megváltoztathatná a tagutánpótlás arányait is. Hiszen ha új diszciplínák kapnának új osztályokat, akkor ez az akadémiai szokások szerint az osztályok közötti tagkeretelosztásban azt jelentené: a jelenlegi önálló osztállyal bíró diszciplínák kevesebb keretet kapnának.

Viták folynak a *kutatóhálózatról*, és állandóan előbújik a félelem: az intézethálózatot elcsatolják az Akadémiától. Kétségtelen az, hogy a törvény a főtitkárt, a titkárságot és az intézethálózatot szinte külön

egységként kezeli a „köztestületi”, az úgynevezett elnöki Akadémiától, és azt a gyanút keltheti, hogy egy gyors, parlamenti indítványra történő törvénymódosítással lenyeshetik az intézeteket az Akadémia testéről. Mégis én, mint kutatóintézetben felnőtt, ott legutóbb igazgatói funkciót betöltött kutató akadémikus, nem látom komolynak azokat a törekvéseket, amelyekről egyesek beszéltek. Nem láttam eddig komoly jelét annak, hogy az Akadémiát meg akarták volna fosztani kutatóhálózatától. Rossz és gyenge örségváltó hangok voltak csak ezek 1989-94 között. Talán inkább belső ijesztgetések, önijesztgetések voltak ezek. Így láttam a miniszteri székben is 1989-ben, és ilyenek később, intézetigazgatóként is. Felesleges volt erre ilyen sok szót vesztegetni. De ez nem jelenti azt, hogy nincsenek megfontolásra érdemes kritikák. Kérdezik: megoldott-e a feladatállítás és beszámoltatás? Elhiszik, mondják a minisztériumban vagy egyetemeken dolgozó kollégáim, hogy az Akadémián van a legjobb helyen a kutatóhálózat. Elfogadják, hogy a kutatást nem irányítani kell, hanem menedzselni! De milyen az osztályok részéről a *szakmai felügyelet* az autonómián belül?

Természetesen azonnal feltehetném a gonosz ellenkérdést – úgy is mint egyetemi tanár –, vajon az egyetemi tanszéki kutatósokról ki *számoltat be*? Ki szól bele, a nyers piacon kívül, hogy ki mivel foglalkozik az adófizetők pénzén? Az Akadémián legalább 1994 óta működik az AKT, és a főtitkári szervezetben működnek a tudományági főosztályok beszámoltatásai. De mégsem ezt válaszolom, hanem azt: az intézetkonszolidációs folyamatban sort kell keríteni az intézethálózat belső gondjainak felülvizsgálatára.

Fel kell számolni az „intézet” és a „tanszék” közötti feszültségeket. Kiszámoltuk: a hasonló minőségű egyetemi oktatók

fizetése 40 %-kal magasabb, mint a kutató-hálózati dolgozóké. Ez látenszen azt jelenti, hogy a kutatást az állam nem ismeri el olyan fontosságú tevékenységnek, mint az oktatást. Helytelen. De meg kell határozni: milyen kutatások kívánnak olyan kutatóintézeti keretet, amely feltétlenül független az oktatástól. Erről már egy évvel ezelőtt, az akadémiai intézetkonszolidáció alapelvei során szóltunk.

Veszély: megmerevedés

Összefoglalva: vegyük komolyan, hogy a szervezet csak a szakmagyakorlás hatékonyságának növelésére van, mert az autonómiákat mindig fenyegető *megmerevedés*, a kutatói gondolkodás *fejlődésének akadálya is lehet*.

A kutatói érdekképviselő

A kutatói érdekképviselő Akadémiánk egyik új funkciója. Ez is az 1994. évi törvényhez kötődik. Azáltal, hogy az Akadémia a magyarországi kutatók köztestülete lett, jogalap létesült arra, hogy az Akadémia elnöke beszámoljon az Országgyűlésnek a magyar tudomány helyzetéről. Mi ezt az új intézményt, a beszámolást igen fontosnak tartjuk: ennek révén a tudomány témája kétfévente a parlamentben szerepel, a képviselőknek foglalkozniuk kell a tudománypolitikával, odafigyelnek a tudományra. Nem is annyira a plenáris ülést, mintsem a bizottságokban, a frakciókban való szereplést – ez utóbbit külön kértem – tartom fontosnak. No és a média: arra figyel, ami az Országgyűlésben zajlik. (Az előző akadémiai vezetés elkészítette az első jelentést, ami nagy teljesítmény volt. Nekünk a viták módjának kitalálása és az út kitaposása jutott feladatul. De erről már beszámoltam egy korábbi közgyűlésen.)

Arról is szóltam: szerintünk az 1994-ben megalkotott köztestületiségből következik a mi *érdekképviselői* funkciónk, és az *érdekképviselői* funkcióból következik

szükségszerű *kimozdulásunk a politika* irányába. Érdekképviselőt ugyanis nem itt a székházban, az osztályokon belül kell kifejeíteni, hanem a politikusok, a vállalkozók, a társadalom körében. Ez az érdekképviselői kötelezettség rója ránk a Magyar Tudomány Napja szervezését, a vállalkozói társadalommal való szövetkezést, szövetkezést a médiával. És ezért hozunk létre új szervezeti egységeket: PR-irodát, akadémiai társaskört. Előző közgyűlési beszámolóinkban számot adtam idevonatkozó el-
képzeléseinkről és lépéseinkről.

A társasköréről röviden. Szándékunk az, hogy az Akadémia palotájában olyan éttermet, klubot üzemeltessünk, amely találkozóponjtja a köztestületi tagoknak, mindegyik előtt az akadémikusoknak, a közgyűlési tagoknak. És amely találkozóponjtja lehet a hazai vállalkozói, valamint a tudományos és a politikai elitnek. Az intézményes viszony mindig – így tudományban, a gazdaságban, a politikában is – emberek révén szerveződik. És emberi viszonyoknak pedig keretek kellene. Az akadémiai társaskör klubjellegű zárt intézmény, amely a tudomány érdekképviselőitene lehet egyik legmozgalmasabb fóruma.

Röviden kell szólni a *regionalitás elvéről*, vagyis az Akadémia területi bizottságainak jövőjéről. Az elnököt idézik, hogy ugyanis „nincs vidéki és fővárosi kutató”, amikor azt kérjük: egyenlő minőség esetén a támogatott kutatóhelyi pályázatokon részesítsék előnyben a vidéki kutatókat. Vagyis nem értenek egyet az elnökkel, nem akarják a vidék preferálását elfogadni. Mire mi visszaszólunk: a tudomány mai modern – karbantartó és minőségbiztosító – szerepét akkor tudja eredményesen betölteni, ha az ország egész területén jelen vannak az erős intézmények és a jelentős számú kutatói személyzet. Igenis költségvetési és személyi eszközökkel preferálni kell a területi központokat. (A személyi ellátottság mellett javi-

tani kell az infrastruktúrát. Vidéken kevésbé ellátottak a könyvtárak, jelenleg még lassúbb az internet stb.) De nem hallgathatom el baráti munkatársaim ellenérvét sem: ha az elnök így folytatja a vidéki központok preferálását, maholnap az Akadémia szét-esik öt vidéki területi központra.

Érvek az egyik, érvek a másik oldalon. Mi hiszünk az okos egyensúlyban. A *köztestületiség kimondásából* a mi következtetésünk: a magyar kutatói társadalom *szellemi és anyagi érdekképviseletére* kell vállalkoznunk. Erre pedig csak akkor vállalkozhatunk, ha erősítjük *területi szervezetünket*. Jelen kell lennünk az ország egész területén.

És még valamit jelent e következtetés. A 6-8000 köztestületi tagot innen Budapestről mozgatni, szervezni, aktivizálni nem lehet. Ahhoz, hogy érezzék Akadémiához tartozásukat, meg kell őket hívni rendezvényekre, fel kell kérni bizottsági tagságra, közreműködésre. Ezt pedig Akadémiánk területi központjai tehetik meg. A köztestületi Akadémia, a kutatói érdekvédelem Akadémiája, elsősorban a területi központokban valósulhat meg.

A „nemzet tanácsadója”

Akadémiánk legyen a nemzet tanácsadója. Vállalkozzék a magyar *állampolgári és nemzeti közösség előtt nyíló alternatívák feltárására*, fogalmazza meg azokat, és tegye közzé az álláspontokat közérthető formában. Ugyanakkor vállalkozzék Akadémiánk a hozzá, mint a magyar kutatók köztestületéhez intézett kérdések megválaszolására.

Sokan vitatják tagtársaim közül az elnök álláspontját. És nem is alaptalanok a félelmek, sőt a kritikák sem. Tagtársaim félnek attól, ahogy erre korábban is utaltam: bele-sodródunk a politikába, és ott megperzselődünk. Mások kritikája az Akadémia jövőjéről alakuló ellentétes elképzelésbe ereszti gyökereit: az új Akadémiát a nyugati, befelé forduló tudós társaságok mintájára képzelik

el. Az 1996. decemberi közgyűlésen kifejtett álláspontunkhoz most három kiegészítő – az elmúlt másfél év vitáira is reflektáló – megjegyzést szeretnék tenni.

Az első megjegyzésem a *politizálás fogalmát* érinti. (Úgy látszik, ma mind az „állam”, „nemzet”, mind a „politika” tárgykörben fogalommagyarázatra is kényszerülök.) Én *politika* alatt az adott közösség dolgainak intézésében való aktív részvételt értem.

Széchenyi és kortársai, amikor Akadémiánkra javaslatot tettek, akkor e felfogás szerint „politizáltak”. Egy olyan intézményt akartak létrehozni, amelyben a tudomány kifejlődik, méghozzá olyan tudomány, amely a közösség értelmének, érzelmének csiszolásával foglalkozik, az iparosodás, gazdálkodás tudományos – azaz hatékony – alapjait veti meg. Ők a *közösség egészéről* gondolkodtak, és olyan intézményeket akartak létrehívni, amelyek az emberi-tervezési viszonyok modernizációját segítik. Ugyanígy politizált Széchenyi akkor is, amikor egyleteket (ma azt mondanánk: civil szervezeteket) alakított, amikor az AI-Duna-programot szervezte, híd érdekében agitált; vagy amikor korholta a magyar köznemest szalmaláng lelkesedése miatt, vagy korholta a magyar bortermelőt, mert nem ápolja hordóját, és így nem tud versenyképes bort termelni. Mi ezt *közéleti politizálásnak* nevezük: a közösség sorsát hosszú távon meghatározó tényezőkre – a természeti környezet átalakítására, a tömegkulturális jelenségekre, a képzettségre, az életformákra stb. – figyel ez a politizálás, és szervez ennek érdekében akciókat.

A 19. században – éppen Széchenyi korában – megindult a politika átalakulása. Politikai pártok, társadalmi érdekszervezetek az emberek napi életkörülményeinek alakulását is „közügygé” emelték. Ugyanakkor kialakultak a modern demokrácia intézményei, a választott politikai pártok hozták létre az adminisztrációt. Az új demokrácia poli-

tikai vezetői az adott választási periódusban gondolkoznak, hiszen sorsuk a választók számára látható akcióktól függ. Ez a pártokban és rövid távon gondolkodni kényszerült politika a mi életünkben, az elmúlt fél évszázadban érte el fejlődésének csúcspontját. Mindent – gazdaságot, kultúrát, napi állásfoglalást – pártpolitika tárgyává tett. Teljesen kiszorította a politika másik klasszikus szintjét: a közéleti politizálást, amelyet éppen a mi Széchenyink képviselt és fejlesztett ki klasszikus formájában. Eltűntek, illetve meggyengültek a civil szervezeteknek a közélet görög-római demokráciákból táplálkozó hagyományai, amelyeknek éppen a múlt század első felében még olyan fontos szerepük volt a modern európai társadalom kialakításában. Amelyek a kor nagy kérdéseinek megválaszolására műveltek ki értelmiségit, tisztviselőt, politikust. Az elmúlt ötven esztendőben a pártpolitika rátelepedett a közéletre Nyugat-Európában, Kelet-Európában pedig a diktatúra gyűrte maga alá a polgárok önkéntes szerveződését.

Elképzelésünk szerint Európa az új ipari-technikai forradalom, a globális gazdasági-technikai kihívások korában legalább olyan nagy kihívások előtt áll, mint állott 150 évvel ezelőtt. Ahhoz, hogy jó válaszok fogalmazódjanak meg e kihívásokra, mozgósítani kell az európai szintű szürkeállományt. Amelyik viszont bezárkózott egyetemi-értelmiségi-kutatóintézeti autonómiájába, mert a közéletben jelenleg csak a hangos és mindenre elszánt megélhetés-politikusokat látja. A pártpolitikát. És – felfogásunk szerint – ez a polarizálódás árt a közösség egészének. Árt Magyarországon is, ahol a korkihívások sokkírózó módon jelentkeznek, hiszen a szovjet rendszer keretei között nem voltunk felkészülve a kínálkozó alternatívák észlelésére sem.

Ezért azt mondjuk: vissza kell állítani a politika másik szintjének, a *közéleti politizálásnak a becsületét*. Vissza kell állítani,

sőt a korábbinál is erősebbé kell tenni a civil politizálást, a civil szervezeteket. Amelyek – ahogy ezt előadásom elején is mondtam – közhasznú funkciókat töltenek, tölthetnek be. Ez a széchenyista politizálás független a pártpolitikától, noha nem tagadja annak fontosságát. . .

Hát így képzeljük mi el az Akadémia nemzeti tanácsadó szerepét.

A második megjegyzésünk: az Akadémia nem pecsétrakó intézmény. Azt ugyanis mindnyájan tudják, hogy a tudomány álláspontja legitimálhat politikai álláspontokat éppúgy, mint termékek elfogadását. Akár élelmiszer, akár gyógyszer, akár írószerszám vagy fogpaszta kelendőségét fokozza, ha a termelő (vagy politikus) azt mondhatta: valamelyik tudós testület ajánlja a terméket. Nekünk az a véleményünk, hogy a magyar Akadémiának ne legyen kollektív álláspontja. Mi ne legyünk pecsétrakók. Az Akadémia *egyes tudósainak* lehet álláspontja, azt szabadon kifejtheti, vagy lehet *tudósaink egy csoportjának* a konkrét kérdésekben „kinyilatkoztatott” véleménye, de *ez nem úgynevezett akadémiai vélemény*. Két érvünk van ezen álláspontunk mellett. Az egyik: a tudományos megismerés mindig *lezáratlan folyamat*. Egy intézmény, amilyen az Akadémia is, keltse a megbízhatóság benyomását. Az Akadémia álljon ki amellett, hogy a tudomány álláspontja minden kérdésben elhangozhasson. De ne kényszerüljön, mint intézmény, kollektív álláspontok állandó korrigálására. Nincs tehát „hivatalos” akadémiai álláspont. Különböző komolytalanná leszünk mi és a tudomány is.

A másik érvem: *a tudományos gondolkodás szabadsága*. Ugyanarról a konkrét kérdéssel két akadémikusnak diametrálisan eltérő véleménye lehet. És akkor melyik „az” akadémiai álláspont? Egyik akadémikusé vagy a másiké? Bármiféle „hivatalos tudományos” álláspont bénítója a tudományos gondolkodásnak.

Harmadik megjegyzésem: kutatóink merjék személyükben, nevükben vállalni, amit írnak, nyilatkoznak, és ne azzal erősítsék egyéni álláspontjukat, tekintélyüket, hogy úton-útfélen nevük mellé odabiggyeszti: *akadémikus*. Gondoljunk mindig arra, hogy mindannyiunk érdeke: Akadémiánk neve, tekintélye ne devalválódjék. És gondoljanak arra: e büszke civil szervezet tagjai a véleménykülönbség szabadságának alapján állnak. Nem az teszi a *véleményt súlyossá, hogy mi egy szervezet tagjai vagyunk*, hanem azért vagyunk e szervezet

tagjai, mert álláspontunk önmagában, címünk nélkül is súlyos!

Diagnózisokat, illetve diagnózis előtti látteleket kívántam a közgyűlés elé tární. Keresünk a piacgazdaságban, a többpárt-rendszerben, az átalakuló Magyarországon, az átalakuló Európában Akadémiánk és általában a tudományos szervezet, a tudományművelés helyét. Ez ösztönözte az elnököt, hogy a választás szünetében vállalkozzék az új arcú Akadémiáról alakuló elképzeléseinek előadására.

A ROMA KISEBBSÉG SZOCIOLÓGIAI PROBLÉMÁI

Póczik Szilveszter

a történelemtudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, Országos Kriminológiai Intézet
poczik@okri.hu

A romák integrációs problémái Európában

A romák a 15. század elejére érkeznek Közép-Európába. Periférikus, a természeti és társadalmi környezet kiélésére irányuló peripatetikus megélhetési módjuk gyorsan magára vonta a gyarapodó paraszti és városi népesség haragját. A 18. század felvilágosult abszolutizmusai centralizált, voluntarista módon, a 19. század jogállamai humanista eszméktől vezérelve tettek kísérletet tömeges beillesztésre. A korabeli társadalmak és intézményeik az előítélettelé kövesedett negatív hagyomány és a mindennapi negatív tapasztalatok mentén főként közbiztonsági fenyegetésként észlelték a romák jelenlétét, a velük kapcsolatos intézkedések közvetve-közvetlenül a kriminálprevenციót szolgálták. Problémáikat Európában máig nem sikerült megnyugtatóan megoldani. Az európai romák messze alacsonyabb szociális és egészségügyi mutatókkal rendelkeznek, mint a többségi népesség átlaga. Az iskoláztatást alulértékelő és a többségi társadalmak intézményeivel való együttműködést elutasító hagyományrendszerük hátrányos helyzetbe hozza őket az oktatásban, igen magas körökben a visszamaradott, magatartási zavarokkal küszködő gyermekek aránya. Egy vizsgálat tanúsága szerint a cigány gyermekek tanulási motivációja a nem cigány hajléktalanok gyermekeinél tapasztalt igen

alacsony szintet is alig éri el (Hundsatz, 1980). Jelentős körökben a vagyon elleni cselekmények száma, német rendőri források szerint egyes csoportjaik napközbeni lakásbetörésekre specializálódtak, évente a gyanúsítottak mintegy 6 %-a kerül ki ebből a körből (Feuerhelm, 1987).

A roma-kérdés Magyarországon

A cigányság problémája ma hazai társadalompolitikánk legneuralgikusabb pontja. A 17. század végére a cigányok egyre problematikusabb helyzete cigánykérdéssé sűrűsödött, amely a cigányoktól életmódjuk megváltoztatását, a politikától tervszerű intézkedéseket követelt. A cigányság integrációjának alapjait a felvilágosult abszolutizmus erőszakos jóindulata vetette meg (Mezey-Tauber, 1980). A cigányság a 19. század folyamán elindult egyfajta integráció felé, eközben újabb vándorló oláh és beás cigány csoportok telepedtek a román fejedelemségek területéről Erdélybe, majd a királyi Magyarországra. 1848-ig több helytartótanácsi rendelet próbált gátat vetni beáramlásuknak, kóborlásuknak, az azzal járó közbiztonsági veszélyek fokozódásának (Nagy, 1998). Az 1893. évi népszámlálás mintegy 275 000 cigányt talált. 40 %-uk Erdélyben, 60 %-uk az ország belső vármegyéiben, Hajdú, Bihar, Szabolcs, Heves, Baranya, Nógrád területén élt. 88 %-uk már letelepedett, a többség háznak nevezett alkalmatlanságban, 34 % putriban lakott, csak

8-12 %-uk nomadizált. 10 %-uk muzsikus volt, a többi napszámos, vándoriparos, kereskedő vagy – polgári értelemben – foglalkozás nélküli. Gyermekük 70 %-a nem járt iskolába. Bizonyos fokig, de rövid ideig a cigányok is haszonélvezői voltak a kiegyezést követő gazdasági fellendülésnek, a század végére azonban a gyári tömegcikk-ipar feleslegessé tette háziipari foglalkozásaikat. E zsidók, oláhok, tótok, rácok uralta piaci szegmensben a cigányok amúgy is csak kis hányadot mondhattak magukénak. A második világháború utáni tervgazdaság kizárta a munkaerőpiacról a minimális iskolázottsággal, az ipari munkaritmus-hoz szükséges fegyverzettséggel, szakmai ismeretekkel nem rendelkezőket. Az 1956 utáni Kádár-rendszerben a megtorló közbiztonsági szemlélet mellé felzárkóztak a munkaerőgazdálkodási, demográfiai, szociális, kulturális megfontolások. Az MSZMP PB 1961. évi tavaszi határozata a cigányság helyzetének megjavításáról, munkába állításáról, átneveléséről intézkedett. Megkezdődött a cigányság vonulása az ipari centrumok felé, a férfiak döntő többségének munkába állásáról meglődött a cigányok fiatalabb nemzedékeinek városiasodása, javult az egészségügyi és oktatási helyzet, megindult az etnikai alcsoportok egységesülése (Póczik, 1999b).

A romákkal kapcsolatos társadalom-tudományi kutatás eredményei a rendszerváltás időszakáig

Az MTA Szociológiai Intézetében a Kemény István vezette kutatócsoport 1971-ben folytatott országos reprezentatív felmérést, majd elindultak más kutatások is (Kemény, 1974; Kemény és mtsai, 1976; Tomka, 1970). A 71-es kutatás a magyarországi cigány népességet 2 %-os mintából kiindulva 300 000-re, az akkori összlakosság 3 %-ára becsülte, képet nyújtott területi megoszlásáról, nyelvhasználatáról, iskolá-

zottságáról, lakásviszonyairól, jövedelmi, foglalkoztatási viszonyairól. Legnagyobb része az ország északkeleti régióiban, különösen Szabolcs-Szatmár és Borsod, a Dunántúlon Baranya és Somogy megyékben helyezkedett el. Közel 80 %-a kisközségi lakos volt, miközben többségi társadalom lakhelyei fele-fele arányban oszlottak meg város és falu között. Mintegy 60 %-a az akkor körülbelül 2000 cigánytelepen lakott, 80 %-a magyar, 8 %-a román anyanyelvű volt. A cigánysághoz tartozók átlagos 5 fős családnagysága messze meghaladta a magyar átlagot, rossz egészségi állapot jellemezte őket. Átlagéletkoruk mintegy 10 évvel maradt el a többségi népességétől, igen magas volt az alkoholisták, rokkantak, állami gondozottak, és szociális segélyre szorulóknak száma, aránya. Egy főre eső jövedelmük az országos átlag alig harmada körül mozgott. Kiugróan mutatkozott a koraszülött, sérült gyermekek aránya, a gyermekek többsége rendszertelenül járt iskolába, széleskörű volt az analfabetizmus.

A 80-as évek jelentős forrásfelhalmozást lehetővé tevő második gazdaságába kevesen tudtak bekapcsolódni. A kultúraltabb lakókörnyezetbe telepítés a helybeliek és betelepülők közti civilizációs szakadék miatt nem váltotta be a reményeket. A legképzetlenebb munkavállalókként első áldozattá váltak a 80-as évek végén bekövetkező gazdasági hanyatlásnak. Közben lassan változott értékrendszerük, amely pauperizált változatban leképezte a többségi társadalom fogyasztói igényeit. A városokban megindult a romák által sűrűn lakott részek gettósodása, Budapest belső kerületeiben a cigány lakosság aránya a 80-as évek közepe óta megháromszorozódott (Ladányi, 1993).

A cigányság esetében egy középhaszú, felületes integrációs periódusra rövid és mélyreható remarginalizáció következett be (Kemény, 1997). Az iskolázottsági

adatok az általános iskolai és szakmunkás végzettség jelentékeny emelkedéséről tanúskodnak, de a befejezett gimnáziumi és felsőfokú végzettségűek – egyébként is elenyésző – aránya a mai fiatal korosztályok körében stagnál vagy relatíve csökken. Az általános iskolát befejezők alig 3 %-a kerül középiskolába, amiből 40 % hamarosan lemorzsolódik. Újra tömegesen fordul elő, hogy a roma gyermekek a kötelező alapiskoláztatás előírása ellenére sem járnak iskolába. A cigányság átlagos képzettségi színvonala 1984-1985 óta összességében távolodni látszik a magyar átlagtól. A szakmunkás-végzettségek rendszerint kevésbé keresett szakmákban születnek, a végzősök rögtön munkanélkülivé válnak. A romák átlagos munkanélkülisége meghaladja a 60 %-ot, egyes alrégiókban eléri a 80 %-ot, a romák által lakott kisközségekben akár a 100 %-ot is (Nemes, 1998). A cigány munkanélküliek nagy hányada kikerült a munkanélküli-ellátásból és a jövedelemplótló támogatás rendszeréből is. Az átképzési projektek gyakran nem jutnak el a potenciális roma munkavállalókhoz, vagy háttalanok maradnak, a közmunka keretében történő foglalkoztatásukkal kapcsolatos elképzelések sem váltak be.

A cigányság pozitív demográfiai jellegzetességei, a sok gyermek és a fiatal átlagéletkor a halmozott hátrányok mennyiségileg és minőségileg bővített újratermelését jelentik. Ez hamarosan a társadalom összetartóit is kedvezőtlenül fogja befolyásolni. Becslések szerint 2015-ben a romák 750 000-es tömege a magyarországi lakosság 8 %-át fogja adni. Az utóbbi években született gyermekek 12 %-a roma. Ladányi János becslése szerint az első 4 általános iskolai osztályba járó cigány gyermekek aránya országosan 1971-ben 1,2 %, 1986-ban 2,4 %, 1992-ben 3,6 %, Budapesten 1992-ben 4,9 %, a főváros VIII. kerületében 24,3 % volt (Ladányi, 1993).

A cigánysággal kapcsolatos koncepciók és politikák 1990-2000

A kisebbségi törvénynek köszönhetően a cigányság mára *politikai tényezővé* vált, mind belpolitikai, mind külpolitikai értelemben. Kitermelődött *saját vezetőrétege*, amely megteremtette szervezeteit és nyilvánosságát. E politikai és médiaelíttek igen kiforratlan állapotban vannak, a választott képviseleti szervezetek legitimitását is kétségbe vonó harcaik nehezítik a kisebbség eredményes képviselését, pozitív megjelenítését, a hosszú távú reális helyzet- és esélyfelmérést, koncepciókészítést, a többségi társadalomhoz fűződő partneri viszony kialakítását. Hiányoznak az elit eszmei, politikai és személyi kristályosodási pontjai, politikai magatartását súlyosabb politikai erők függvényeként vagy alkalmi – sokszor anyagi – érdekektől vezéreltetve alakítja, változtatja. Egyes tagjai radikális polgárjogi harcokként lépnek fel, a differenciálatlan „másság” fogalmával és kettős mércékkel operálva, önmagukat szellemi gettóba zárva ellenségként utasítják el a többségi társadalom egészét (Póczik, 1997).

A konfliktuskereső hozzáállást mára felelősségteljesebb hangütés látszik felváltani. Mivel a cigányság helyzete az ország külső megítélésének és befolyásolásának fontos tényezőjévé vált, külpolitikai tekintetben súlyt kell helyezni a romakérdés összeurópai dimenzióira, a nemzetközi szervezetek hatékonyabb bevonására, az EU-támogatások hatékony felhasználására, ill Magyarországon nemzetközi és regionális összehasonlításban kiemelkedő „esélyegyenlősítő” kisebbségpolitikájának népszerűsítésére, a hiányok tárgyilagos bemutatására. A cigányság elítjének, civil szervezeteinek érését – az időtényező fokozott figyelembevétele mellett – támogatni kell, hisz jelentős részt vállalnak a cigányság kulturális-társadalmi-gazdasági aktivitásának szervezésében.

A koncepciózus kisebbségi elit, pozitív kisebbségi azonosságtudat és többségi megítélés kialakulását akadályozza, hogy az országos politika két nagy *ideológiai erőterében* a cigánysággal kapcsolatban kontroverz áramlatok vannak jelen.

A nemzeteszme meghaladására törekvő, azzal a kisebbségi közösségeket, tudatokat taktikailag szembehelyező *emancipatórikus* ideológiák a cigányságot a nemzeti-faji diszkrimináció, az elmaradott társadalmi berendezkedés áldozataként jelenítik meg. Az amerikai polgárjogi mozgalmak tapasztalatain nevelődött vonulat a cigányság támogatását a pozitív diszkrimináció fogalmi bázisán, a társadalmi és egyéni teljesítményétől független „rászorultság” alapján, nemritkán a többségi társadalom és a törvényesség rovására (pl. lakásfoglalók támogatása) látja megvalósíthatónak. Logikai rendjében elsődleges szempont, hogy a kisebbség egészének fel-emelését követheti a kisebbségi középosztály megteremtődése. A többségi társadalommal szembe forduló, az előítéletes magatartás látszatát is büntető törvénykezés időlegesen rejtőzködővé teheti ugyan a diszkriminatív megnyilvánulásokat, de nem változtatja meg a mögöttük húzódó attitűdöket. A magyarországi kisebbségek és a határon túli magyar kisebbségek problematikáinak szembe fordítása semmiképpen sem szolgálja a nemzeti konszenzuson alapuló kisebbségkonceptió ügyét.

A keresztény-szociális indíttatású *nemzeti ideológiák* a kisebbség csoportos és főleg egyéni felelősségét hangsúlyozzák a felemelkedés lehetőségeinek kihasználásáért vagy elmulasztásáért. A támogatást az egyén teljesítményétől, alkalmazkodásától teszik függővé. Koncepciójukban elsőbbséget élvez a kisebbségi középosztály kialakítása, amely maga után húzhatja az alacsonyabb rétegeket. Míg az emancipatórikus álláspont a kisebbséget a maga elkülö-

nuló sajátosságaival együtt *elfogadtni* igyekszik a többséggel, addig a nemzeti ideológiák a kisebbség alkalmazkodását feltételezve a nemzetbe való *befogadásra* törekcszenek, a nem alkalmazkodók esetében a szociális kirekesztődést helyezik kilátásba. Látni kell, hogy egy teljesítményelvű társadalomban a szociális igazságosság nem szakítható el az egyéni és teljesítmények mérlegelésétől, ugyanakkor a szociálisan leszakadók jóléti, oktatási, munkaerő-politikai szinten tartása, és ezzel a mobilizáció kapuinak nyitva tartása elengedhetetlen.

Bár a kisebbségi *önkormányzatiság* megteremtése kétségtelen siker, a törvény hiátusai, az identitásválasztás parttalansága és manipulálhatósága, a választások rendszere – a többséghez tartozók is választják a kisebbségi önkormányzatot – miatt mégis számos sebből vérzik. A kisebbségpolitika gyakorlati végrehajtása a cigányság esetében összekeveredik a szociálpolitikával, jóllehet utóbbinak „színvagnak” kellene lennie. A cigány önkormányzatok pénzügyi okokból munkabekerülnek a cigány civil szervezetekkel, az OCÖ tevékenysége külső-belső harcokban, válságkezelésekben aprózódik. Sajnos az önkormányzatoknak és a civil szervezeteknek nem sikerült szakmai tevékenységükhöz megfelelő szakemberekből álló helyi és országos hátteret teremteniük, viszont kicsiben leképezték az országos politika csatározásait és botránnyait. A többségi társadalom indokoltan teszi fel a kérdést, hogy a cigány politikai és médiaelit valóban az általa megjeleníteni kívánt kisebbséget képviseli-e vagy csupán önmagát. A *magyar társadalompolitika* az elmúlt három kormányzati periódusban, különösen ágazati és helyi szinten adós maradt a konzisztens, tisztázott, és nemzeti konszenzusra alkalmas cigányságpolitika kidolgozásával, jóllehet a következőkben bemutatott néhány rész-

terület kutatásai megteremtették ennek feltevéleit (Szarka, 2000).

A romák *demográfiai* mutatóinak prognosztikus értelmezésében nincs egyetértés a kutatók között. Egyes becslések szerint a népszámlálásban rögzített roma népesség csupán 30 %-a a tényleges lélekszámnak, a kutatások azonban nem számolnak az identitásváltás jelenségével. Az utóbbi évtizedekben a romák körében népességrobbanás zajlott le. Mára a termékenységi arányszám fokozatosan csökkenésével a kisebbség természetes szaporulata évente mintegy 10 000 főre állt be. 2050 körül arányszámuk a 900 000 főt is elérheti, ennek mintegy 40 %-a várhatóan gyermek lesz. A roma népesség területi megoszlása kiegyensúlyozatlan, egyes megyékben meghaladja a 4 %-ot, ezek egyes falvaiban a 20 %-ot. A falvakban élő romák aránya országosan még ma is 60 % körül mozog. A roma népességrobbanás egy több évtizedes országos népességcsökkenési hullámmal esett egybe, etnikai feszültségek, regionális és kistérségi válságjelenségek forrásává vált. Ezért elengedhetetlen a roma kisebbség politikailag korrekett számbavétele, az identitás alakulásának vizsgálata, a felelősségteljes családtervezés támogatása. Alig vannak ismereteink a roma társadalom rétegződéséről, a kiemelkedők integrációs mintáiról, az asszimilációs folyamatokról, miközben tapasztaljuk, hogy a cigányság körében jelentős szociális differenciálódás és asszimiláció zajlik (Póczik, 1999a.).

A cigányok jelentékeny *munkanélküliségének* enyhítése érdekében Kemény István a roma fiatalok 18 éves korig történő kötelező középfokú oktatását, a 18 év alatti munkanélküli fiatalok kötelező nyilvántartását, a közhasznú munka és a képzési programok összehangolását, a minimálbérnél alacsonyabb fizetések átmeneti engedélyezését, a bérjárulékok elengedését, a

támogató intézkedéseknek a regionális fejlesztési programokkal és országos projektekkel (útépítés, katasztrófavédelem) való összekapcsolását javasolja. E tartalmas javaslatok hiányossága, hogy alkalmazásukat az adott etnikai csoporthoz, nem pedig szociális mutatókhoz köti. A regisztrált és nem regisztrált munkanélküliség együttesen 43 %-os aránya nem csak a cigányokat érinti, ezért nehéz külön „cigány szociális és munkaerő-politikát” elképzelni.

Az *oktatásban* a roma tanulók szocializációs problémái sok helyütt nehezítik az iskolai munkát. Amikor az iskolai kirekesztést ostorozzuk, figyelembe kell venni, hogy az iskola és a többségi szülő általában nem a romák etnikai minőségét, hanem az iskolai munkát hátráltató magatartását utasítja el. Az oktatásügy két évtizedes infrastrukturális eróziója miatt valószínűsíthető, hogy a problémás gyermekek „lepasszolásának” törekvése erősödött, technikája finomodott a többségi társadalom irányában is (például diszlexiás, diszgráfias, hiperaktív gyerekek átírányítása speciális, gyakran magánintézményekbe). Ez a strukturális deficit mindaddig fennmarad, amíg nem tudjuk (vagy akarjuk) egyénenként definiálni a különösségek minőségét, és megteremtteni a megfelelő képzési alrendszereket. Célszerű volna lokális programok kidolgozása, amelyek az adott speciális, területi hátrányok leküzdésére, felzárkózásra, egyéni és csoportos, főként gazdasági motivációra és az alkalmazható szakképzésre helyezik a hangsúlyt. Az általánosan elterjedt deficitelméletek az „ingerszegény környezet” mozzanatával operálva szociálisan visszamaradott cigány gyermekek tömegével számolnak, miközben a mindennapi pedagógiai tapasztalat arra enged következtetni, hogy a roma gyermekek beilleszkedési zavarait inkább az etnokulturális viselkedésmintákban rejlő tényezőkben kell keresnünk. Egy másik

vélekedés az iskolarendszert diszfunkcionálisként kritizálja. Az átlagos képességű-neveltetésű gyermekek tömegoktatására hivatott iskola, amelyben a kiemelkedően tehetséges tanulók is hátrányt szenvednek, inkább monofunkcionálisnak nevezhető. Ezért szükséges a speciális igényeket kielégítő párhuzamos intézmények kiépítése. Az elkülönülő *versus* vegyes oktatás kérdését differenciáltan kell vizsgálni, hiszen az előbbi nem jár feltétlenül a hátrányok tartósításával. A megfelelő pedagógiai háttérű, nyelvileg-kulturálisan önkéntesen elkülönülő nemzetiségi oktatás sikereit országos tendencia jelzi (Boér, 1999). A ki-sebbségi oktatásra az önkormányzatoknak juttatott állami pénzek pontos célba juttatása pusztán szabályozási kérdés.

A gyökeres reformra és rekapitalizálásra váró *egészségügy*-kommunikációs értelemben is – felkészületlen a rossz testi és mentális állapotú cigánysággal való foglalkozásra, az orvoslás piacosodása további hátrányokat eredményez. Meg kellene erősíteni a családtámogatási, -tervezési illetve felvilágosítási rendszert, szervezeti és emberi tartalékok feltáráásával cigány fiatalok széles körét lehetne egészségügyi pályára terelni. A cigányság *lakhatással összefüggő problémái* nem oldhatóak meg országos és helyi telepítés-, település- és lakáskonceptiók nélkül. Ezeknek számolnia kell azal is, hogy a zártabb vidéki lakóközösségek etnikai hovatartozástól függetlenül elutasítják a számukra elfogadhatatlan társadalmi elemeket, hiszen nem felelősek devianciáért. Mindazonáltal a vagyon- és jogbiztonságnak elsőbbséget kell élveznie az önkényes cselekvésekkel szemben: etnikai minőség nem generálhat informális privilégiumokat, de diszkriminációt sem.

Szorosan ide kapcsolódik a *nyilvános térbe való beengedés* problémája. A politikai, földrajzi vagy egyéb közösség nyilvános terei – országos és helyi piacok, műve-

lődési és szórakozóhelyek, egyesületek, fórumok, kegyhelyek, bizonyos tekintetben az iskolák is – azok számára nyitottak, akik ezek szabályainak, szokványainak eleget tesznek. A diszkrimináció tilalmának elve nem védi azokat, akik e követelményeket nem tudják, nem akarják betartani, mivel ezzel az adott közösségi tér működését veszélyeztetik.

A helyi *önkormányzatok* mai rendszerében az erős érdekérvényesítési képességű csoportok szembekerülnek a gondoskodásra szorulókkal. Az állam a gondoskodás terheit mindinkább rájuk hárítja, de költségeit nem biztosítja, ezért szabadulni igyekeznek szaporodó szegényeiktől. A szegény romák és más deklasszáldott csoportok a romló helyzetű, fogyó népességű aprófalvakba kényszerülnek, majd ennek hátrányait felismerve kezdenek visszarámamlani a városokba. A területi etnikai koncentrációnak ugyanakkor jól kihasználható előnye lenne, hogy koncentrált és komplex problémakezelésre nyújt lehetőséget az ágazati területeken.

Mint jeleztem, egyes véleményformálók a romák hátrányainak fő okaként a *diszkriminációt*, előítéletességet jelölik meg. Álláspontom szerint a romák halmozott hátrányai inkább közösségeik történelmi elmaradottságából, megélhetési kultúrájuk „különutas”, periférikus jellegéből adódnak. Az előítéletesség és szegregálódás (!) esetükben nem primer, hanem szekunder, okozati jelenség. Ezért külön kell választani a strukturális okokból való hátrányba kerülést a szándékos hátrányos megkülönböztetéstől. A többségi népesség tudatformálása (előítéletesség elleni harc, egyéni minőségek előtérbe helyezése, stb.) csak akkor eredményes, ha együtt halad a cigányság társadalompedagógiájával, a modern viszonyokhoz való alkalmazkodásával.

Mivel a strukturális hátrányok adott körülmények között intencionális hátrányba

hozóvá válhatnak, a kisebbségi *jogvédelemről* nem mondhatunk le. Jogvédelemnek azonban ott van megalapozottsága, ahol valódi jogsérelem történt, és az adott cselekmény kiváltó oka bizonyíthatóan az egyén vagy közösség etnikai minősége volt, vagy a cselekmény az ellen irányult, ezt bíróság vagy igazgatási szerv (például egy ombudsman) megállapította. A diszkrimináció észlelése akkor megalapozott, ha a jogsértések aránya országos vagy helyi szinten a kisebbségi és többségi társadalom esetében összehasonlítható. Ennek előfeltétele, hogy a jogsérelem elszenvedőjéről annak identitása megállapítható legyen, de a korlátlan identitásválasztás és -változtatás lehetősége miatt gyakran nem tudható, valóban kisebbségi jogsérelemről van-e szó vagy manipulációról. A jogvédelem és pótlólagos esélyteremtés nem jelentheti a többségi társadalom jogainak, esélyeinek csorbítását, ha e jogok gyakorlása a kisebbség jogait nem korlátozza. A jogvédelem nem alacsonyodhat le a vérvádak mintájára rasszizmus-vádakat koholó politikai manipuláció szintjére, ezért meg kellene teremteni a kisebbségi jogvédelemmel foglalkozók etikai kódexét. Magyarországon a nemzettudat súlyos sérülései ellenére jóval ritkábban találkozunk kisebbségellenes magatartással, mint a mintának tekintett nyugat-európai társadalmakban. Az etnikai konfliktusok tovább enyhítése érdekében szükséges volna egy, a minimális konszenzusokat elfogadó – határokon átlépő –, össznemzeti kisebbségpolitikai célrendszer kialakítása. Ehhez mindenképp tisztázott, célracionális fogalmi rendszer szükséges.

A *pozitív diszkrimináció* angolszász ihletésű fogalmát fel kellene cserélni más formákat és tartalmakat hordozó fogalommal, mint „*esélykiegyenlítés*” vagy „*pótlólagos esélyteremtés*”, ugyanis előbbi a többségi társadalom esélybeli és jogbeli háttérbe szorításának üzenetét hordozza. A „pozitív

diszkrimináció” lényeges hátránya, hogy nem a kisebbség egészét, hanem annak már többé-kevésbé szaturált rétegeit támogatja, így a kisebbség hátrányos részének helyzete stagnál vagy akár romolhat. Ezen a ponton konzekvenciájában összeér a liberális és konzervatív cigánypolitika.

A tisztázatlan fogalmiság jellemző példája a *jogegyenlőség* és *esélyegyenlőség* terminusainak összekeveredése, jöllehet ezek hierarchikus viszonyban állnak. Hátrányos megkülönböztetés, ha egy jogalany mások magánautonómiáját korlátozva mesterséges esélyegyenlőtlenséget teremt. Az esélyegyenlőtlenség nem szükségképpen jogegyenlőtlenség, viszont a jogegyenlőtlenség szükségszerűen esélyegyenlőtlenséget eredményez. Az esélyegyenlőség megteremtése nem történhet a jogegyenlőség terhére, hiszen utóbbi az esélyegyenlőség elvét megelőzi. A kisebbségi társadalom problémája a hátrányos esélyhelyzetből esetlegesen eredő joghátrány, ezért az államnak elsősorban a kisebbségi polgár alapvető és járulékos jogainak érvényesíthetőségét kell biztosítania.

A fentiekből következően az *anti-diszkriminációs törvény* számos problémát vet fel. Nem mondhat ellent a társadalom legitim értékképzeteinek, az alkotmány és nemzetközi jog előírásainak, nem korlátozhat alapjogokat, jogkövetkezmények szempontjából egyéni szándéokra, magatartásra, esetre kell vonatkoznia. Meg kell határoznia a hatálya alá eső ügykört, összhangban kell állni az állampolgári és a kisebbségi jogok országgyűlési biztosára vonatkozó szabályokkal. Tisztázni kell a törvény végrehajtására hivatott szerv helyét az államszervezetben, intézkedési jogkörét, szakmai összetételét, a jogérvényesülés releváns és irreleváns körülményeinek elhatárolását. Ha a törvény – a deklaráción túl – konstitutív elemeket is tartalmaz, szabályozásra vár a diszkriminációt tiltó nor-

mák közjogi természetének megfelelő szankcióik meghatározása, alkalmazásuk eljárásrendje. Tisztázni kell, a jogérvényesítés eszközei közül melyek igényelnek államigazgatási hatósági eljárást, mikor indokolt büntetőjogi eszközök alkalmazása vagy a jogsértés polgári úton történő reparációja; akárcsak az, lesz-e a jogalkalmazónak a sértett nevében keresetindítási joga, érdekegyeztetési lehetősége, a jogalkalmazóhoz fordulás érintettségétől függ-e vagy adott lesz a közérdekű ügyben való eljárás lehetősége. Kérdéses mozzanat a közvetett és közvetlen diszkrimináció definiálhatósága, akárcsak az, hogy egyenlőtlen helyzetű felek szembekerülésének esetében megfordítható-e a bizonyítási teher. Álláspontom szerint az antidiszkriminációs szabályozás semmiképpen sem korlátozódhat etnikai vonatkozásokra, hiszen a többségi társadalom más hátrányos csoportjainak hatékony védelme, támogatása sem megoldott. Számos törvény és alacsonyabb szintű jogszabály, alkotmánybíró-sági határozat tiltja a diszkriminációt, bíróságok és sértettek egyaránt apellálhatnak ezek normatív vagy precedens értékére (Tóth, 1998). Mindezt figyelembe véve mérlegelni kellene a diszkriminációt tiltó jogszabályi helyek kódexbe foglalását, és egy minden érintett területet lefedő és összehangoló szociális törvénycsomag megalkotását, amely – főként az első esély elvének (!) szem előtt tartásával – mindenki számára biztosítja az állampolgári jogon járó szociális minimumot (emberhez méltó lakhatás, megélhetést biztosító ellátás, stb.).

A romák és a bűnüldözés

A kommunista rendszer tisztában volt a peremhelyzet és a bűnözés közötti összefüggéssel, ezért a cigány bűnelkövetőkről 1971-től 1988-ig külön statisztika készült, amely nem volt tekintettel emberi, kisebbségi jogokra, adatvédelmére: kizárólag

etnikai alapon folyt. A bűnüldözésben használt „cigánybűnözés” fogalma durván túlhangsúlyozta az etnikai tartalmakat. A cigány bűnügyi statisztikát a demokratikus átalakulás első kormánya kisebbségi jogi megfontolásokból megszüntette. A rendőri statisztikák a többségi és a roma társadalomban jelentkező bűnelkövetés makroszintű összehasonlítására diffúz módszertani bázisuk miatt készítésük idején sem voltak alkalmasak, a regisztráció szempontjainak változásán túl főként a roma kisebbségre irányuló rendőri aktivitás mindenkori intenzitását, az intenzitás változásának okait szemléltették, nem a roma elkövetőknek és cselekményeiknek az összeshez való viszonyát és arányváltozását (Póczik, 2001).

A statisztikai regisztrációval párhuzamosan születtek kriminológiai és kriminalisztikai elemzések is. A 60-as évek közepétől a kutatás előterében a romák cselekményei álltak. A kriminalisztikában már korábban ismert volt, hogy a cigányok elkövetési módjainak vannak bizonyos minőségi és mennyiségi jellegzetességei (Lipovszki, 1973). Rövid idősorokat vizsgálva nem mutatkozott jelentős változás sem az összes roma elkövető, sem a nemek és korcsoportok szerinti, sem a cselekmények szerinti összegzésben. Ez arra utalt, hogy a cigány bűnelkövetők többnyire (70-80 %) egy kriminális szubkultúrából kerülnek ki, ezt támasztotta alá a visszaesők rendkívül magas aránya is. A szakirodalom utalt a családi szervezethez, a női, gyermek- és fiatalkorú elkövetők emelkedő arányára (Szabó, 1987). Egyes becslések a börtönépességben a romák arányát 40-60 %-ra, a fiatalkorú szabadságvesztésre elítéltek arányát 60-70 %-a tették. Tapasztalat szerint a romák főleg vagyon elleni és erőszakos bűncselekményeket – zsebtolvajlás, besurranásos lopás, kisstílu rablások, lakás- és üzletbetörések, autófeltörés, gyermekek kifosztása, markecolás – követtek el (Mol-

nár, 1988). Látszott, hogy e szubkultúra a családi körülmények miatt vagy alkalmi elkövetőként az állami gondozásba, a zárt, félig zárt intézetekbe kerülők közül kapja utánpótlását: az intézeti környezet, a pályakezdési esélyek hiánya kézenfekvővé teszi a normaszegést és a hasonló sorsúakhoz való csatlakozást. Egyes elemzők igen magasra taksálták a cigányság körében a szemérem elleni vétségek arányát, amelyekben az áldozatok nagyobb része szintén cigány nő.

A 70-es, majd a 80-as évek erőteljes kritikai tendenciái a halmozottan hátrányos helyzet, majd a társadalmi beilleszkedési zavarok kutatásaiban összegződtek. Regionális kutatások kimutatták, hogy a cigány elkövetők aránya Budapest és Pest megye mellett, Borsodban, Nógrádban, Szabolcsban, Hajdú-Biharban, Somogyban és Baranyában feltűnően magas. Úgy tűnt, a cigányok bűnözése elsősorban szociális helyzetük kiegyensúlyozatlan változásai-ból, főként az integrációs és normakonfliktusokból fakad. A téma egyik ismerője kimutatta, hogy a cigányság bűnözése arányaiban nem tér el lényegesen a velük azonos nivón élő nem cigány rétegektől (Tauber, 1984). A 90-es évek kutatásaiban előtérbe kerültek az etnikai félelmek és előítéletek. Ezek figyelembevételével indultak vizsgálódások a rendőrségi modellek kapcsán (Finszter, 1996), és kísérletek a cigányság és rendőrség viszonyának újradefiniálására. A hivatalos adatgyűjtés tilalmának kimondásával a kutatás empirikus irányba fordult, ma egyre erősebben a romák áldozattá válására koncentrált (Póczik, 2002a).

A kisebbségek integrációs nehézségeinek, normasértő magatartásainak magyarázatára több elmélet is született, azonban önmagában egyik sem ad kielégítő magyarázatot a cigánysággal kapcsolatban felmerült kérdésekre.

A *historikus* elmélet, összefonódva más szociológiai magyarázatokkal, az alacsony társadalmi származással összefüggő, kultúrgenetikusan öröklődő viselkedésformák és atavizmusok hosszú, történelmi időben változatlan fennmaradásából, történelmi megkésettiségből, megrekedésből, a kulturális kompatibilitás, a civilizációs integrálhatóság hiányának és a társadalom hiányos integrációs kapacitásainak fogalmából indul ki. Megoldási javaslatok a történelmi zsákutcák felszámolására alkalmas politikai szerkezetek kialakítására irányulnak (önkormányzatiság, autonómia stb.). Előnye, hogy a modern történettudomány egészére jellemzően, erősen strukturalista beállítottságú, képes hosszú időtávlatokban gondolkodni.

A *historikus* magyarázatokkal alkalmanként összefonódó *intencionalista szociológiai* elméletek az amerikai négerkérdés tapasztalatait generalizálva a többségi társadalom részéről tudatos kirekesztést, apartheidet, diszkriminációt, szélsőséges változataiban kisebbségellenes, fajgyűlölő összeesküvést feltételez. Központi kérdése a kirekesztés érdekösszefüggéseire irányul, a megoldást a (gyakran militáns) polgárjogi munkában, a kirekesztés felmutatásában, megakadályozásában, a kirekesztők megbüntetésében látja. Erősen perszonalizál, a strukturális hátrányokat diszkriminációnak látatja, a konfliktusokat a konszenzusos megoldások felől inkább a konfrontáció irányába tereli. Az aktív polgárjogi munkával való összefonódása miatt túlságosan politika- és médiaérzékeny, ennek következtében hajlik a leegyszerűsítésekre. Az intencionalista magyarázatok ma egyre kevésbé látszanak plauzibilisnek.

A *strukturalista* magyarázatok a kirekesztődés okait, egyes kisebbségi csoportok örökletes és strukturális társadalmi hátrányait, ezek újratermelődését, a többségi társadalom szocializációjában rögzült,

asszociációs sorokban előprogramozott előítéletesség és elforduló magatartás, szelektív észlelés keletkezését, fennmaradását vizsgálja. Megoldási javaslatok a diszkriminatív minták társadalompedagógiával, intézményi reformmal történő leépítésére, a társadalom nyitottabbá tételére, a kisebbségek önszerveződésére építenek. Előnyük, hogy széles értelmezési keretük számos részelmélet beépítését teszi lehetővé. Lényeges hozadékkal bírnak a *modernizáció-, mobilizáció- és migrációelméletek*, valamint az USA-ba irányuló sokévtizedes immigráció tapasztalatainak generalizálására épülő *kulturális-konfliktus-elméletek*, amikor rámutatnak az alulprivilegizált rétegek hiányos integrációjára, szocializációjára, alulképzettségére és alulfoglalkoztatottságára. E rétegek tagjai a törvény áthágásával igyekeznek áthidalni a saját szegényes létmódjuk és a többség viszonyai között húzódó szakadékot, birtokba venni a középosztály szimbolikusa és anyagi javait. A gyorsuló modernizációs és – vertikális és horizontális – mobilizációs folyamán a kétfajta civilizáció között elterülő mezsgyére csúszva saját etnikai kultúrájukat, társadalomszervezetüket elveszítik, de új helyzetükhöz való hiányos alkalmazkodásuk következtében időlegesen sem képesek azonosulni a többséggel, stabil társadalmi státust és orientációs mintákat találni, ami súlyos identitás- és magatartászavarok forrásává válhat. A komplex és differenciált társadalmi és kulturális közegből érkező kisebbségi csoportok néhány nemzedéken belül kiegyenlítik hátrányaikat, (ha nem fűződik ezek fenntartásához többségi politikai érdekek), azonban az ilyen háttérrel nem rendelkező közösségek sok nemzedékre megrekednek hátrányos helyzetükben. (Korinek, 2001). A historikus és a modernizáció-, mobilizáció- és konfliktus-elméleti mozzanatok összekapcsolása bizonyos sikerrel kecsegtet a romakutatásban.

Az empirikus kutatás jegyében az utóbbi években – összehangzó eredményekkel – három nagyobb kutatás született a fegyintézetekben fogvatartottak körében (Huszár, 1999; Póczik, 1999a). Itt a legutolsó (4 mutató figyelembevételével) reprezentatív kutatás legfontosabb eredményeit ismertetjük (Póczik, 2002b).

A kutatásban három jól összehasonlítható, etnikailag elkülönülő – magyar, asszimilálódóban lévő transznetikai (TE) és cigány – börtönbüntetésre ítélt férfi csoportot vizsgáltunk. A három csoport a szociális és kriminológiai mutató tekintetében is elkülönül egymástól, ez azonban elsősorban fokozati különbségeket jelent. A mintegy 1500 megkérdezett 50 %-a magyarnak, a másik 50 % cigány származásúnak (!) bizonyult. Utóbbiak között 60-40 %-ban oszlanak meg a magukat cigánynak vallók és az identitásváltásra törekvők. A TE és a roma elkövetők fiatalabbak a magyar elítélteknél, legtöbbjük 20-30 év közötti.

A szociális mutatók tekintetében a magyarok felől a cigányok felé süllyedő lejtő képe bontakozik ki. A TE csoport köztes mutatókat vonultat fel, amelyek egyik esetben a magyarok, más esetben a cigányok értékeihez esnek közelebb. A cigány csoportban a legjellemzőbb a kisegítő iskola, és az éppen csak elvégzett 8 elemi osztály, a szakmai végzettség aránya a magyar mutató felét sem éri el. A magyar és TE csoportban a szülőkhöz viszonyítva az iskolai végzettség csökkenése látszik, a cigány csoportban javulás tapasztalható az általános iskola befejezésében, tehát iskolai végzettség terén mindhárom csoportban abszolút vagy relatív csökkenés tapasztalható.

A cigányok lakhelyei közül BAZ, Baranya, Somogy megye emelkedik ki. Összehasonlításában a magyarok mutatják a legintenzívebb – jobb megélhetési lehetőségek keresésével összefüggő – migrációt: a legfontosabb célállomás Budapest. A település-

típusok megoszlása tekintetében a három csoport már a szülők nemzedékében erősen urbánus jellegű volt. A falvakból, nagyközségekből különösen a TE és cigány csoportban erős elvándorlás mutatkozik a nagyobb városok, különösen a főváros felé. A magyar megkérdezettek döntő hányada, a cigányok fele városias környezetben él. A szülőkkel való összehasonlításban mindhárom csoport javított lakásviszonyain. Mindhárom csoport mintegy 40 %-a javított életszínvonalán az elmúlt 10 évben.

Az elkövetők mindhárom csoportja nagycsaládokból származik, de az elkövetők háztartásaiban nevelt gyermekek száma jelentősen csökken, jellemző az 1-3 gyermekes család. Az elkövetők jelentős része családi-neveltetési tekintetben hátrányos helyzetűnek mondható, ennek mutatói a cigány csoport felé jelentősen emelkednek. A magyaroktól a cigányok felé haladva egyre jelentősebb arányban jelentkeznek bűnözésre hajlamosító tényezők: bűnöző családi minták, állami gondozás, javítóintézet, fiatalkorúak börtöne. Mindhárom csoport válaszadóinak legnagyobb része dolgozott a bűntetés megkezdése előtt.

A roma származásúak a magyaroknál korábban kezdik bűnözői karrierjüket, az első cselekmény elkövetését rendszerint aktívan támogatja a baráti kör. Mindhárom csoport – legfőképpen a cigány származásúak – leginkább a haszonszerzést jelöli meg a bűnelkövetés céljaként, de a magyarok közt nagyobb szerepet játszik a hirtelen felindulás. Az elkövetők által megvalósított cselekmények összetétele is ennek megfelelő. Dominálnak a primitív és erőszakos vagyon elleni cselekmények, a kifinomultabb cselekmények aránya a cigányok felé haladva erősen csökken. Mindhárom csoportban jellemző az elkövetési alkalmak folyamatos figyelése és céltudatos kihasználása, de rendszerint hiányzik a gondos tervezés. A cigányokra a magyaroknál jel-

lemzőbb a csoportos elkövetés. A három csoportban a legális és illegális munka, valamint szociális juttatások és a vagyon elleni bűnözés – rendszerre szerveződve – képezi a megélhetés fő forrásait, ezek együttes alkalmazása jelentős hányadban vagyoni előrelépést is lehetővé tesz. Különösen igaz ez a TE és cigány csoportra. A többszörösen büntettek aránya a cigány és a TE csoportban meghaladja a magyar mutató kétszeresét. Ennek megfelelően a cigányok felé haladva egyenletesen emelkedik a szabadságvesztében töltött idő is.

A TE és a cigány csoporthoz tartozók a magyarokkal összevetve szembetűnően súlyosabb hátrányokat szenvednek el az előzetes letartóztatásban, jóval nagyobb arányban fordul elő bántalmazás, kényszer-vallatás, az ügyvéddel való kapcsolatteremtés akadályozása, a kirendelt védő nem-törődősége. Az etnikai származásúak hátrányba kerülésének tendenciája a megkérdezettek állításai alapján a börtönben is tetten érhető, ennek értékelésében azonban figyelembe kell venni a szubjektív tényezők rendkívüli súlyát. Az elítéltek között széles körű a mértéktelen alkoholélvezet, jelen van a kábítószer is. A cigány csoport felé haladva egyre romlik az elítéltek testi és mentális állapota.

Korábbi vizsgálatainkban (Póczik, 1999b) is megállapítottuk, hogy a többségi etnikumhoz tartozó fogvatartottak mintegy fele viszonylag szoros kapcsolatot ápol cigányokkal, másik fele azonban inkább elzárkózást mutat. A cigányok döntő hányada jobbára saját etnikumához tartozókkal barátkozik, elzárkózóbbnak mutatkozik a többségi népesség irányában, mint a többség vele szemben. A TE csoport baráti kapcsolatai is elsősorban a cigány etnikumhoz kötődnek. A cigányok erősen hártják saját identitásukat, egyfajta öngyűlöletet éreznek, és igen erős asszimilációs hajlandóság munkál bennük.

Végelemzésben megállapítottuk, hogy a magyar fogvatartottak csoportja vegyes társadalmi képlet, amelyben egyaránt megtalálhatóak a felemelkedő, stagnáló és süllyedő alcsoportok, összességüket mégis leginkább a stagnálás, süllyedés jellemzi. Az alacsony társadalmi helyükről való feljebb lépés a többség számára kilátástalan. Szociális mutatóik ellenére a három etnikai csoport élén állnak, energiáikat az anyagi színvonal megtartása, a süllyedés elleni küzdelem köti le. A cigányok esetében a szokásos modernizációs problémák mellé társul a tradicionalitás felbomlása, az asszimiláció, az integráció. Körükben a hagyományos cigány minta a megélhetés kultúrájában ma is jelen van vagy újra megjelenik. A cigányság egészéből az utóbbi 2-3 generációban kiemelkedett egy gyorsan modernizálódó, mobilizálódó csoport. Életmódjában, értékeiben, anyagi javaiban egyre csökkenő elmaradással követi a magyar átlag alsó szegmenseit, bizonyos tekintetben már el is érte azokat. Helyváltoztatásuk, felemelkedésük nem egyenletes és fokozatos, hanem sok tekintetben féloldalas, kiegyensúlyozatlan társadalmi változás volt, amelynek egyes alrendszeri fejlettségüket tekintve elszaladtak egymástól. Integrációjukat akadályozza az is, hogy nem rendelkeznek a megfelelő kommunikációs mechanizmussal a befogadásért való folyamodáshoz. Ez fokozottan hív életre deviáns magatartásokat, erősíti a bűnelkövetésre, különösen annak erőszakos formáira irányuló hajlandóságot, súlyosan rombolja a közösség egészségét, önképét. A jövőben várhatóan újabb és újabb cigány csoportok fognak nekirugaszkodni a modernizációs ugrásnak, vállalják annak megőrző kódjait. Speciális csoportot képeznek az asszimilálódban lévő cigányok. Szociális tekintetben inkább a magyarokhoz állnak közel, devianciák, bűnözési jellegzetességek tekintetében inkább a cigá-

nyokhoz, de mindkét csoporttól markánsan különböznek. Intenzíven keresik az utat a többségi társadalommal való azonosulás irányába, de minőségében ugyanazokkal a szociális kiegyensúlyozatlanságokkal és konfliktusokkal küzdenek, mint a cigányok. Anyagi javakban megközelítőleg a magyarok szintjére jutottak, megjelent körükben a stagnálás, a visszacsúszástól való félelem. Mégis eséllyel kísérhetnek meg elért eredményeik stabilizálását, utódnemzedékük számára olyan sanszokat nyújtva, amelyek csökkenthetik a bűnözésnek a megélhetésben játszott szerepét.

A reintegráció legfontosabb kitérés pontja a szabadságvesztésre ítélték esetében – etnikumtól függetlenül – az oktatás lehet. Ezért ki kell terjeszteni oktatási lehetőségeit, és ahol szükséges, újra kell indítani az elítéltek oktatását, különös tekintettel a szakmai (betanított ipari) képesítésekre, valamint a távoktatásban megszerezhető ismeretekre. Modernizálni kellene a börtönök belső oktatási bázisait, belső kedvezményekkel, valamint a szabadon bocsátás feltételrendszerében külön kellene honorálni az oktatásban való részvételt, a megszerzett szakképesítést. A szakképzést ki kell bővíteni a megfelelő családgazdálkodási és munkaerő-stratégiai, valamint kommunikációs programokkal, személyiségfejlesztő tréningekkel. Át kellene gondolni, nem volna-e célravezető egyes könnyebb bűncselekmények elkövetői esetében a szabadságvesztést, más mediációs és elterelési stratégiák alkalmazása mellett, kötelező oktatási programokon való részvétellel kiváltani. Ebben a keretben szakpszichológusok bevonásával kísérlet tehető a kriminális beállítódások korrekciójára is. Az ügyvédi elhanyagolás problémáját enyhíthetné a civil kezdeményezésen alapuló ingyenes jogsegélyszolgálatok megteremtése, kirendelés helyett a közbűnös intézményének bevezetése (Loss-Szilágyi, 2001).

Kulcsszavak: cigányság, antidiszkriminációs jog, demográfia, emberi és kisebbségi jogvédelem, etnikai szegregáció és disz-

krimináció, integráció, munkanélküliség, önkormányzat, pozitív diszkrimináció, roma történelem

IRODALOM

- Boér Enikő Zsuzsanna (1999) *A romakérdés aktualitásai a '98-as hajdúhadházi események tükrében. Szakdolgozat.* Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, Budapest, Kézirat
- Feuerhelm, Wolfgang (1987) *Polizei und Zigeuner. Strategien, Handlungsmuster und Alltagstheorien im polizeilichen Umgang mit Sinti und Roma.* Enke, Stuttgart
- Finszter Géza (1996) A kisebbségi probléma a rendőrségi modellek tükrében. Főiskolai Figyelő. **1.** 46-52.
- Hundsalsz, Andreas (1980) *Zigeunerkiner. Eine sozialpsychologische Untersuchung schulrelevanter Verhaltensmerkmale.* Frankfurt am Main
- Kemény István (1974) A magyarországi cigánylakosság. Valóság. **1.** 93-72.
- Kemény István és mtsi (1976) *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról.* MTA Szociológiai Intézet. Bp.
- Kemény István (1997) A magyarországi roma (cigány) népességről – Két felmérés tükrében. Magyar Tudomány **6.** 644-655.
- Korinek László (2001) *Írányzatok a kriminológiai gondolkodás fejlődésében.* BM Kiadó. Budapest
- Ladányi János (1993) Szegregáció és gettósodás Budapesten. In: Nagy Gábor Tamás (szerk.): *Felünk. Etnikai és szociális konfliktusok elkerülésének, feloldásának lehetőségei. A Fővárosi Önkormányzat Kisebbségi, Emberi Jogi és Vallásügyi Bizottságának konferenciája. 1993.01.29.* Humanitas Civitatis Alapítvány. Bp.
- Lipovszki J. (1973) A cigánybűnözés néhány jellemző sajátossága. In: Vigh József (szerk.): *Szakkriminológia. Jegyzet a Rendőrtisztai Főiskola részére.* XII. fejezet, 153-178. Budapest
- Loss Sándor – H. Szilágyi István (2001) A cigány per. Beszélő. **4.** <http://beszelo.c3.hu/01/04/26loss.htm>
- Mezey Barna - Tauber István (1980) A magyarországi cigányság helyzetének rendezését célzó jogi szabályozás egyes kérdéseiről. Acta Facultatis Politico-Juridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de L. Eötvös Nominatae. Tomus XXIII. Redigit: Com. Scient. Stud. Facult. ELTE.ÁJK, Bp., 1980. 211-233.
- Molnár J. (1988) A vagyon elleni bűnözés alakulásáról. Belügyi Szemle **1.** 21-26.
- Nagy Pál (1998) *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában.* Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi Tanaszék. Kaposvár.
- Nemes Nagy József (1988) Vesztesek-nyertesek-stagnálók. A társadalmi-gazdasági változások regionális dimenziói. Társadalmi Szemle. **8-9.** 5-18.
- Póczik, Szilveszter (1997) Navigare necesse est. Válasz kritikuskainak. Belügyi Szemle. **12.** 106-119.
- Póczik Szilveszter (1999a) *Magyar és cigány bűnelkövetők a börtönben. Egy kutatás tapasztalatai.* OKRI. Budapest
- Póczik Szilveszter (1999b) *Cigányok és idegenek.* Felsőmagyarország Könyvkiadó. Miskolc.
- Póczik Szilveszter (2001) *Roma bűnelkövetők a statisztikák tükrében. A romakkal kapcsolatos kriminológiai kutatás mai állása.* Kriminológiai Tanulmányok. XXXVIII. 266-293. OKRI. Budapest
- Póczik Szilveszter (2002a) A cigányság a magyar kriminológiai kutatásban 1970-2001. Kriminológiai Tanulmányok XXXIX. 336-359. OKRI. Budapest
- Póczik Szilveszter (2002b) *A roma kisebbséggel összefüggő problémák szociológiai és kriminológiai vizsgálata 1996–2002. Kutatási zárójelentés.* OKRI, Budapest
- Szarka László (2000) A magyarországi cigányság helyzete az elmúlt tíz év kutatásainak tükrében. In: uő. (szerk.): *A magyarországi cigányság az elmúlt tíz év kutatásainak tükrében. A hosszú távú kormányzati cigánystratégia előkészületi anyaga.* 144–165. MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest.
- Szabó A. (1987) Az ifjúkori bűnözésről. Belügyi Szemle. **7.** 9-13.
- Tauber István (1984) *Hátrányos társadalmi helyzet, cigányság, bűnözés.* Kandidátusi értekezés.
- Tomka Miklós (1970) Die Zigeuner in der Ungarischen Gesellschaft. The East European Quarterly. **1.** 2-24.
- Tóth B. (1998) Hozzászólás az antidiszkriminációs törvény problémájához. Fundamentum. **3.** 14-19.

Tudós fórum

A TUDOMÁNY JÓ BEFEKTETÉS

Ünnepi ülés az Akadémián
a Magyar Tudomány Napja alkalmából

A Magyar Tudomány Napja alkalmából rendezett központi ünnepséget 2002. november 4-én tartották. A rendezvényt *Kroó Norbert*, az MTA főtitkára nyitotta meg, aki üdvözölte az ünnepség két szónokát, *Vizi E. Szilveszter* rendes tagot, az MTA elnökét és *Medgyessy Pétert*, a Magyar Köztársaság miniszterelnökét, továbbá az ünnepi ülést megtisztelő minisztereket és közéletünk több kiemelkedő személyiségét, államtitkárokat, képviselőket, társadalmi szervezetek képviselőit.

Rövid megnyitójában a főtitkár arról szólt, hogy európai uniós tagságunk kapujában és az európai kutatási, innovációs és felsőoktatási térség építésének időszakában a tudás alapú társadalom létrehozásán fáradozva fontos hangsúlyozni, hogy a tudomány jó befektetés. Ugyancsak megemlítette, hogy november 10-ét az UNESCO a tudomány világnapjává nyilvánította, és talán a Magyar Tudomány Napja is ötletadója volt ennek a döntésnek.

Az ünnepség első szónoka, *Vizi E. Szilveszter* akadémikus, az MTA elnöke utalt arra, hogy a 21. századdal új korszak köszöntött ránk, a tudás társadalma, amelyre a szellemi tőke felértékelődése a jellemző. Napjainkban új képlet kezd uralni a világot: tudás + információ = hatalom. Azaz, aki tud és képes hozzájutni az információ

forradalom adta lehetőségekhez, abból sikeres ember lesz. Manapság a nemzetek rangsorát egyre inkább szellemi nagyságuk szerint állapítják meg, nem katonapolitikai erejük vagy gazdasági potenciáljuk alapján. Magyarország ilyen szempontból előnyös helyzetben van, mert mindig gazdag volt szürkeállományban, alkotásra képes kutatókban, ötletes fejlesztőkben. Nem véletlen, hogy a legelőkelőbb tudományos lap, a *Nature* is egy egész cikket szentelt a magyar tudomány múlt századi eredményeinek, melynek alcíme az volt: „A 20. századot Budapesten *csinálták*”. A magyar tudósok mindig fontos szerepet játszottak – egyebek között – az atomenergia békés célú felszabadításában, az információs forradalom megteremtésében, az orvostudomány fejlődésében. Hatalmas öröm számunkra, hogy 12 Nobel-díjas tudósunk után egy újabbat is köszönhetünk: az irodalmi Nobel-díjat elnyert *Kertész Imrét*. Lényeges az is, hogy az EU 5. keretprogramja keretében a magyar tudósok többet nyertek vissza, mint amennyit az állam befizetett. A brüsszeli tudományügyi főbiztos szerint Magyarország az elmúlt években az egyik legsikeresebb ország volt.

A Magyar Tudományos Akadémiát törvény hatalmazza fel a magyar tudományosság érdekeinek képviselőjére. 38 kutatóin-

tézetével, 12 egyetemen működő 138 kutatási egységével az MTA jelentős részt vállal a magyar kutatásokban. A közel tizenegyezres létszámú köztisztületben egyre nagyobb számban vannak más országokban élő magyar tudósok is.

A magyar tudományosság képviselői nemcsak a természet titkainak és a társadalom jelenségeinek feltárásával, a magyar nyelv ápolásával, a rendszerváltás sajátosságainak kutatásával, a külföldi eredmények honosításával segítik az ország gazdaságát, a társadalom életét, hanem a nemzetközi tudományos társaságok vezetőiként is eredményesen alakítják a világnak Magyarországról alkotott képét – az országimázt. Két példa a közelmúltból: *Mosonyi Emil* rendes tag megkapta a negyedik alkalommal kiosztott „vízügyi Oscar-díjat”, *Kornai János* rendes tagot pedig a Nemzetközi Közgazdasági Társaság elnökévé választották.

A tudományban nem léteznek jobb- és baloldali irányzatok. Az igazi tudós, az alkotó értelmiségi tevékenységére, a világ természeti és társadalmi törvényszerűségeinek megismerésére a széles nemzetközi munkamegosztás jellemző. A tudomány a 20. század második felében globalizálódott, elvesztette nemzeti, politikai, etnikai és vallási jellegét. A tudomány eredményeinek felhasználása viszont már a politikától függ. Magyar tudósokként abban vagyunk érdekeltek, hogy segítsük saját kormányunkat, segítsük a gazdaság és társadalom céljait a hazai és külföldi tudományos eredmények itthoni hasznosításában, hogy a Magyarországon gyártott termékek versenyképesek legyenek, és az itthon gyártott áru piaci értékében minél nagyobb legyen a hozzáadott magyar szellemi érték.

Az is a feladataink közé tartozik, hogy felhívjuk a döntéshozók figyelmét az innovációs lánc lerövidülése miatti esetleges gyors trendváltásokra. Erre példa az Akadémia részvétele a kormány Nemzeti Fej-

lesztési Programjának előkészítésében. Mindezt úgy tesszük, hogy az európai szakmai és erkölcsi értékrendet vesszük alapul, a politikától teljesen függetlenül. Az Európai Unió saját versenyképességének érdekében felszólította minden egyes tagországot, hogy kiemelten támogassa saját kutatás-fejlesztését. Az ország gazdasági érdeke, hogy minél többet fordítson a kutatásra, fejlesztésre. Az elmúlt két év során tapasztalt jelentős emelkedés ellenére azonban még mindig elmaradunk az Európai Unió átlagától.

Az ünnepi ülés nyilvánosságát felhasználva az MTA elnöke bejelentette, hogy az előző és a mostani kormány támogatásával az Akadémia 2003 novemberében nemzetközi tudományos fórumot rendez, amelynek résztvevői megvizsgálják a tudomány rendkívül gyors fejlődésének hatását a társadalomra, a gazdaságra, az egyénre, a kis és nagy közösségekre.

Az Akadémia társadalmi szerepvállalásának teljesen új formáját jelenti a Matávval közösen indított *Mindentudás egyeteme* című előadás-sorozat. Ebben világhírű tudósok, vezető kutatók tartanak közérthető előadásokat tudományterületük legizgalmasabb, legérdekesebb kérdéseiről. A közszolgálati televízió és rádió, a négy országos napilap, több folyóirat mellett a legnézettebb internetes portálon is hozzáférhetők az előadások. A kezdeményezés sikere minden várakozást felülmúlt. Köszönet illeti a Matávot ezért a segítségért.

A magyar alkotó értelmiség színe-java segíteni akar a nemzet érdekét szolgáló európai csatlakozásban. A tudomány, a kutatás-fejlesztés támogatása jó befektetés az országnak, a nemzetnek, és jó befektetés a gazdaság szereplői számára is. De a sikerhez az is kell, hogy érvényesüljenek a 200. éve született zseni, Bolyai János gondolatai: „emelkedjünk fel lehúzó gondjaink közül, nyújtsuk egymásnak jobbunkat, fogjunk össze, hogy egyszerre gazdagítsuk a

magyarságot, s az emberiséget, hogy kreatív együttműködéssel teremtsünk világra szóló alkotásokat.”

Az ünnepi ülés Medgyessy Péter miniszterelnök beszédével folytatódott.

A kormányfő megtiszteltetésnek tartja, hogy a tudomány ünnepén a tudomány templomában szólhat. Történelmünkre, múltbéli teljesítményünkre joggal vagyunk büszkék, s ebben nagy szerepe van a magyar szellemi élet teljesítményének. A magyar Nobel-díjasok számára utalva is tetten érhető, hogy mit produkált ez a kis nemzet az elmúlt században. A magyar nép kreativitása megbecsült dolog a világon, a kormány erre a kreativitásra építi programját. Az ország fejlődése hamarosan új szakaszba lép, amelyben a tudás, a fejlesztés, szellemi befektetés lesz a fejlődés motorja. Csak a tudásra épülő társadalom képes jobb válaszokat adni az élet kérdéseire. A tudatlanság félelemhez vezet, a félelem pedig gyűlölethez.

Most dől el, milyen országban élünk holnap és holnapután. Tudunk olyan Magyarországot teremteni, amely a tehetségeseknek versenypálya, a rászorulóknak menedék. A kormány a feltételeket teremtheti meg ahhoz, hogy a tudóstársadalom és azon keresztül sokak számára az ország valóban versenypálya lehessen, s a fiatal tehetségek világszínvonalú oktatást, tudást kapjanak.

A tudomány csak akkor él, akkor és úgy fejlődik, ha szabad, ha mentes az állami beavatkozásoktól, felesleges előírásoktól. Ha a tudomány, a tudomány emberei hátrózzák meg a tudomány fejlődését. A tudomány által elért eredményekből meríthet a politika és a kormányzat is. Az államnak persze van feladata, mégpedig biztosítani a feltételeket a tudományos élet működéséhez. Ezért is a 2003. évi állami költségvetésből az MTA számára a 2002-es előirányzathoz képest 8,2 milliárd forinttal több jut, ami 28 %-os növekedés. Természetesen ebben nem kis szerepet játszik a

bérek növekedése. Az államnak érdeke, hogy megbecsülje azokat az embereket, akik a jövő kérdéseire keresik a jó választ. A kormány a legutóbbi ülésén döntött arról is, hogy a pénzmaradvány terhére egymilliárd forintot biztosít a kutatóintézeti műszerpark fejlesztésére.

A tudásalapú társadalom korát éljük, ám nézeteink, szokásaink, de a társadalmi mechanizmusaink is még sokszor a régiek. Változnunk kell, mert változik körülöttünk a világ. Az informatika, az internet világa számunkra kihívás, és persze esély. Most dől el, hogy azokkal tartunk-e, akik meghatározzák, hogy milyen lesz a jövő, vagy azokkal, akik csak elviselik a változást. A modern Európa magasra tette a mércét. A választás számunkra így szól: vagy megteremtjük Magyarországon a tudásalapú társadalom feltételeit, vagy kihagyunk, elmulasztunk egy nagy lehetőséget, és ezzel kockáztatjuk gyermekeink jövőjét. Minden késlekedés, beváltatlan ígéret az esélyeinket csökkenti. Az Európai Unióval való tudományos, kutatási, műszaki együttműködés jó példával szolgál arra, hogyan kell kihasználni az Unió keretprogramjai kínálta lehetőségeket.

Célunk, hogy a kutatás-fejlesztés tekintetében elérjük vagy legalább megközelítsük az Európai Unió tagállamainak ráfordítási szintet. Javítani kell a fiatalok tudomány iránti érdeklődését, ezért növelni fogjuk a fiatal kutatók esélyeit. Jelentősen bővítjük a posztdoktori foglalkoztatás lehetőségét.

Lényegesen egyszerűsítjük a külföldi állampolgárok kutatási-fejlesztési célú magyarországi munkavállalásának adminisztratív eljárásait. Erőfeszítéseket teszünk a hazánkba érkező európai Marie Curie-ösztöndíjasok számának növelésére. Ösztöndíjakat alapítunk a Kárpát-medence fiatal magyar és nem magyar nemzetiségű kutatóinak a hazai kutatási programokba való bekapcsolódásra. Továbbfejlesztjük a Szent-Györgyi Albert-ösztöndíjat.

Elengedhetetlen, hogy a hazai és külföldi működő tőke érdeklődését felkeltsük a magyar tudományos bázis iránt. Látjuk, hogy Magyarország fokozatosan el fogja veszíteni azt az átmeneti előnyét, ami az alacsony bérekből származott. Ez így van rendjén. Azt szeretnénk mindannyian, hogy a bérek tényleg az európai szint felé közeledjenek. Ugyanakkor szükségünk van azokra a fejlesztési forrásokra, amelyeket a befektetők tudnak garantálni. Ehhez pedig az kell, hogy olyan termékek, szolgáltatások szülessenek Magyarországon, amelyek magas hozzáadott értéket tartalmaznak, építenek a kutatásra, a fejlesztésre. Az egyetemi centrumokban e folyamatok elősegítése érdekében technológiai transzfer intézményeket, tudományos-technológiai ipari parkokat, innovációs üzleti centrumokat kell létrehozni illetve működtetni.

A Magyar Tudományos Akadémia kezében van a távlati jövő. A kormány ezért határozottan támogatja, hogy az Akadémia minden erejével az alapkutatásokra összpontosítson. A jövő megalapozása közös érdek, ha úgy tetszik, nemzeti cél, mert Magyarország akkor lesz sikeres, akkor lehet a gazdaságot, a felsőoktatást társul hívni a jövő alakításához, ha ehhez az alapkutatások megfelelő háttérrel teremtenek.

Csak olyan országban fejlődik a tudomány, ahol a társadalom elismeri azt, és megbecsüli a tudósokat. A kormány a tudomány rangjának, társadalmi megbecsülésének növelésére november 3-át, a Magyar Tudomány Napját törvényben is a magyar tudomány ünnepévé javasolja nyilvánítani. Programunkban az MTA köztestülete és a kormány által összehangolt kutatásokra külön figyelmet kívánunk fordítani. Az Európai Unióhoz egy büszke, felkészült nemzet fog csatlakozni, amely gazdagítani fogja az Uniót hagyományaival.

A kormányfő beszéde után a külföldi magyar tudományosság nevében *Oláh*

György, Nobel-díjas kémikus, az MTA külső tagja videóüzenetben köszöntötte a Magyar Tudomány Napját. Üzenetében a tudomány és az oktatás összefüggésével és a tudomány gazdasági jelentőségével foglalkozott.

Az ünnepi beszédeket kitüntetések átadása követte. Az MTA elnöksége és az Arany János Közalapítvány a Tudományért kuratóriuma kiemelkedő tudományos életművük elismeréseként Eötvös József-koszorúval a következőket tüntette ki:

Alföldi László, a földtudomány doktora, a VITUKI nyugdíjas főigazgatója, címzetes egyetemi tanár,

Barna B. Péter, az MTA doktora, az MTA Műszaki Fizikai és Anyagtudományi Kutatóintézetének tudományos tanácsadója,

Bécsy Tamás, az irodalomtudomány doktora, a Veszprémi Egyetem Színház-tudományi Tanszékének tudományos főmunkatársa,

Eiben Ottó, a biológiai tudomány doktora, az ELTE Embertani Tanszéke nyugdíjas egyetemi tanára, tudományos tanácsadó,

Fried Ervin, a matematikai tudomány doktora, az ELTE TTK Algebra és Számelmélet Tanszék tudományos tanácsadója,

Jenser Gábor, a mezőgazdasági tudomány doktora, az MTA Növényvédelmi Kutatóintézet nyugdíjas tudományos tanácsadója,

Weiss Emilia, az állam- és jogtudomány doktora, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara Polgári Jogi Tanszékének professor emeritusa.

Az Arany János Közalapítvány a Tudományért kuratóriuma kimagasló tudományos eredményeikért, valamint iskolateremtő tevékenységükért és a tudományos utánpótlás nevelése terén végzett kiemelkedő munkájukért közalapítványi nagydíjban részesítette:

Augusztinovics Máriát, a közgazdasági tudomány doktorát,

Nagy Károlyt, az MTA rendes tagját,

*Prékopa András*t, az MTA rendes tagját,
*Ribári Ottó*t, az orvostudomány
doktorát,

A *Peter Munk* úr felajánlásának felhasználásával alapított Steindl Imre-díjat az alapítvány kuratóriuma *Vadász György* Kossuth-díjas építésznek adományozta.

Az ugyancsak *Peter Munk* úr felajánlásának felhasználásával alapított Munkácsi Bernát-díjat az alapítvány kuratóriuma *Kiss Lajos*nak, az MTA rendes tagjának adományozta.

Az MTA és a Richter Gedeon Rt. által alapított Bruckner Győző-díjat a kuratórium *Stájer Géza*nak, a kémiai tudomány doktorának, az SZTE Gyógyszerkémiai Intézete professzorának ítélte oda. A 40 év-nél fiatalabb kutatóknak kiadható Bruckner Győző-díjjal a kuratórium *Bajza Istvánt* (PhD), a DE Biokémiai Tanszéke tudományos főmunkatársát jutalmazta.

A Magyar Szabadalmi Hivatal elnöke 2002-ben a következőknek adományozott Akadémiai Szabadalmi Nívódíjat:

Fenyvesi László műszaki doktor, az FVM

Műszaki Intézetének igazgatója,

Koller László villamosmérnök,

a műszaki tudomány

kandidátusa, a BMGE docense,

Tungler Antal vegyész-mérnök,

a kémiai tudomány doktora,

a BMGE professzora.

A Magyar Tudomány Napja alkalmából rendezett ünnepi ülés záró eseményeként a jelenlevők *Prékopa András*, az MTA rendes tagjának *Bolyai, a forradalmár* című előadását hallgatták meg, amelynek aktualitása az, hogy éppen 200 éve született Bolyai János, a legnagyobb magyar matematikus, egyben a magyar tudomány legkiemelkedőbb alakja.

Szabados László

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 171. RENDES KÖZGYŰLÉSE

Az MTA 2002. évi második közgyűlését a Tudomány Napjához kapcsolódva november 4-én tartotta. *Vizi E. Szilveszter* rendes tag, az Akadémia elnöke köszöntötte a megjelenteket, köztük a határon túlról érkezett külső tagokat. Külön tisztelettel köszöntötte a közgyűlés vendégeit, valamint *Mádl Ferenc* köztársasági elnököt, aki egyben az MTA rendes tagja is. Az elnök javaslatára a közgyűlés *Keviczky László* rendes tagot, az MTA alelnökét bízta az ülés levezetésével.

Keviczky László megállapította a közgyűlés határozatképességét, viszont sajnálattal említette, hogy a jelenlevők létszáma nem érte el a szavazásra jogosultak kétharmadát. Ezért felhívta a figyelmet arra, hogy az alapszabályt módosító javaslat vagy elképzelés megtárgyalására, és azzal kapcsolatos határozatalra nincs lehetőség. A Tudományetikai Bizottság ugyanis ismét kezdeményezte az alapszabály módosítását, ám javaslatukat ezért most sem érdemes napirendre tűzni. A tárgysorozat elfogadása után a közgyűlési alkalmi bizottságok kiküldésére került sor (a jegyzőkönyv hitelesítésére, a határozat megszövegezésére és a szavazatok hitelesítésére).

Ezután a doktori oklevelek átadása következett. Az ünnepélyes aktus előtt *Dobozy Attila* levelező tag, a Doktori Tanács alelnöke elmondta, hogy a májusi közgyűlés óta harmincöten szereztek meg az MTA doktora címet. A legfiatalabb 33 éves, a legidősebb új doktor pedig 69 éves, míg az átlagos életkor 53 év.

A közgyűlés díjak átadásával folytatódott. Az Arany János Közalapítvány szakkuratóriumi kiemelkedő tudományos kutatómunkájukért a következő személyeket díjazták:

Ránki György szakkuratóriumi díjban részesült: *Fehér Márta*, a filozófiai tudomány doktora; *Rácz István*, a történettudomány doktora és *Gábler Dénes*, a történettudomány kandidátusa,

Bolyai Farkas szakkuratóriumi díjban részesült: *Garay Barnabás*, *Kérchy László* és *Márki László*, mindhárman a matematikai tudomány doktora,

Darányi Ignác szakkuratóriumi díjban részesült: *Belea Adonisz*, a biológiai tudomány doktora, *Márk Gergely*, nyugdíjas tudományos munkatárs és *Szűcs István*, a közgazdaságtudomány doktora,

Szentágothai János szakkuratóriumi díjban részesült: *Lázár Gyula*, az orvostudomány doktora, *Gausz János*, a biológiai tudomány doktora és *Bodzsár Éva*, a biológiai tudomány doktora,

Simonyi Károly szakkuratóriumi díjban részesült: *Csurgay Árpád*, az MTA rendes tagja és *Németh Judit*, az MTA levelező tagja.

Az MTA és a MÁV Rt. által a magyar vasutak fejlesztését szolgáló, kiemelkedő tudományos teljesítmények jutalmazására alapított Mikó Imre-díjat a kuratórium *Horváth Ferenc* címzetes egyetemi tanárnak, valamint *Kovács Vilmos* pályatervezési műteremvezetőnek ítélte oda.

A MOL Rt. által alapított díj kuratóriuma a 2002. évi MOL Tudományos Díjat *Szalmásné Pécsvári Gabriellának*, *Valkai*

Istvánnak, Kalmár Brigittának és Rabi Istvánnak, a MOL Rt. kutatás-fejlesztés munkatársainak ítélte oda.

A Kapolyi László akadémikus által alapított díj kuratóriuma a 2002. évi Vitális István Tudományos Díjat *Kása István* okleveles mélyfűró- és bányaiipari technikus részére posztumusz adományozta.

Az MTA Radiokémiai Bizottsága, a Magyar Kémikusok Egyesülete és a Paksi Atomerőmű Rt. által Hevesy György tiszteletére alapított Hevesy Ifjúsági Előadói Díj kuratóriuma a díj első fokozatát *Kárpáti Szilvia* és *Szentmiklósi László* vegyész doktoranduszoknak, második fokozatát *Németh Zoltán* vegyész doktoranduszának ítélte oda.

A díjátadások után a közgyűlés Vizi E. Szilveszter *elnöki expozéjával* folytatódott. Hosszú évekig a padosorokból nézve az elnökséget, fölöttük a freskó bal sarkában feltűnt a felirat: „Emlékezzünk a régiekre!” – mondta az MTA elnöke. Ennek szellemében emlékezett meg a közgyűlés az elmúlt hónapokban elhunyt akadémikusokról. A rendes tagok közül eltávozott *Balogh Jánosról*, aki az élő lelkiismeret volt, *Györffy Béláról*, az Akadémia egyik motorjáról, *Mérei Gyuláról*, aki gazdaságtörténeti iskolát teremtett, *Szabó Ferencről*, a KFKI egykori igazgatójáról, *Hajdú Péterről*, a finnugor nyelvészet nemzetközileg is ismert nagy alakjáról és *Gyarmati Istvánról*, az Akadémia talán egyik utolsó reneszánsz egyéniségéről. Az MTA külső tagjai közül *Rákos Péter* irodalmár, tiszteleti tagjai közül pedig *Scitovsky Tibor*, Amerikában élő közgazdász hunyt el.

A kegyeletés aktus után az MTA működéséről számolt be az elnök, megállapítva, hogy a Magyar Tudományos Akadémia törvényi kötelezettségének eleget téve dolgozik. A tizenegy tudományos osztály a szabályoknak megfelelően működött, rendszeresen megtartották üléseiket, s az osztályok tisztségviselőinek megválasztása

is megtörtént. Négy osztályban új elnököket illetve elnökhelyettest választottak. Az elnökség is részben megújult összetételében. Az elnök itt mondott köszönetet azoknak, akik különböző bizottságokban, valamint az elnökségben, a vezetői kollégiumban szolgáltak az Akadémiát. Külön megköszönte *Glatz Ferenc* elnöki munkáját, aki az intézethálózat konszolidációját is megvalósította.

Az MTA elnökeként Vizi akadémikus azt tartotta szem előtt, hogy az európai szakmai és erkölcsi értékrend honosítása, a hungarikumok ápolása és fejlesztése, általában a magyar tudomány elősegítése a feladat. Az idő rövidsége miatt ezt nem lehetett egyik napról a másikra megvalósítani.

Egy másik fontos szempont a regionalitás előtérbe helyezése. Szeptemberben Pécsen meg is tartotta az elnökség az első kihelyezett ülést, amely nagyon sikeres volt. Határozott az elnökség arról is, hogy a nagyon jól működő regionális akadémiai központok mellett három további egyetemi városban – Győr, Kaposvár, Sopron – is központot vagy legalábbis alközpontot létesít az MTA. Győrött újonnan alakult egyetem van, Sopron tradicionális egyetemi város, Kaposvár új egyetemi város.

Támogatjuk azt az elképzelést, hogy kiemelkedő tudósainknak örökre megmaradó emléket állítsunk. Arra is szükség van, hogy a társadalom részéről nyilvánuljon meg ez a tiszteletadás. Pécs városában előterjesztésünkre *Szentágothai János sétányt* avattunk fel, ezenkívül a tevékenységét méltató emlékművet. Azt akarjuk, hogy Budapesten Szilárd Leónak, Wigner Jenőnek, Bay Zoltánnak és további kiválóságainknak is méltó emlékeket állíthassunk.

Fontos feladataink közé tartozik a határon túli magyar tudományosság támogatása, a magyar tudósok összefogása. Ennek részeként novemberben Kolozsvárott együttműködési szerződést írtunk alá az

Erdélyi Múzeum Egyesülettel. Másfél évszázaddal ezelőtt ilyen névvel egyszerűbb volt tudományos társaságot alapítani. Ugyancsak az MTA feladatai közé tartozik, hogy elősegítse a magyar egyetem létrejöttét a szlovákiai Komáromban. A nyugati országokban élő magyar tudósok azt kérték: adjunk lehetőséget arra, hogy segítsenek. Az MTA elnöke itt mondott köszönetet *Berényi Dénes* akadémikusnak a Magyar Tudományosság Külföldön elnöki bizottságában végzett kiemelkedő munkájáért.

A közgyűlés délelőttjén a miniszterelnök úr expozéjából örömmel hallottuk, hogy a 2003. évi költségvetés nagyon előnyös a magyar tudományosságra és az MTA-ra nézve. A főtítkári expozé részletesebben is foglalkozik ezzel. Az alapellátás nagyon jelentős mértékű emelésével elérhető, hogy mindennapos tevékenységének biztosításaért az intézethálózatnak ne kelljen küszködnie. Nagyon sok energiát vettek el a költségvetési tárgyalások különböző politikusokkal, a miniszterelnök úron kívül több miniszterrel és államtitkárral tárgyaltak az Akadémia vezetői, sőt, kérésünkre a Parlament Oktatási és Tudományos Bizottsága az MTA-n tartotta rendes ülését. A célunk az volt, hogy a Parlamentben mind a kormányzati, mind az ellenzéki képviselők egyöntetűen támogassák magyar tudományosságot, mert az nemzet és a jövő szempontjából fontos.

Beindítottuk a *Mindentudás egyetemét* a Matávval együtt. A sorozat sikere minden várakozást felülmúlt. Most már három előadóterembe sem férnek be azok, akik élőben akarják hallgatni az előadásokat. Ezenkívül még a hatalmas hallban is egy 6x8 méteres vetítővászonon lehet követni az előadásokat. A hall is zsúfolásig megtelik. Az előadásokat három tévécsatorna négy alkalommal 1-1 órában közvetíti. Az internetről is letölthetők az előadások, sőt kérdéseket lehet feltenni az előadóknak,

vitatkozni lehet velük. Ez a siker arra is utal, hogy hatalmas szavazótáborunk van, amely a tudomány mellett teszi le a voksát.

Az MTA nemzetközi kapcsolataira átterve az MTA elnöke a korábbi elnök, *Kosáry Domokos* szavaival élve a magyar tudományt a legfontosabb országimázsformáló erőnek nevezte. Az Akadémia vezetői több akadémiával is felvették a kapcsolatot, és tárgyalásokat folytattak. Mindenhonnan az volt a visszajelzés, hogy büszkék lehetünk a magyar tudományra.

2003. november 10-én megrendezzük a *Budapest Science Forumot*. Az MTA célja ezzel a megjelenítése annak, hogy milyen hatással is van a különböző tudományterületek rendkívül gyors fejlődése a gazdaságra, a jogrendre, az egészségügyre, milyen szociológiai hatások jelentkeznek. A 21. században a tudomány nagyon gyors fejlődése, amelyet a nagyközönség szinte nem is tud követni, így bizonyos fokú érdektelenséget, félelemérzést vált ki a tudomány legújabb eredményeivel szemben. A Mindentudás egyetemének is egyik célja az általános műveltség emelése mellett, a nagy titkok iránt érzett furcsa érzések eloszlatása. A Fórumra nemzetközileg elismert, világhírű egyéniségeket szeretnénk meghívni előadónak, beleértve természetesen a legkiválóbb magyar tudósokat is.

Az elnöki expozé után a főtítkári beszámolója és tájékoztatója következett. *Kroó Norbert* rendes tag bevezetőül elmondta, hogy a sopronkőhidai Páneurópai Piknik Park területén lévő Széchenyi István Akadémiai Emlékerdőben néhány nappal ezelőtt elültették a 177. hársfát. Az Akadémia 177. évét szimbolizáló fa egészségesen fejlődik, s a főtítkári reményei szerint ugyanilyen ép, egészséges és fejlődő a Magyar Tudományos Akadémia is. Az utóbbi években az MTA szerepe erősödött. A jövőre vonatkozó elképzeléseinket középtávú koncepcióban foglaltuk össze, előkészü-

letben vannak a stratégiai kutatásokra vonatkozó szerződések a Miniszterelnöki Hivatallal és több minisztériummal is. Hangot adtunk a Nemzeti Fejlesztési Tervvel kapcsolatos szándékunknak. E terv nem formalitás, az Európai Unió előírja a csatlakozni kívánó országoknak, hogy legyen ilyen tervük.

A főtítkár számba vette azokat a tényezőket, amelyek az Akadémiát egyre erősebbé teszik. Az egyik alapvető pillér, amelyre támaszkodni lehet, a kutatóintézetek hálózata. Az elmúlt közgyűléseken prioritásokat fogalmaztunk meg, hogy miként erősíthetnénk ezt a hálózatot, hogyan javíthatnánk kutatásaink színvonalát, hatékonyságát. A három prioritás: a bérhelyzet javítása, az alapellátás biztosítása, a harmadik pedig az infrastruktúra javítása.

A közalkalmazotti szférában megvalósított 50 %-os béremelés az MTA-nál is megtörtént, a bérfejlesztést a központi költségvetés fedezte.

Az alapellátással kapcsolatos igényt a 2003-as költségvetési tervben a májusi közgyűlés által jóváhagyott dokumentumban szerepeltettük. Tudtuk, hogy ha ezt sikerül megkapni, az fokozott felelősséget ró ránk az eredményességet illetően. Ezért az Akadémia felkészült arra, hogy naprakészen mérni tudja a kutatóhálózat teljesítményét: létrehoztuk és első verziójában el is készült az akadémiai publikációs adatbázist, így hamarosan hozzákezdhetünk ahhoz, hogy a kutatóhálózatunk értékelését újra elvégezzük.

A kutatóhálózattal kapcsolatban a főtítkár még megemlítette, hogy tizenhat igazgató vezetői megbízása 2002 végén lejár. A kiírt pályázatokra mind a tizenhat esetben volt pályázó, két esetben több is. Az igazgatói pályázatok elbírálása folyamatban van.

Egy e célra létrehozott bizottság áttekinti a kutatóközpontok működését. A kutatóközpontok ugyanis különböző sémák,

elgondolások, szabályok szerint tevékenykednek, ami időnként zavaróvá vált. A bizottság jelentése remélhetőleg néhány napon belül elkészül.

A támogatott kutatócsoportok az Akadémia erősségének másik pillérei. 2002 végén a négyéves pályázati periódus lejár, ezért pályázatot írtunk ki, amelyet az osztályok szakmailag elbíráltak. Több mint háromszoros igény volt az összeget tekintve, és több mint kétszeres túljelentkezés a pályázók számát illetően. A döntési folyamat eredményeként a jelenlegi 138 helyett 156 támogatott kutatócsoport nyert pályázatot, de ez a döntés több feszültséget okozott, mint örömet. A létező csoportok igényüknél kevesebbet kaptak, rendkívül indokolt igények nem teljesültek, valamint egy sor álláshely megszűnt. E problémák kezelésére már eddig is több lépést tettünk.

A pályázatokról szólva a főtítkárnak az a tapasztalata, hogy néhány intézet már nem is pályázik, mert kutatói kapacitásuk kimerült, s így sikeres pályázat esetén sem tudnák megvalósítani a vállalásokat. Ez egyben a kutatói létszám nem elegendő nagyságát is tükrözi: nálunk jelenleg ezer munkavállalóra 3,1 kutató jut, 5,2-es európai átlag és 9-es finn szám mellett. Ha ezekkel az országokkal versenyezni akarunk, a kutatók számát növelni kell, nagyrészt a vállalati szférában, de a Magyar Tudományos Akadémián is.

Előkészületeket tettünk a 6. keretprogramra, amely interdiszciplináris feladatokat tartalmaz. Az MTA kutatóhálózata képes alkalmazkodni ezekhez az interdiszciplináris feladatokhoz, amelyek egyébként a nemzeti kutatás-fejlesztési programban is szerepelnek. Üdvözlendők azok a kezdeményezések is, amelyek virtuális hálózatok létrehozására irányulnak, és talán hamarosan elérkezik az az idő, amikor e hálózatok mögé a jelenleginél nagyobb anyagi erőt is tehetünk.

Kiválósági központnak lenni rangot jelent. Megpróbáljuk a visegrádi országokban lévő ilyen kiválósági központokat hálózatba szervezni. Ezért, de az európai uniós tevékenységünkkel kapcsolatos összehangolás miatt is, félévenként találkozzunk a visegrádi országok akadémiainak vezetőivel. Viszont a kiválósági központoknak likviditási problémái vannak, mert a brüsszeli bürokrácia nagyon lassan fizet. Nyilvánvalóan a 6. keretprogramban is így lesz, és erre is fel kell készülnünk.

A jövő záloga a fiatalítás. Sikerült a fiatal kutatói álláshelyek számát 110-re emelni, az MTA központi költségvetése összesen 310 ilyen állást fizet. 2002-ben soha nem tapasztalt tülekedés volt ezekért az állásokért. Talán ez annak a jele, hogy a fiatalok újra jobban érdeklődnek a tudomány iránt.

A *könyvtárról* is szólni kell. Évközi injekcióval sikerült a könyvtár cserealapját megfelelőképpen biztosítani. A miniszterelnök úr által említett egymilliárd forintot idei plusz infrastrukturális beruházásunkból 200 millió forintot fordítunk a könyvtárak helyzetének javítására. A jövőben a könyvtárakat az alapellátás részeként próbáljuk kezelni. Erősödik az Akadémia befolyása a nemzeti információs és infrastrukturális hálózatban is, amelyben az Oktatási és az Informatikai Minisztériummal együttműködve haladunk előre.

Örvendetes, hogy a nem akadémikus köztisztviselői tagok száma tízezer fölé emelkedett. Ami a bizottságok munkáját illeti, az AKT, a Felügyelőbizottság, a Vagyonkezelő Kuratórium, a Nemzetközi Kapcsolatok Bizottsága, valamint a European Science Foundation, az Európai Tudományos Alap Nemzeti Bizottsága egyaránt az alapszabály és az akadémiai törvény által előírt módon működött. Az AKT például az elmúlt periódusban megvitatta a 2003-as költségvetés tervezetét, a középtávú koncepciót, valamint az esedékes kormánybeszámolót.

A *nemzetközi kapcsolatokra* térve a főtítkárral kiemelte, hogy járt néhány kiemelkedő személyiség az Akadémián, többek között a European Science Foundation főtítkára és az NSF delegációja. Nagy feladatot jelent majd a Budapest Science Forum megfelelő szintű és színvonalú megrendezése.

Az Állami Számvevőszék vizsgálata ugyan már az előző közgyűlés előtt befejeződött, de a jelentésük után készült el. Az MTA-ról megfogalmazott kép pozitív, az ÁSZ a kompetenciájába tartozó területeken semmiféle kritikával sem élt. Viszont nehezményezte az alapellátás alacsony szintjét, kifogásolta a műszerállomány elavult állapotát és azt, hogy fiatal kutatóinkat nehezen tudjuk a hálózatban tartani. Mind a három pénzügyi kérdés, és tulajdonképpen az ÁSZ nem fogalmazott meg mást, mint azt, hogy a MTA jól gazdálkodik, és ezért megérdemli, hogy magasabb költségvetése legyen.

A területi akadémiai bizottságok eredeti formájukban változatlanul működnek. Mivel azonban egy bizottság jogi személyként nem szerepelhet, ezért az ott folyó tevékenység adminisztratív alátámasztása céljából ezeken a helyeken akadémiai központokat hoztunk létre, amelyek jogi személyek. Alapító okirataik elkészültek, és január 1-én hatályba is lépnek.

Az MTA főtítkára tájékoztatta a közgyűlést, hogy a Titkárság két főosztályvezetője, *Csomó István* és *Teplán István* nyugdíjba vonultak, helyüket *Szankó Józsefné* és *Szegő Károly* vette át.

Bejelentette továbbá, hogy 3000 akadémiai számítógépre a Microsoft legújabb programjait telepítik. A telepítés költsége gépenként és évenként 11,3 USD, amit az Akadémia központi költségvetése áll.

A nyugdíjasházzal kapcsolatban most egy olyan tanulmány készült, amely azt vizsgálja, hogy az Akadémia hogyan tudná

önállóan megoldani ezt az ügyet. A jelentés a közgyűlés után kerül a Szociális Bizottság elé.

Végezetül a 2003. évi költségvetésre átterve Kroó Norbert emlékeztette a közgyűlést a májusban megfogalmazott igényekre. Kemény tárgyalások vezettek a miniszterelnök úr által ma délelőtt bejelentett költségvetési főösszegig. Ez a költségvetési javaslat tartalmazza az alapellátás 1,1 milliárdos növelését, 300 millió forinttal növelt összeget a támogatott kutatócsoportok számára, valamint a tiszteletdíj 12,5 %-os emeléséhez szükséges 450 millió forintot.

Az elnöki és a főtitkári expozé fölötti vita főbb gondolatai így összegezhetők:

Zawadowski Alfréd rendes tag az Akadémiát és az egyetemeket egyaránt érintő kérdéseket vetett fel. A fiatalítás alapvetően fontos az akadémiai intézetekben, és ez nyilván az új igazgatók feladata. Az igazgatók kiválasztása előtti véleményezésről azt javasolja, hogy azt a teljes állásúak, illetve a félállásúak és a nyugdíjasok külön tegyék, mert a két csoport a fiatalítás szempontjából ellenérdekelt. A kutatócsoportokkal kapcsolatos gond, hogy jelenleg valakinek több főállása is lehet. Nem tisztázott, hogy jogosult-e az illető, hogy kutatócsoportra pályázzon. A hozzászóló nehezményezte azt is, hogy az egyetemi doktoranduszok ösztöndíja nem emelkedett. Az MTA doktora címmel kapcsolatban pedig helytelenítette, hogy az intézetekben a doktorokat szinte automatikusan tudományos tanácsadóvá nevezik ki, míg az egyetemek alkalmazottai sorban állnak a docensi helyért, a docensek pedig sorban állnak az egyetemi tanári kinevezésért.

Romics László rendes tag az Orvosi Tudományok Osztálya nevében sérelmezte, hogy az orvostudományokra aránytalanul kis összeg jut a költségvetési támogatásból. A jövőben többet szeretnének kapni.

Dudits Dénes rendes tag utalt arra, hogy az Akadémia számos alkalommal úttörő szerepet vállalt az új kutatási irányok hazai bevezetésében. Most a genomika mint új gondolkodási rendszer és technológia elterjedése indokol hasonló lépést. A 6. keretprogram a genomikát kiemelt jelentőségű prioritásként kezeli. Javaslatára szerint az Akadémia vezetése vállaljon kezdeményező szerepet a genomikai kutatás és fejlesztés hazai kapacitásának kibővítésében, és ennek érdekében tegyen javaslatot a most alakulóban lévő tudománypolitikai innovációs bizottság számára, az MTA biztosítsa szakmai háttérrel a leghatékonyabb szervezeti és működési formák kidolgozásához, és a genomikai megközelítés jelenjen meg a Nemzeti Fejlesztési Tervben az életminőség javításával kapcsolatosan megfogalmazott célok megvalósításának eszközeként.

Fésűs László levelező tag arról szólt, hogy az oktatás és a kutatás egysége egyetemeinken komoly veszélyben van a tömegképzés miatt. A kutatási kapacitás hiánya az oktatói túlterhelés, a képzési követelmények miatt az egyetemi világban is jelen van. Hozzászólásában kitért a tudományos támogatási rendszer fragmentáltságára is: a magyar rendszerben sokszor kell pályázni kevés pénzért. Nem tűnik túl jónak az egyes finanszírozási rendszerek, az OTKA, az MTA, az OM különböző rendszerei közötti koordináció. Nagy szükség van interdiszciplináris, közös programokra, amelyeket különböző tárcák és finanszírozási szegmensek erősítenek. A fiatalok kutatási lehetőségeiről szólva felvetette, hogy a fiatal korból kikerült kollégák, akik már bizonyították alkalmasságukat arra, hogy önálló kutatócsoportot alakítsanak, a jelenlegi finanszírozási struktúrában nem válthatják valóra ilyen terveiket. A 35 év körüliek közül sokan visszakészülnek külföldre, mert hazai forrás nélkül, csak nem-

zetközi erejükre támaszkodva nem tudnak tartósan hatékonyan működni.

Márta Ferenc rendes tag javasolta, hogy a költségvetési tárgyalások sikerre viteléért a közgyűlés fejezze ki köszönetét az Akadémia vezetésének, különösen az elnöknek és a főtítkárnak, és kérte, hogy folytassák ezt a tevékenységüket a elkövetkező időkben is.

A vitában elhangzottakra elsőként a főtítkár válaszolt.

- Arról, hogy az egyes kutatóhelyek munkatársainak véleménynyilvánítása miképpen történjen az igazgatói megbízásokkal kapcsolatban, az alapszabály nem foglal egyértelműen állást, de az nem választás. Az eddigi eljárással is megfelelőképpen lehet ezt a folyamatot kezelni, hiszen a véleménynyilvánítás fényében mérlegelhet a főtítkár.

- Aki akadémiai kutatóhelyen főállásban van, az természetesen nem pályázhat támogatott kutatócsoportért. Egyébként az bizonyos zavarokat okoz, ha valakinek több helyen is főállása van, s ezzel foglalkozni kell, valamint azzal is, hogy milyen lehetőségeket kapjanak azok a 70 évnél idősebb életerős akadémikusok, akik dolgozni akarnak és ennek lehetőségei nem mindig biztosítottak.

- A doktori cím megszerzése nem jelenti automatikusan a tudományos tanácsadóvá való átsorolást. A főtítkár azt tartaná ideálisnak, hogy az akadémiai kutatóhelyen dolgozó kollégák csak akkor legyenek átminősíthetők tudományos tanácsadókká, ha doktori címük mellé habilitálnak is, vagy a habilitációval ekvivalens valamilyen tevékenységet végeznek, és fordítva, hogyha az egyetemi tanári kinevezés egyik feltétele a doktori cím lenne.

- A működési költségek felosztása a tudományterületek illetve a tudományos osztályok illetékességébe tartozó diszciplínák között történelmi fejlődés alapján alakult így, és ezt nyilvánvalóan nem lehet egy lépésben korrigálni.

- A Bolyai-ösztöndíj rendszere a jövőben kb. minden tizedik nyertes számára lehetővé teszi, hogy kétszer három évig is élvezhesse az ösztöndíját.

- A finanszírozásban nem lenne jó megoldás a fragmentáltság megszüntetése, inkább az kell, hogy minden forrás több pénzzel gazdálkodjon. Az Egyesült Államok tudományának egyik nagy ereje éppen az, hogy a tudomány finanszírozása sokcsatornás.

- A költségvetési tárgyalások sorozatának minden eredmény ellenére áldozatai is vannak: a nemzetközi együttműködésre fordítható kereteket nem sikerült emelnünk, és az OTKA költségvetése is szinten maradt.

A főtítkári válasz után *Vizi E. Szilveszter* elnök reagált a hozzászólásokra.

- A főtítkár úr tapintatosan nem beszélt arról, hogy milyen pontról indult el az MTA a költségvetési tárgyalásokon. Az első változat a 2002-es költségvetés összegét 2,5 milliárd forinttal csökkentette. A végeredmény pedig: 2003-ban az MTA költségvetése 8,2 milliárddal több, mint a 2002-es, és a bérnek egyetlen fillérjét sem kell ki-gazdálkodni.

- Az egyetemi kutatásokat az Akadémia kiemelten támogatja, a jövőben még fokozottabban akarja támogatni.

- Az Akadémia támogatja a magyar genomikai központ létesítését. Javaslatunk az, hogy mivel más tárcák (Egészségügyi, Oktatási, Földművelésügyi Minisztérium) is érdekeltek benne, ezért az Akadémia egyeztessen a három másik tárcával, hogy közös támogatással hozzuk létre ezt a központot.

- Az egész magyar tudományosság szempontjából kulcsszerepet játszó OTKA jövője nagyon fontos valamennyiünk szá-

mára. Még azért is meg kellett küzdeni, hogy az OTKA kerete ne csökkenjen.

- Az Akadémia igyekszik lobbizni, hogy az egyetemi kutatási normatíva rendszere javuljon. De ez elsősorban az oktatási tárca kompetenciájába tartozik.

- A doktoranduszok ösztöndíját az oktatási tárca vezetőinek ígéretei ellenére nem emelték meg. Kötelességünk ezt szóvá tenni minden lehetséges fórumon.

- A Nemzeti Fejlesztési Tervvel kapcsolatban egy akadémiai bizottság hatalmas kritikai anyagot készített a Miniszterelnöki Hivatal számára, amelyet köszönettel elfogadtak. Ígéretet tettek, hogy az MTA és a magyar tudományosság valamennyi szereplője részesedni fog az NFT számára allokálандó összegből, és itt sok százmilliárd forintról van szó.

A közgyűlés az elnöki expozét, a főtitkári beszámolót, tájékoztatót és a vitában elhangzottakra adott elnöki és főtitkári választ nyílt szavazással, egyhangúlag elfogadta.

A közgyűlés folytatásában *Dobozy Attila* levelező tag, a Doktori Tanács alelnöke terjesztette elő az *MTA Doktori Szabályzatának módosítására* tett javaslatot, az írásban is közreadott javaslatához néhány szóbeli kiegészítést fűzve. Már néhány éve kiderült, hogy a szabályzat nem mindenben felel meg a kor elvárásainak, és a működésben számos helyen akadályt jelent, ahelyett, hogy azt segítené. Ezért a Doktori Tanács 2000-ben elkezdte kidolgozni a szabályzat módosítását. Az elnökség a végleges kidolgozásra egy bizottságot küldött ki, amelyben az elnökség és a Doktori Tanács képviselői, valamint minden osztály egy-egy képviselője vett részt. A bizottság által kidolgozott, véglegesnek szánt tervezetből a gépelés során sajnálatos módon egy mondat kimaradt.

Ezt a tervezetet az elnökség két hete megtárgyalta és néhány észrevételt fűzött

hozzá, amelyeket szintén nem tartalmaz az előterjesztés. Egyrészt azt, hogy az eljárással kapcsolatosan betartható, ésszerű, és a kérelmező számára is elfogadható határidők legyenek rögzítve. A határidőkre vonatkozó kérést, amely természetesen a Doktori Tanács működésére is vonatkozik, az új ügyrendnek kell tartalmaznia. Egyetértés alakult ki a tekintetben is, hogy az internetet fel kell használni a doktori értekezésekkel kapcsolatos ismeretek nyilvánosságra hozatalánál is, a pályázók személyére, esetleg a benyújtott doktori mű nyilvánosságra hozatalára és az arról készült kritika, opponensi vélemény ismertetésére is. A Titkárság ügyrendjében lesz erre vonatkozóan előterjesztés. Érdemi módosítást az eseti bizottságokkal kapcsolatban javasolt az elnökség, hangsúlyozva az új tudományterületek és az interdiszciplináris munkák fontosságát.

Az utolsó kiegészítést már az elnökség sem tudta tárgyalni, mert az az elnökség ülése után érkezett meg. A BMGE akadémikusainak közössége fontos érdemi módosítást terjesztett elő, amelyben a közgyűlésnek kell állást foglalnia. A javaslat szerint: „a Doktori Tanács határozatképes ülésén a doktori címet akkor ítéli oda, ha a jelenlévők által leadott igen szavazatok a jelenlévők számának kétharmadát elérik. Ellenkező esetben a Doktori Tanács a doktori cím odaítélését elutasítja.” Ennek elfogadása a szabályzat szigorítását jelenti.

A Doktori Szabályzat módosításának vitájában hozzászólók közül *Vajna Zoltán* rendes tag azt javasolta, hogy a habitusvizsgálatot a doktori munka beadása nélkül is el lehessen indítani, és amikor a jelölt értesül arról, hogy a habitusát megfelelőnek tartották, akkor egy adott határidőn belül kelljen benyújtania a művet.

Horvai György közgyűlési doktor a szövegtervezet egyik új elemének módosítását kéri. Az eredeti javaslat szerint a bírálónak

a műről készült írásos véleményében a mű elfogadásáról vagy elutasításáról egyértelműen és véglegesen kell nyilatkoznia. A felszólaló szerint ezt a nyilatkozatot csak a kérelmező írásos válaszában ismeretében kelljen a bírálónak megtennie, hiszen a válasz tisztázhat esetleges félreértéseket. Tisztázandó és szabályozandó továbbá, hogy a már folyamatban lévő ügyekben mi a pontos teendő, a régi vagy az új szabályzatot kell-e alkalmazni.

Németh György közgyűlési doktor saját tapasztalatai alapján kérdezi, hogy mire jó a tudományos bizottság abban az esetben, ha annak állásfoglalása egyszerűen súlytalan.

Az elhangzottakra *Dobozy Attila* reagált. A doktori eljáráshoz szükséges dokumentumok egyidejű beadásával a pályázók többsége jelentős időt takarít meg, a doktori munkának az előzetes habitusvizsgálatot követő beadása lassítaná a cím megszerzését. Az osztályok doktori bizottságai tanácsadó szerepet töltenek be, a hierarchikus rendszeren belül nem méltánytalan, ha az osztály véleménye a döntő. Az életbe léptetés határidejével kapcsolatban. A visszamenőlegességet kizárt, a Titkársággal egyeztetve, a 2003 nyarán történő hatályba lépés az optimális.

Az újonnan felvetett módosításokkal kapcsolatos hosszabb vita után a közgyűlés elfogadta a Doktori Szabályzatot. Az előzetes habitusvizsgálat lehetősége ebbe a változatba nem került bele, a problémakört a Doktori Tanács az összes osztály véleményét figyelembe véve megvizsgálja, és a következő közgyűlés elé terjeszti be ezzel kapcsolatos javaslatát.

A közgyűlés folytatásában *Meskó Attila* rendes tag, főtitkár helyettes terjesztette elő *a kormány részére készített beszámolót az MTA 2001. évi tevékenységéről*. A beszámoló öt fejezetből áll, az egyes fejezetek témái: köztestület, intézethálózat, költség-

vetés, sikerek a nemzetközi versenyszférában, részvétel a magyar tudománypolitikai döntések meghozatalában.

- A köztestület tagjainak száma már 2001-ben is megközelítette a 10 ezret. 2001-ben 49 új levelező tagot választott az MTA, előkészítette a 2002-es tisztújítást. A doktor képviselők megválasztásának előkészítése is zajlott, a választási folyamatban a köztestületi tagok 73 %-a vett részt. Foglalkoztunk a határon túli magyar tudományossággal, bevezettük a külföldi köztestületi taggá válás lehetőségét.

- Intézethálózat: a 38 önálló költségvetésű kutatóintézet és a 138 kutatócsoport értelemszerűen működött, a kutatási eredményeket három kötetben összesítettük.

- Költségvetés: most már ugyan távol kerültünk a 2001. év küzdelmeitől, de akkor nagy sikerként éltük meg, hogy párhuzamossá vált a kutatói és felsőoktatási bérrendszer, ami akkor átlagosan 34 %-os bérnövekedést jelentett. Az Akadémia egészére a költségvetési növekedés nagyjából 25 % volt. A jelentős beruházási és felújítási keret ellenére a műszerek nagyjából 25-30 % -ra amortizálódtak.

- Nemzetközi sikerek. A kiválósági központ címet elnyert 34 kutatóhely között 6 volt magyar, és ebből öt akadémiai intézet vagy konzorcium. Az 5. keretprogramba befizettünk 36,7 millió eurót, és visszanyertünk 40,1 millió eurót.

- Részvétel a tudománypolitikai döntéshozatalban. Akadémikus kollégáink fontos szerepet játszottak a Tudomány- és Technológiapolitikai Kollégium munkájában, nemzeti kutatási és fejlesztési programokat formáltak és hirdettek meg, bíráltak el. Kívánatos, hogy az ország érdekében akadémikus társaink a továbbiakban is részt vegyenek ezekben.

A beszámolót be kell nyújtani a kormánynak, de az Akadémia vezetése úgy érezte, hogy kicsit kevés az, ha egyetlen

eredményként jóváhagyólag tudomásul veszik azt, és szerettünk volna elérni további dolgokat is. Ezért megfogalmaztunk – elnök úr is említette – egy olyan vágyat, igényt vagy javaslatot, hogy az Akadémia vegyen részt a Nemzeti Fejlesztési Terv kidolgozásában, tehát ez a MEH és az MTA közös munkája legyen. Folytatódjék továbbá az alapellátási rendszer reformja, és kérjük azt, hogy az infrastrukturális igényeinket a 2004-es költségvetésben a kormány vegye tekintetbe.

Az MTA 2001. évi tevékenységéről a kormány számára készített beszámolót a közgyűlés egyhangúlag elfogadta.

Ezt követően a közgyűlés *Vizkelety András* levelező tagot megválasztotta a Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság elnökének, és köszönetet mondott *Benkő Loránd* rendes tagnak, a KFB korábbi elnökének éveken át végzett kiváló munkájáért.

A közgyűlés határozathozatallal zárult. *Somlyódy László* rendes tag, a határozatszövegező bizottság elnöke felolvasta a tervezett szöveget, amit rövid vita és a szöveg pontosítása után a közgyűlés elfogadott. A közgyűlés határozatának az elnökség által – érdemi változtatások nélkül – véglegesített szövegét következő cikkünkben közöljük.

Szabados László

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 2002. NOVEMBER 4-i KÖZGYŰLÉSÉNEK HATÁROZATAI

1.) A közgyűlés meghallgatta az elnök és a főtitkár beszámolóját. A beszámolókból elhangzottakat a közgyűlés egyhangúlag elfogadta.

2.) A közgyűlés üdvözölte a *Budapest Science Forum* 2003-ban történő akadémiai megrendezését.

3.) A közgyűlés elfogadta az Akadémia főtitkárának beszámolójában előterjesztett, az akadémiai intézmények és az Akadémia által alapítványi és társadalmi szervezeteknek nyújtott 26 505 eFt összegű támogatást.

4.) A közgyűlés jóváhagyta az Akadémia főtitkárának a Felügyelő Bizottság véleményével egyező beszámolóját, amelyet az Akadémia fejezet 2003. évi, a kormány által elfogadott és az Országgyűlésnek benyújtott költségvetéséről adott.

5.) A közgyűlés megvitatta és tudomásul vette a Magyar Tudományos Akadémia és kutatóhelyeinek középtávú kutatási koncepcióját.

6.) A közgyűlés fontosnak tartja az Akadémia szerepvállalását a Nemzeti Fejlesztési Terv kidolgozásában és megvalósításában.

7.) A közgyűlés megtárgyalta az alábbi kérdéseket:

- fiatal kutatók ösztöndíjainak egységesítését (a kutatói és egyetemi szférában), továbbá fokozott jövőbeni támogatásukat;

- a különböző hazai (állami) finanszírozási források koordinálásának javítását;
- a kutatás és az oktatás jelenleginél hatékonyabb integrálását;
- a hazai genomikai kutatások fokozott támogatását és
- a műszerállomány fejlesztését – és hatékony „lobbizásra” kérte fel az MTA vezetését a tudományos közösség többi tagjával együtt a kormányzat irányában.

8.) A közgyűlés kisebb módosításokkal (46. pont (1) bekezdés a.) alpont: „*A Doktori Tanács határozatképes ülésen a doktori címet akkor ítéli oda, ha a jelenlévők által leadott igen szavazatok a jelenlévők számának kétharmadát elérik. Ellenkező esetben a Doktori Tanács a doktori cím odaítélését elutasítja.*”) elfogadta a Doktori Tanács Szabályzatát. Egyúttal felkérte a Doktori Tanácsot, hogy a következő közgyűlésre vizsgálja meg a szabályzat olyan finomítását, amely lehetővé teszi a habitusvizsgálat elvégzését értekezés benyújtása nélkül is. A Doktori Tanács (DT) előterjesztésében tájékoztatta a közgyűlést, hogy a DT-re vonatkozó határidők tekintetében (beleértve a honlapot is) az Ügyrendben meghozza a szükséges szabályozást.

9.) Az Akadémia 2001. évi tevékenységéről készült kormánytájékoztatót a közgyűlés elfogadta.

10.) A közgyűlés örömmel nyugtázta, hogy a Magyar Tudományos Akadémiát a kor-

mány fokozott mértékben támogatja és reméli, hogy ez a tendencia a jövőben is folytatódik.

11.) A közgyűlés a Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság elnökéül Vizkelety András akademikust megválasztotta. A közgyűlés végzett munkájáért köszönetét fejezi ki Benkő Loránd akadémikusnak, a Bizottság korábbi elnökének.

12.) Az Etikai Bizottság előterjesztését a közgyűlés az Alapszabály módosításhoz szükséges szavazatképesség hiánya miatt nem tárgyalta.

13. Nyugdíjba vonulásuk alkalmából a közgyűlés köszönetét és elismerését fejezte ki Teplán István és Csomó István főosztályvezetőknek a Magyar Tudományos Akadémiáért végzett sokéves, áldozatos munkájukért.

14.) A közgyűlés felhatalmazza az Elnökséget, hogy a határozatot annak tartalmi változtatása nélkül véglegesítse.

Budapest, 2002. november 4.

Somlyódy László

AZ AKADÉMIAI KIADÓ RT. 2002. ÉVI NÍVÓDÍJAS KIADVÁNYAI

B. Lőrinczy Éva (főszerk.)
Hosszú Ferenc (szerk.):
Új magyar tájszótár IV.

Az Új magyar tájszótár a magyar nyelvjárási szókincs, szólások és közmondások bemutatásával a 20. századi magyar parasztság anyagi-szellemi műveltségéről ad képet, ezzel együtt a hagyományörzést és az értékmentést is szolgálja. Használói a nyelvészeken kívül a néprajzosok, irodalmárok, tanárok, fordítók, az állat- és növényvilág kutatói és sok más szakma művelői.

Marosi Ernő (főszerk.)
Acta Historiae Artium

A folyóirat Marosi Ernő szerkesztési koncepciójának megfelelően sikeresen közvetíti a magyar művészettörténet eredményeit, s egyre növekvő számban vonzza magához az európai művészettörténet-tudomány neves képviselőit és tehetséges fiataljait. Marosi Ernő szakmai tekintélye, széles körű nemzetközi kapcsolatai és főszerkesztői munkája eredményeként teljesen megújult Közép-Európa egyetlen idegen nyelvű művészettörténeti folyóirata, az *Acta Historiae Artium*.

Székely András (szerk.)
Acta Veterinaria Hungarica

Székely András 20 éve látja el az *Acta Veterinaria Hungarica* szerkesztői teendőit. Nemcsak magas színvonalon fordítja, lektorálja az angol nyelvű tanulmányokat, de nagy

hozzáértéssel szerkeszti is a folyóiratot, továbbá részt vesz a lap digitális nyomtatásának előkészítésében.

Lozsádi Károly – Környei Vilmos
Gyermekkardiológia I.-II.

E hazai viszonylatban hézagpótló gyermekkardiológiai kézikönyvben megtalálhatók mindazon korszerű ismeretek, amelyek segítségével a szívbeteg gyermekekkel találkozó orvosok a mindennapi munkájuk során felmerülő kérdéseket megválaszolhatják. Világosan tagolt fejezetek, számtalan eredeti fénykép, röntgenkép, echocardiogram, EKG-görbe és grafika segíti az olvasó gyors tájékozódását.

Mistéth Endre
Méretezéselmélet

A könyv a műszaki létesítmények technológiai, erőtani és hidraulikai méretezésével foglalkozik. A tervezett élettartam, a vállalt kockázat és a kapacitás összefüggéseit a valószínűségszámítás és a matematikai statisztika elméleti módszereinek felhasználásával tárgyalja.

Láng István (főszerk.):
Környezet- és természetvédelmi lexikon I-II.

Közel 10 000 címszó, 1500 színes fotó, ábra, térkép (köztük a magyarországi nemzeti parkok részletes térképei) két súlyos kötetben. 12 szerkesztő irányításával, kb.

250 szakértő közreműködésével 350 szerző írta a szócikkeket. (Megjelenéséhez nemcsak a Biológiai Osztály kutatói járultak hozzá, magukénak érezhetik más osztályok is, például az Agrártudományi, a Földtudományi, a Jogi és a Közgazdasági Osztály).

Lakatos István
*Progress in Mining and
Oilfield Chemistry*
(könyvsorozat)

A Lakatos István szerkesztette könyvsorozat mind hazai, mind nemzetközi vonatkozásban hiánypótló publikációs fórum azon kémiai orientációjú interdiszciplináris alap- és alkalmazott kutatások számára, amelyek célja a szilárd és folyékony ásványi nyersanyagok feltárását, kiemelését, tárolását és szállítását megalapozó technológiák hatékonyságának növelése. A tanulmányok szerzői a bányászati kémia legjelesebb képviselői.

Lovas István (főszerk.)
Heavy Ion Physics

Lovas István legfőbb érdeme, hogy újjáélesztette a már-már feledés homályába vesző Acta Physica Hungaricat, amely 1995 óta az Acta Physica új sorozataként, Heavy Ion Physics címen jelenik meg. A folyóirat

az elméleti és kísérleti nehéz-ion fizika területéről közöl színvonalas tanulmányokat.

KIADÓI JAVASLAT

Simon Judit (szerk.)
*Journal of Thermal Analysis
and Calorimetry*

Simon Judit 1969 óta a Journal of Thermal Analysis, a szakterület első nemzetközi folyóiratának főszerkesztője. A tudományos igényt követve 2000 óta a folyóirat tartalmilag kiegészült a kalorimetria témakörrel. A folyóirat méltán sorolható a világon megjelenő legjelentősebb termoanalitikai szaklapok közé.

Magyar-német – Német-magyar szótár
Főszerkesztők: Halász Előd, Földes Csaba és Uzonyi Pál

A Halász Előd, Földes Csaba és Uzonyi Pál nevével fémjelzett szótárak, melyeknek kötet szerkesztői Tóth Ákos és Földes Zsuzsanna, ötvözik a több évtizedes szótárírási hagyományt és tapasztalatot a lexikográfiai kutatás legmodernebb eredményeivel. Az Akadémiai Kiadó szótárműhelyében létrehozott, SGML-alapú adatbázis megteremtette annak a lehetőségét, hogy a szótárakat teljeskörűen, alaposan átdolgozhassák és újraírassák.

Interjú

HÚSZ ÉV PLUSZT KAPTAM A MUNKATÁRSAIMTÓL...

Gimes Júlia beszélgetése Gergely János akadémikussal

Hogyan érinti az immunológust, a szervezet védekező rendszerével foglalkozó kutatót, hogy manapság mindenki az immunrendszerét akarja erősíteni? Gondolom, egyfelől örül, hogy felfedezték a szakterületét, másfelől nem tudom, jó-e, hogy mindig mindenbe bele akarunk avatkozni.

Megbocsásson, de a rádióból is, a televízióból is és a vízcsapból is immunológia folyik. Már ott tartunk, hogy a kutyaeledelt is úgy hirdetik, hogy erősíti az immunrendszert. Ez olyan, mint amikor egy órásmesterhez beállít valaki egy Patek órával, és azt mondja, hogy az óra tökéletesen működik ugyan, de tegyen bele valamit, hogy még jobb legyen. Szerintem egy jól működő rendszerbe nem szabad feleslegesen beleavatkozni, különösen nem egy olyan jellegűbe, mint amilyen a gyakran kétélű kardként emlegetett immunrendszer. Ez egy rendkívül sokrétűen szabályozott szisztéma. Meg tud bennünket védeni külső kórokozóktól, a szervezetben állandóan képződő, esetleg károsító váló vagy egyszerűen csak előregedett struktúrák ártó hatásaitól, de adott esetben csak egy hajszálon múlhat – hisz mindannyian mások vagyunk –, hogy kisiklik-e ez a sokrétűen szabályozott rendszer, és autoimmun

betegséget okozva saját magunk ellen fordul-e. Az egyetlen biztató dolog, hogy az immunrendszer serkentőjeként hirdetett anyagok túlnyomó része valószínűleg ártalmatlan.

Az teljesen más kérdés, hogy egészséges életmódra, vitaminokban gazdag táplálkozásra, testmozgásra biztatnak a médiumok. De céltudatosan meghirdetni, hogy mindenki avatkozzon be az immunrendszerébe, hogy amit jónak teremtett a természet, azt tegyük még jobbá, azzal nem tudok egyetérteni. Nem beszélve arról, hogy ha elkezdenénk nagyon gondosan utánajárni annak, hogy egyik vagy másik ilyen – hadd említsem kutyaeledelnek – szer immunrendszerre gyakorolt hatását valóban megvizsgálták-e, valószínűleg kiderülne, hogy hatékonyságukat a korszerű követelményeknek megfelelően egyáltalán nem bizonyították be.

Összefoglalva, az a tanácsa, hogy nem szabad ilyen szereket ész nélkül enni-inni, mert esetleg mégis hatnak az immunrendszerre?

Mindenki beszélje meg a saját orvosával, hogy szüksége van-e az immunrendszere erősítésére. Hogyha egy gyerek immunhiányos, vagy ha betegség, esetleg gyógyszeres kezelés következtében az immunrend-

szer működése valóban károsodik, akkor természetesen be kell avatkozni.

Ha ártalmatlan szereket szednek, hát istenem, mindenkinek lehet ez az egyéni meggyőződése, és az orvos is saját tapasztalata alapján ajánlhat bizonyos szereket. Szerintem azonban ebből nem szabad divatot csinálni, és főként nem szabad immunológiai nem megfelelően kipróbált anyagokról azt állítani, hogy az immunrendszert pozitívan befolyásolják. Ez a dokumentáció a legtöbb, így hirdetett anyag esetében hiányzik.

Hogyan lett immunológus? Úgy képzelem, hogy az ötvenes évek elején, amikor pályakezdő volt, molekuláris biológia alig létezett, a sejttan is gyerekcipőben járt még, az immunrendszer pedig a sejtek, a molekulák szintjén vizsgálható világ.

Hát, ha nagyon őszinte akarok lenni, azt kell mondanom, hogy véletlenül lettem immunológus. Miután elvégeztem az orvosi egyetemet, a III. Belklinika igazgatója, Gömöri Pál professzor mellett lettem aspiráns, méghozzá kórélettanból. Gömöri professzor a vese működésével kapcsolatos kutatásokkal foglalkozott, és az én feladatomban annak vizsgálata volt, hogy egy nagy fehérjevesztéssel járó vesebetegségben mi történik a vérben lévő különböző fehérjékkel. Abban az időben kezdtek el foglalkozni a vér fehérjeinek szétválasztásával, és ezért érdeklődésem a gamma-globulinok irányába terelődött. Akkor már többé-kevésbé tudtuk, hogy a régóta ismert ellenanyagok elsősorban a gamma-globulinok között keresendők. Később elkezdtem egy másik betegséggel is foglalkozni, méghozzá a fehérvérűségnek egy olyan formájával, amelyben gamma-globulinokat termelő sejtek szaporodnak el nagy mennyiségben, daganatszerűen. Gyakorlatilag erre az időre esett egy németországi tanulmányom,

Tübingenben tölthettem több mint egy fél évet, és ott olyan immunológiai módszerekkel ismerkedtem meg, amelyek egyebek között alkalmasak voltak ezeknek a vérfehérjéknek a vizsgálatára is. Németországból hazahoztam ezeket a módszereket, és segítségükkel intenzíven foglalkozhattam a gamma-globulinnal és annak szerkezetével. A hatvanas évek elején egy angliai tanulmányút során Birminghamben is eltölthettem néhány hónapot. Egy kiváló kollégámmal, Medgyesi Györggyel, volt itthon egy észlelésünk, amit sehogy sem tudtunk megmagyarázni. És amikor Birminghamban a bemutatkozáskor be kellett számolnom, hogy mit produkáltam itthon, elmondtam azt is. Bevallom, megmosolyogtak, azt mondták, hogy ez valami alapvető tévedés lesz, ez biztosan nem igaz, de azért abban támogattak, hogy ott is elvégezzem azokat a kísérleteket. És legnagyobb meglepetésükre, az ő sokkal jobb feltételeik és főként nagyobb hozzáértésük mellett – mert akkor mi még kellő tapasztalattal ezen a számunkra új területtel még nem rendelkezünk –, pontosan ugyanaz jött ki. És ebből lett az első olyan – nagyon jó lapban megjelent – immunológiai közleményünk, ami tulajdonképpen elindított engem az immunkémia útján.

Az előbb említette, hogy abban az időben a molekuláris biológia még sehol sem volt. Az én és munkatársaim szerencséje tulajdonképpen az volt, hogy ilyen fázisban kapcsolódtunk be az immunológiai kutatásokba, mert így akarva-nem akarva együtt nőttünk fel a molekuláris biológiai módszereket alkalmazó modern immunológiai irányattal. Ez későbbi sikereinkben is nagy szerepet játszott. 8-10 évvel később már sok eredménnyel rendelkezünk a gamma-globulin molekula szerkezeti sajátágaival, a szerkezet és működés összefüggéseivel kapcsolatban. Számos színvonalas publikációval jelentettük meg, és nem-

zetközileg is ismertté váltunk. Akkor már nem a III. Belklinikán dolgoztam, hanem az Országos Hematológiai Intézetben létesült immunkémiai osztály vezetője voltam. 1973-ban kerültem az Eötvös Loránd Tudományegyetemre, ahol megalapíthattam Magyarország első immunológia tanszékét, azokkal a fiatal kollégákkal, akik azóta már maguk is egyetemi tanárok. Itt témát váltottunk, és azokkal a sejtekkel kezdtünk foglalkozni, amelyek az ellenanyag molekulákat felismerő és megkötő fogadó helyekkel, ún. receptorokkal rendelkeznek, azaz, amelyek funkcionális kapcsolatba kerülnek az ellenanyag molekulákkal. Az ELTE Immunológia Tanszékén folytatott kutatómunkánknak egyik központi kérdése ezeknek a receptoroknak a vizsgálata volt.

Hogyan fejtik ki hatásukat azok az ellenanyag molekulák, amelyeket az immunrendszer termel, amikor védekeznie kell valami ellen?

Kicsit talán többről van szó. Az immunrendszer működésben részt vevő, nagyon sok sejtféleségnek a felszínén találni olyan receptorokat, amelyek az ellenanyag molekulákat felismerik és megkötik.

Amikor az ellenanyag molekula teljesítette a feladatát és a betolakodóval kölcsönhatásba lépett, akkor ezek nagyon nagy erővel tudnak például egy falósejt vagy egy *killer*, egy gyilkos sejt felszínéhez kötődni. Miután tehát az ellenanyag teljesítette a feladatát, azaz elkapta a bűnöst, a megfelelő sejthez való kötődéssel aktiválhatja azt a gyilkos sejtet, vagy azt az eltakarítást végző sejtet, amely ekkor elvégzi az elpusztító, illetve az eltakarító munkát. Tehát ezeknek a receptoroknak igen nagy jelentőségük van.

A másik nagyon fontos és érdekes dolog, hogy kiderült: ezek között az ellen-

anyagot kötő receptorok között nem csak olyanok vannak, amelyek aktiválni tudnak sejteket, hanem olyanok is, amelyek gátló jeleket tudnak továbbítani a sejt felé.

Tehát időnként azt mondják az immunrendszer sejtjeinek, hogy pusztítás leállítva?

Pontosabban, az derült ki, hogy a legtöbb sejt az aktiválást, tehát a sejtnak pusztító parancsot adó és a sejt gátlását kiváltani tudó receptorral egyaránt rendelkezik. Ez tehát egy igen bonyolult önszabályozó rendszer. Az elmúlt 6-8 évben nagyon intenzíven tanulmányoztuk, hogy hogyan történik ez a szabályozás. Ez azért rendkívül fontos, mert ha ennek mechanizmusát megismerjük, akkor ebbe a folyamatba be tudunk majd avatkozni. Például ha egy autoimmun betegségben egy olyan sejt aktiválódik, amelyik a szervezet saját struktúráit pusztítja, akkor a gátló mechanizmus ismeretében ezt esetleg le lehet állítani. Persze ez messze van még, de nem reménytelen. Egyelőre egy új kutatási irányról van szó.

Mennyire befolyásolja a kutatót, hogy itt betegségek gyógyításáról is szó lehet? Hogy eredményeiből gyógyszerek születhetnek? Fontos ez? Vagy elég a kíváncsiság kielégítése, elég örömet jelentenek a sejtek, molekulák világáról szóló új ismeretek?

Nézzé, a sejtek és a funkciók megismerése nélkül semmire nem lehet jutni. Minden a biológia területén dolgozó valamirevaló kutatónak valahol az a célja, hogy az általa szerzett új ismereteket – ezek nagy szavak, de így van – fel lehessen használni az emberiség jóléte, az emberek egészsége érdekében. De borzasztó nehéz odáig eljutni. Az alap kutatások eredményei és ezek alkalmazásának lehetőségei között még mindig egy hihetetlenül nagy szakadék tátong.

Miért, mi nehezíti meg az átmenetet?

Hát az, amiről már beszélgettünk, nevezetesen, hogy az immunrendszer rendkívül komplex. Tehát ez nem úgy van, hogy fáj a fejem, beveszek egy fájdalomcsillapítót, és a fájdalom megszűnik. Ez is nagyon bonyolult, és az is nagyon bonyolult, hogy amikor csökkentjük valakinek a magas vérnyomását, akkor pontosan tudni kell, hogy a számtalan ok közül az adott betegnél melyikről van szó, és ezt figyelembe véve, hogyan lehet a vérnyomást helyrebillenteni. Az összefüggések hálózata az immunrendszernek elképesztően bonyolult. Például, egy autoimmun betegségnek a genetikai háttértől kezdve környezeti tényezőkön át sok minden vezet oda, hogy az immunrendszer megtámadja mondjuk a vesét, a vérkeringés szerveit vagy bármelyik szervet. Itt nagyon nehéz egy ponton beavatkozni, és ezzel meggyógyítani a betegséget.

Másik példa a rák. Régi vágyalom, hogy az immunrendszer befolyásolásával gyógyítsanak daganatos betegségeket, de itt is csak nagyon korlátozott sikerek születtek.

Egyszer egy patológustól hallottam, hogy még az a manapság gyakran hangoztatott alapelv sem igaz, hogy daganatos betegségeknek az immunrendszert kell „erősíteni”, mert bizonyos daganatok terjedését vagy növekedését még segíthetik is egyes, az immunrendszer által termelt anyagok.

Ez pontosan így van. De az is biztos, hogy az immunrendszer működésével kapcsolatban számos olyan tényezőt ismertünk meg, ami reményt ad arra, hogy épp az immunrendszer működésébe való beavatkozással lehet bizonyos daganatos betegségeknek gyógyeredményt elérni. Azt azonban valószínűleg nem mondhatjuk, hogy egyedül az immunológia oldja majd meg a rák problematikáját.

Eddigi beszélgetésünkben azt a következtetést vontam le, hogy mindent nagyon megnehezít az, hogy ha az immunrendszer egyik pontján beavatkozunk, akkor nem lehet tudni, hogy a második, harmadik, negyedik pontján mi történik, és hogy az egészről mi jön ki.

Mondok magának egy példát, hogy min törjük most a fejünket, és mi okoz nekünk nagyon komoly gondot. Említettem, hogy vannak azok az általunk intenzíven kutatott receptorok, és hogy van közöttük aktiváló jeleket és van gátló jeleket közvetítő. Mi olyan anyagokat kerestünk és találtunk, amelyek megakadályozzák ezeknek a kötőhelyeknek és az ellenanyag molekuláknak a kapcsolódását. Tehát beékelődnek a kettőjük közé. De – most még csak az elméletnél maradva, hiszen a gyakorlat természetesen nagyon messze van – ez az anyag alkalmas lehet arra is, hogy a kiiktassa gátlást, és arra is, hogy befolyásolja az aktiválást. Olyan ez, mint ahogy az egyszerű ember mondta: az én szám hideget is tud fűjni és meleget is. Ha mi most ebből egy gyógyszert akarunk csinálni, márpedig ez minden vágyunk, akkor nekem meg kell találnom, hogy mikor fűjjon hideget és mikor fűjjon meleget. Mikor gátoljon, mikor aktiváljon. És ez elképesztően nehéz. Ez csak példa arra, hogy nekem hiába van egy zseniális gondolatom, hiába van egy olyan anyag a birtokomban, amivel befolyásolhatom a folyamatokat, az immunrendszer, ez a kétélű kard nagyon nehéz feladat elé állít minket.

Gyakorlati sikere sosem volt? Mondjuk egy gyógyszerjelölt molekula, ami aztán az embereken való kipróbálás valamelyik fázisában elbukott.

Nem, sajnos ilyen élményben eddig nem volt részem. Mi mindig alap kutatással fog-

lalkoztunk, de mindig reméltem, hogy az alap kutatás során eljutok oda, hogy valami konkrét gyakorlati célom is legyen. Úgy érzem, hogy most jutottam el oda.

De hogy így rákérdezett, eszembe jutott valami, ami jól indult, de aztán nem lett belőle semmi. Mi nagyon-nagyon korán – 1973-ban, amikor a tanszékre kerültem – kezdtünk el azzal foglalkozni, hogy gyógyszereket ellenanyagok segítségével célzottan juttassunk el egy kívánt helyre. Ez akkor még nagyon-nagyon új kutatási irány volt.

Ez a rákkutatásban a mai napig élő téma.

Pontosan ezt akarom mondani, hogy akkor a Chinoin gyógyszergyárral sikerült elfogadtatni, hogy ez egy olyan kutatási irány, amit érdemes pártolni. A Chinoin akkor éveken át finanszírozott egy ilyen témát, amiben – megelőzve a nemzetközi trendet – valameddig el is jutottunk. Lényegében azt csináltuk, hogy a Chinoin originális sejt-osztódást gátló anyagait, citoszztatikumjait próbáltuk meg állatkísérletekben ellenanyagok segítségével célba juttatni. És tulajdonképpen sikerrel. Azóta több évtized telt el, nagyon sok pénzt fordítottak erre világszerte, de világviszonylatban csak most jutottunk el odáig, hogy részben rákdiagnosztikai, részben rákterápiás céllal egyre eredményesebben alkalmazzák ezt a módszert.

A Chinoin türelmetlen volt? Nem értette az idők szavát?

Nem tudom. Mészáros Zoltán, aki annak idején ezt felkarolta, korán meghalt, és halála után már nem támogatták ezeket a kutatásokat. Nekünk meg ennek folytatására nem volt pénzünk, nem volt semmilyen lehetőségünk. Drága, pénzigényes témáról van szó, egyszerűen elhalt.

Azt mondják, hogy az Ön vezetésével világhírű immunológiai iskola alakult ki az ELTE Immunológia Tanszékén. Azok a magyar immunológusok, akik az ön iskolájában tanultak, azt mesélik, hogy tudással bárhol – akár az Egyesült Államokban, akár valamelyik európai országban – könnyen megállták a helyüket.

Hát ezt nagyon jólesik hallani, és jó, hogy ezt nem nekem kell mondanom, hanem maga mondta el. Én nagyon szerencsés voltam a munkatársaimmal. Hozzám tényleg nagyon-nagyon jól felkészült, a tudományt szerető és a tudományért élő fiatal emberek kerültek. Nagyon nagy örömmel látom, hogy most tanszéki utódom, Erdei Anna és más régebbi munkatársaim környezetében is – pontosan ugyanúgy – nagyon sok tehetséges fiatal jelent meg. Tényleg nagyon jó légkör volt mindig a tanszéken, és most is az van. És hát annak külön örülök, hogy azok, akik külföldre kerültek, milyen szép, komoly eredményeket értek el. Nagyon sajnálom, hogy nem jöttek vissza, de nagyon jó tudni, hogy sikeresekek.

Nekem mindig az volt az alapelvem, hogy olyan munkatársakkal dolgozzak, akik minimum olyan jók, mint én, de inkább legyenek jobbak. És nem az a lényeg, hogy én kiváló eredményeket érjek el. A team-munka a fontos, az, hogy közösen próbáljunk meg valamit tenni. Így alakult ki egy kiváló kutatói tevékenységre alkalmas csapat.

A másik, amit kezdettől fogva nagyon fontosnak éreztem, és amiben a munkatársaim egyetértettek velem, és ezt tovább is viszik, hogy jó kutatómunka nélkül nincs jó oktató tevékenység, és fordítva. Nekünk mindig nagyon nagy előnyt jelentett, hogy mindannyian rendszeresen oktattuk az egész immunológiát. A részletkérdések megértésekor és a részletkérdések vizsgálatakor tehát mindenkinek volt áttekintése

az egész szakterületről, és ez egész gondolkodásmódunkat befolyásolta. Ezt nagyon fontosnak tartom.

És még valamit. Nagyon hamar rájöttünk arra – és ez a többes szám nem fejedelmi többes, hanem általában a hazai immunológusokra vonatkozik –, hogy nemzetközi kapcsolatok nélkül semmilyen tudományág, így az immunológia sem létezhet. A tanszéken különben is kezdettől fogva azt az elvet vallottuk, hogy az a jó munka, amit nemzetközi lapban közölni lehet. Ez akkoriban nem volt könnyű, de ezen az úton is bekerültünk a nemzetközi vérkerítésbe. Ne felejtse el, hogy a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején vagyunk. Nos 1971-ben alakult meg Magyarországon a Magyar Immunológiai Társaság, és valamit tennünk kellett annak érdekében, hogy a világban igazán elfogadjanak minket. Először is mindent megtettünk azért, hogy aki teheti, menjen el nemzetközi kongresszusokra, de még ennél is fontosabbnak tartom, hogy nem volt olyan év, hogy legalább egy nemzetközi kongresszust ne rendeztünk volna. Tehát ide mindig jöttek jeles külföldiek. Később nemzetközi tanfolyamokat szerveztünk, amelyekre sikerült nagyon kiváló, akkor már barátainknak tekintett előadókat megszerezni. Így állandó folyamatos kapcsolatunk alakult ki a nemzetközi tudományos élettel. Sikereinket jelezte, hogy bekerültem az Immunológiai Társaságok Nemzetközi Uniójának vezetőségébe, majd később az Immunológiai Társaságok Európai Szövetségének elnökévé választottak. 1978-ban Magyarországon rendezhettük az európai immunológiai kongresszust, és 1992-ben több mint 5000 résztvevővel, több Nobel-díjas meghívottal az immunológiai világkongresszust. Tehát így az egész magyar immunológia bekerült a nemzetközi látótérbe, és nem véletlen, hogy sok magyar immunológus kapott és kap rendszeresen nemzetközi

meghívást, küldheti ki nagyon kiváló helyekre munkatársait. Ehhez persze hozzájárult, hogy mi nagyon jó témákkal jelentkeztünk nagyon jó külföldi partnereknél, akik nagyon szívesen fogadtak bennünket, és nagyon jó kollaborációs munkák születtek ebből. Ha megnézi a magyar immunológusok publikációs tevékenységét, természetesen olyan, nagyon nívós folyóiratban megjelent közleményt lát a legkülönbözőbb hazai immunológia kutatóhelyekről, amelyek jeles külföldi intézetekkel való közös munka eredményeként jöttek létre.

Tanítványaitól mit kapott és mit tanult?

Legalább húsz év pluszt az életemben, mert annyira jó volt velük dolgozni. Nem tudom, hogy tudják-e vagy nem, de én nagyon gyakran hallgattam a tanítványaimra. De soha nem neveztem őket tanítványaimnak, mindig munkatársaimnak neveztem őket, mindig úgy éreztem, hogy egyenrangú partnerek. Mindig tudtam, hogy nem attól leszek nagy, ha nálam sokkal rosszabbakat – akiket kellőképpen elnyomhatok – tartok magam mellett, hanem attól, hogy a munkatársaim nagyok. Úgy érzem, hogy köztünk mindig munkatársi kapcsolat volt, soha még csak főnök-beosztotti viszony sem állt fent köztünk.

És meg kell mondanom magának, hogy mióta nem vezetem aktívan a tanszéket, azóta különösen sokat kapok a munkatársaimtól, mert egy pillanatra sem érzetik velem azt, hogy már kiléptem a képből. És nem is érzem úgy, mintha kiléptem volna a képből. Igyekszem nem beavatkozni az ő életükbe, de ha megkérdezik – és nagyon sokszor megkérdezik –, akkor természetesen mindig rendelkezésre állok. Úgy érzem, hogy ugyanannak a közösségnek vagyok a tagja, mint aminek több évtizeden keresztül voltam. Részt veszek az oktatótevékenységben, tankönyv-

írásban, mindenben, amire megkérnek. Nem tolakszom oda, de ha szükség van rám, örömmel és szívesen állok rendelkezésre. Megtartottam magamnak egy olyan kutatási területet, amivel szívesen foglalkozom, és amiben remélhetőleg hasznomat is veszik. Egyébként most jelent meg az Erdei Annával közösen szerkesztett és a tanszék munkatársai által írt immunológia tankönyvünk második kiadása. Vannak további írási vágyaim, szeretnék még egy jó ismeretterjesztő immunológiakönyvet írni. Nem könnyű egy jó ismeretterjesztő könyvet megírni, de ha megérem, még vállalkozni fogok egy ilyenre.

A TIT alelnökségét is azért vállalta el, mert él Önben egy elrejtett ismeretterjesztő?

Én az ismeretterjesztés nagyon fontosnak tartom.

Miért?

Hát azért, hogy a kutyaeledelt ne úgy hirdessék, hogy az az immunrendszerre hat. Azért, hogy ne varázslókkal és szélhámósokkal gyógyítsák magukat az emberek. Azért, hogy például ne gondolják azt, hogy

az ufókkal jön meg az emberiség megváltása. Hogy ne legyenek téveszmék. Ezt senki más nem tudja igazán elérni, csak az a tudós ember, aki ezzel foglalkozik, akinek ez a szakmája, és azok a megszállott újságírók, akik vállalják, hogy ilyenrel foglalkoznak. Ezt rendkívül fontosnak érzem.

Van ebben a harcban, ebben a vitában esélye a tudománynak? Sokszor gondolok arra, hogy túl nagy a társadalomban a bizalmatlanság, ezért ez egy reménytelen küzdelem. A csodaszerek és az ufók legáltalább kapaszkodókat adnak.

Ebben igaza van, de ha mi nem teszünk meg mindent ennek érdekében, akkor ki? Utóbbi időben ismét tartok ismeretterjesztő előadásokat is, de nem magát az előadást érzem fontosnak, hanem azt a párbeszédet, ami ilyenkor köztem és a hallgatóság között kialakul. Mert az érdeklődő ember autentikus forrásból talán komolyabban veszi az ismereteket, és talán elgondolkodik azon, amit ilyenkor hall, tehát én rendkívül fontosnak érzem, hogy a tudós ember a maga súlyával vegye a fáradságot az ismeretterjesztéshez. Az emberekben megvan az érdeklődés, csak meg kell keresni őket.

Megemlékezés

2002. október 23-án, életének 74. évében elhunyt Gyarmati István, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, az MTA Kémiai Kutatóközpontjának nyugalmazott kutatóprofesszora, a Budapesti Műszaki Egyetem és a Gödöllői Agrártudományi Egyetem nyugalmazott professzora, az irreverzibilis folyamatok termodinamikájának kiemelkedően sikeres kutatója.

Gyarmati István 1929. szeptember 5-én született Szegeden. Középfiskolai tanulmányait az orosházi gimnáziumban fejezte be 1948-ban, és lett vegyészhallgató a Szegedi Tudományegyetemen, majd tanulmányait a Debreceni Tudományegyetemen folytatta és 1953-ban itt szerzett matematika-fizika szakos tanári diplomát. Másodéves hallgatóként már az Elméleti Fizikai Tanszék demonstrátora, majd tanársegége lett, és itt kezdett 1950-54 között mind intenzívebben foglalkozni az elméleti fizika absztraktabb diszciplínáival. Ez a munka azonban abbamarad. Az egyetemről ugyanis eltávolították, mert „rendkívül nagyképműen úgy lépett fel, mint aki élenjáró Kossuth-díjas elméleti fizikusainkat cáfolhatja”. Nevezetesen az történt, hogy Jánossy Lajos akadémiai székfoglalójában az Einstein-féle relativitáselmélet általa módosított változatát ismertette, amit Gyarmati a hozzászólásában kritikával illetett. Egy évig középiskolai tanár volt, majd több akadémikus

GYARMATI ISTVÁN
1929 - 2002

közbenjárására nyílt meg ismét számára az út a tudományos pályához. Schay Géza akadémikus aspiránsaként a BME Fizikai-kémiai Tanszékén dolgozhatott és megszerezhetette 1959-ben a kandidátusi fokozatot. A doktori fokozat elnyerésére benyújtott értekezését, amelyben a később nagy nemzetközi elismeréssel fogadott variációs elvét ismertette, a TMB elutasította, az Akadémia Elnöksége azonban a TMB-t új eljárás lefolytatására utasította. Ennek alapján végül is 1968-ban, Moszkvában került sor a doktori értekezés védésére, teljes sikerrel. Kutatómunkáját 1968-tól 1976-ig a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen, az általa vezetett Fizikai Tanszéken, majd az MTA Központi Kémiai Kutatóintézetében és a BME Fizikai Intézetében folytatta.

Tudományos kutatásainak eredményei nagy nemzetközi visszhangot és elismerést váltottak ki. Ezek közül az első és egyik legjelentősebb a disszipációs folyamatok általánosított *variációs elvének* felismerése és megfogalmazása.

Gyarmati 1965-ben az irreverzibilis folyamatok termodinamikájának lineáris, kvázilineáris és bizonyos nemlineáris elméleteire vonatkozóan variációs elvet állított fel, amellyel a disszipációs transzport folyamatok térbeli-időbeli evolúciója leírható. Ennek a variációs elvnek az alkalmaz-

hatóságát igazolta az, hogy belőle levezethetők a transzport folyamatok lineáris egyenletei (a hővezetésre a Fourier, a diffúzióra a Fick-, az áramlásra a Navier Stokes- és Reynolds egyenletek). A hővezetés Fourier-féle egyenletét Gyarmati háromféle képből vezette le (Fourier-kép, energia-kép és entrópiakép).

Meg kell jegyezni, hogy az irreverzibilis folyamatokra érvényes variációs elv első megfogalmazására Onsager (1931), majd Prigogine (1947) tett kísérleteket. Onsager definiálta először az irreverzibilis folyamatok variációs elvvel való leírásánál alapvető fontosságú disszipációs potenciálokat, majd az adiabatikusan zárt, nem folytonos rendszer esetében az entrópia-produkció és az áramoktól függő disszipációs potenciál különbségeként megadott Lagrange-függvénynek az áramok szerinti variálásával eljutott a minimális energia-disszipáció elvéhez. Az elv alapvető hiányossága, hogy kontinuumok esetén a kizárólag fluxusok szerinti variációval belőle csak a konstitutív egyenletek következnek, a transzport-egyenletek nem. Prigogine fő érdeme annak felismerése, hogy a lineáris elméletben az entrópai-produkció általános potenciálként fogható fel, amelyet Lagrange-függvénynek tekintve, először a nem folytonos rendszerekre (1947), majd később kontinuumokra is kidolgozta az entrópia-produkció minimumelvét. Az elv kizárólag csak a nyitott rendszerek stacionárius állapotainak jellemzésére alkalmas, vagyis időben változó rendszerekre nem érvényes. Prigogine érdeme annak felismerése, hogy a mechanikai Gauss-elvnek a termodinamikában is érvényesnek kell lennie. Gyarmati ebből kiindulva jutott el a Gauss-elvvel analóg differenciálevvhez, amelynek integrált formája alapján alkotta meg az irreverzibilis folyamatok olyan általánosított variációs elvét (1968, 1969), amely magában foglalja mind a minimális entrópiapro-

dukció Prigogine-féle elvét, mind pedig a minimális energia-disszipáció Onsager-féle elvét, vagyis mind az Onsager-, mind a Prigogine-féle elv a Gyarmati-féle általánosított variációs elvnek csak speciális esetei. A Gyarmati-féle általánosított variációs elvet az irodalom mint disszipációs folyamatok vezérelvét tartja számon a „Governing Principle of Dissipative Processes” elnevezéssel, röviden GDP-vel jelölve. Ezt az elvet a makroszkopikus kontinuumfizikában széles körben alkalmazták Gyarmati, tanítványai és mások az izoterm és nem izoterm diffúzió, a plasztikus folyás, a hidro-termodinamika, a turbulencia, a termoelektrodinamika és a hővezetés területén. A Gyarmati-féle általános variációs elv nem korlátozódik a lineáris fenomenológiai egyenletek esetére, hanem kiterjed a kvázi-lineáris esetekre, amelyekben az Onsager-féle vezetési együtthatók nem állandók, hanem függvényei a rendszer állapotathározóinak. Gyarmati bevezette a kiegészítő, valamint az általánosított reciprocitási relációkat, és ezekre alapítva kimutatta, hogy kvázi-lineáris jelenségek esetében is létezik általánosított disszipációs potenciál. Ezzel igazolta, hogy a vezérelv a nem lineáris elméletekben is alapelv, és nem lineáris esetekben egyetlen más variációs elv sem érvényes.

Gyarmati István tudományos munkásságának másik fontos eredménye a termodinamikai hullámok 1977-ben publikált általános elmélete, amely direkt formában alkalmazható termikus, diffúziós és termodiffúziós hullámok leírására. Az elméletet az irodalomban mint a termodinamikai hullámok Gyarmati-féle elméletét, illetve, mint az „extended thermodynamics” alapvető munkáját idézik. Az elmélet lényege az, hogy olyan lokális egyensúlyi állapotokon kívüli rendszereket tételez fel, amelyeknél az entrópiasűrűség nemcsak az egyensúlyi állapotathározók sűrűségfügg-

vényeitől, hanem a transzportfolyamatok áramsűrűségeitől is függ.

Végül, Lengyel Sándorral együtt végzett kutatásai több vonatkozásban fontos ismereteket szolgáltatottak a *kémiai kinetika termodinamikai megalapozásához*, többek között annak bemutatásával, hogy a Guldberg-Waage kinetikus tömeghatástörvény levezethető a Gyarmati-féle általánosított variációs elvből.

Tudományos munkásságának eredményeit számos közlemény, valamint a *Nem-egyensúlyi termodinamika* című, magyarul (1967), angolul (1970) és oroszul (1974) megjelent könyve tartalmazza. Eredményeit a nemzetközi szakirodalom nagyon nagyra értékelte, amit mutat többek között az is, hogy Jürgen U. Keller a Nyugat-Berlini Műegyetem professzora a *Thermodynamik der irreversiblen Prozesse* című, 1977-ben megjelent könyvében Gyarmati eredményeit olyan, a tudományterület fejlődését jelentősen elősegítő kiválóságok között említi, mint Clausius, Boltzman, Onsager, Bridgman, de Groot, Casimir, Prigogine, Meixner. A külföldi elismerést – meglehetősen késéssel – az itthoni is követte. 1970-ben Akadémiai Díjat, 1975-ben Állami Díjat kapott, majd 1982-ben az Akadémia levelező, 1990-ben rendes tagjává választották, 1994-ben Szent-Györgyi Albert-díjban részesült.

A tudomány útján haladó és új felismerésekhez jutó kutatóknak olykor nem könnyű az életük. Gyarmatinak sem volt könnyű a kezdet, hiszen doktori értekezé-

sét a TMB elutasította, és a védésre Moszkvában került sor. A Műszaki Könyvkiadónál 1967-ben magyarul megjelent *Nem-egyensúlyi termodinamika* c. könyvének angol nyelven történő kiadását az Akadémiai Kiadó nem vállalta, a Spinger Verlag viszont kérte, hogy kiadhassa, és ez 1970-ben meg is történt. Ezt a könyvét, valamint az általánosított variációs elvére vonatkozó kutatási eredményeit nemzetközi folyóiratokban ismertető három közleményét (1967, 1969, 1974) a nemzetközi szakirodalom rendkívül nagy elismeréssel fogadta. Csak sajnálni lehet, hogy ezt a megérdemelt elismerést nem sikerült kamatoztatni. Pedig volt rá lehetőség, hiszen a tématerület kiválóságaitól kapott személyes meghívások, a nemzetközi konferenciákon plenáris előadásokra szóló felkérések – amelyeket Gyarmati sorra lemondott – kitűnő alkalmat jelentettek volna elméleti teljesítőképeségének részletesebb bemutatására. Félreértés ne essék, Gyarmati István tudományos teljesítménye nemzetközi mércé szerint így is kiemelkedő, és méltán emlékezhetünk rá, mint az irreverzibilis termodinamika magyar úttörőjére és „remetéjére”, valamint a tudomány és társadalom helyzetéről, problémáiról írásban, előadásokban és hozzászólásokban megfogalmazott – olykor vihart is okozó – véleménye alapján a magyar tudományos és társadalmi élet színes és sajátos egyéniségére.

Márta Ferenc

az MTA rendes tagja

Kitekintés

Gondolat-átvitel

Két makákó majom, megfelelő betanítás után, pusztán gondolatokkal képes volt a számítógép képernyőjén egy kurzort mozgatni – írja a *Science* 2002. június 7-i száma. A mozgatás majdnem olyan precíz és gyors volt, mintha az állatok a karjukkal végezték volna. A majmok agyát összekötötték a komputerrel, ezután tulajdonképpen az agy bizonyos neuronjainak aktivitása vezérelte a gépet.

A kutatók azt tapasztalták, hogy meglepően kevés, mindössze 30 idegsejt képes ezt a feladatot ellátni. A majmok agyának a végtagok mozgásáért felelős részén, a mozgatókéreg egy speciális területén kb. 30 idegsejt mindegyikébe olyan parányi elektrodát ültettek be, amelynek segítségével az adott sejtből keletkező elektromos jelet el lehet vezetni. Az így nyert elektródasorral először megállapították, hogy ezek a sejtek a kar milyen irányú elmozdulását irányítják. Ez úgy történt, hogy a majmokat megtanították arra, hogy különböző helyen felvillanó lámpákhoz nyúljanak, majd meghatározták, hogy mely idegsejtek dolgoznak a karok különböző irányú elmozdulásakor. Ezt követően a makákók olyan feladatokat kaptak, amelyeket ezen idegsejtek felhasználásával biztosan meg lehetett oldani. Valahol felvillant egy célfény, és egy háromdimenziós képet egy irányító kurzor segítségével ehhez a fényhez kellett vinniük. Az idegsejteket ezt a virtuális valóságot produkáló számítógéppel kapcsolták össze.

A majmok az első fázisban tanultak. Megfigyelhették karjuk mozgását, és azt,

hogyan kell csinálniuk ahhoz, hogy a kép a megfelelő helyre jusson. A tanulás következő fázisában eltakarták előlük a karjukat, és a feladatot így kellett végrehajtaniuk. Ezután megakadályozták, hogy karjukat megmozdítsák, de mérésekkel megállapították, hogy a cél érdekében kezüket mindig a kívánatos irányba próbálták elmozdítani. A kutatók szerint a makákók igen gyorsan felismerték, hogy a kurzor mozgatásához a karjukra tulajdonképpen nincs is szükségük, elég, ha a megfelelő irányra gondolnak, s az máris odamegy. Azaz megtanulták, hogy mindig a megfelelő idegsejtjeiket dolgoztassák, a kurzort gondolatlanul vezéreljék.

Mindez reményt nyújthat arra, hogy néhány éven belül hasonló módon, a megfelelő idegsejt-csoportok jeleinek elvezetéséhez olyan bonyolult művégtagokkal lássanak el sérült embereket, amelyek vezérlését megfelelő tréning és tanulás után a saját agyuk végzi.

Peter König – Paul F. M. J. Verschure: Neurons in Action. *Science*. 7 June 2002. Volume 296. Nr 5574. 1817-1818.pp. <http://www.sciencemag.org/cgi/content/summary/296/5574/1817>
Dawn M. Taylor – Stephen I. Helms Tillery – Andrew B. Schwartz: Direct Cortical Control of 3D Neuroprosthetic Devices. *Science*. 7 June 2002. Volume 296. Number 5574. 1829-1832.pp. <http://www.sciencemag.org/cgi/content/short/296/5574/1829>

A fekete doboz agresszióra tanít

Minden idők legrészletesebb tanulmányát publikálta a neves *Science* magazin 2002. március 29-i számában arról, hogy a rend-

szeres televíziózás hogyan befolyásolja a gyerekek agresszív viselkedését. A szerzők – amerikai pszichológusok és szociológusok, a New York-i Columbia Egyetem professzora, Jeffrey Johnson irányításával – hétszáz család életét követték nyomon huszonöt éven át: a tévénézési szokások és az agresszív magatartás közötti kapcsolatot keresték úgy, hogy például a rossz szociális helyzetből vagy a gyerekeket elhanyagolásból adódó egyéb tényezőket megpróbálták kiküszöbölni.

Megállapítottak, hogy azok a gyerekek, akik éveken át naponta legalább 2-3 órát nézték a tévét, fiatal felnőtt korukban ötször olyan gyakran követték el agresszív cselekedeteket, mint társaik. Mindez nem csak az elkövetett bűntények, lopások, rablások, gyilkosságok számában volt mérhető. A kapcsolatot az agresszió valamennyi formájával megtalálták: a sokat tévézők körében a tárgyak elleni vandalizmus – kukák összetörése, egyéb tárgyak szétzúzása – éppúgy elfogadottabb és gyakoribb volt, mint az agresszió kifinomultabb, intellektuálisabb, szóbeli alkalmazása, a gúny vagy az ironia.

Jeffrey G. Johnson – Patricia Cohen – Elizabeth M. Smailes – Stephanie Kasen – Judith S. Brook: Television Viewing and Aggressive Behavior During Adolescence and Adulthood. *Science*. 29 March 2002. Volume 295. Number 5564. 2468-2471. pp. <http://www.sciencemag.org/cgi/content/short/295/5564/2468>
Craig A. Anderson and Brad J. Bushman. The Effects of Media Violence on Society. *Science*. 29 March 2002. Volume 295. Number 5564. 2377-2379. pp. <http://www.sciencemag.org/cgi/content/summary/295/5564/2377>

Egészséges lombikbébik

A férfiak terméketlensége esetén használt lombikbébi-technikával fogant gyerekek ugyanolyan egészségesek, mint természetes úton fogant társaik – jelentette be Andre

Van Steirteghem, a brüsszeli Vrije Egyetem professzora 2002. november 15-én egy prágai nőgyógyászati konferencián. Munkatársaival következtetéseiket több száz svéd, amerikai és belga gyermek fejlődési és egészségi adatainak összevetése után vonták le.

A rutinszerűen mindössze 7-8 éve létező, ún. ICSI technika (intracitoplazmás sperma injekció) alkalmazásakor az orvos egyetlen, egészségesnek látszó hímivarsejtet választ ki, és mikroszkóp alatt egy tüvel a petesejtbe juttatja, elvégezve így a megtermékenyítést. Mivel a módszer teljesen kizárja a természetes szelekciót, így már a módszer alkalmazásának kezdetén felmerült, hogy az ilyen gyerekekkel később egészségügyi vagy pszichológiai problémák lehetnek. A mostani vizsgálat azt mutatja, hogy legalábbis az első öt életévben, nincs ok aggodalomra. Az így fogant gyerekek gyakorlatilag nem különböznek társaiktól.

Felmerül az a lehetőség is, hogy a fiúk örökölhetik apjuktól a meddőségét, de hogy ez vajon igaz-e, arra ez a tanulmány nem ad választ, hiszen még kevés idő telt el.

Reuters Science News. 15 November 2002 .
<http://reuters.com/newsArticle.jhtml?type=topNews&storyID=1749537>

Gimes Júlia Szonolumineszcencia

Közelebb kerültünk a világító buborékok rejtélyének megoldásához – a szonolumineszcencia hátterében döntően kémiai reakciók állnak. A jelenséget 1934-ben fedezték fel a kölni egyetemen: hanghullámokkal periodikus nyomásváltozást idéztek elő egy vízzel teli kádban. A nyomás csökkenésére buborékok keletkeztek, majd a buborékok a nyomás növekedésére viharos gyorsasággal összeroppantak, és eközben

fényt sugároztak. Ebből született az elnevezés: hang (szono) hatására bekövetkező fényki-bocsátás (lumineszcencia). Jól összehangolt rendszerben a felvillanó buborék nem tűnik el, hanem a hanghullám minden periódusában kitágul és összehúzódik, ezzel együtt minden periódusban fényt bocsát ki. A mikrométer méretű buborék térfogata ezerszeresére nő meg a kisnyomású fázisban.

1988-ig csak a folyamat átlagos jellemzőit, a sok-sok buborék átlagos viselkedését tudták feltárni, a későbbi, kifinomultabb mérés technika már egyedi buborékok tanulmányozását is lehetővé tette. Kiderült, hogy egy-egy felvillanás nagyon rövid ideig tart, nem hosszabb tíz pikoszekundumnál (a pikoszekundum a másodperc billiomod része). A kilépő fény spektrális eloszlása túlnyúlik a látható fény tartományán, jelentős ultrabolya sugárzást is megfigyeltek.

A folyamat leírására több, egymást kizáró elméleti modellt dolgoztak ki. Az egyik szerint a gyorsan összeomló buborék fala előtt lökéshullám lép fel, ez készíteti fényki-bocsátásra a buborék belsejében levő gázmolekulákat. Az is felmerült, hogy a kilépő fény egy nagyon magas hőmérsékletű (százezermillió fokok) test hőmérsékleti, ún. feketetest-sugárzásának felel meg. A pontos mérések szerint azonban a kilépő fény intenzitáseloszlása eltér a fekete-test sugárzástól. Mások részecskefizikai folyamatokra gondoltak, és az elektronok fékezési sugárzását tartották a fő fényforrásnak.

Gyakorlati alkalmazásokon is gondolkodtak. Ismert jelenség, hogy egyes kémiai reakciók sebességét ultrahanggal befolyásolni lehet. A hanghullámok által létrehozott buborékokban fellépő nagyon magas hőmérséklet is hatással lehet a kémiai reakciók lefolyására, ez lenne a „hangkémia”. Több mint egy évtizede arra is gondoltak, hogy a szonolumineszcenciával meg lehetne teremteni a termonukleáris fúzió, a hid-

rogénizotópok energiefel szabadulással járó összeolvadásának feltételeit. 2002. március 8-án a Science Oak Ridge-ben dolgozó kutatók dolgozatát közölte, a szerzők arról számoltak be, hogy egy egyszerű „asztali” kísérletben szonolumineszcenciával termonukleáris reakciót hoztak létre. Az újabb „hidegfúziós” bejelentést azonban szkeptikusan fogadta a tudományos közvélemény. A kísérlet részleteit azért nem érdemes ma már ismertetni, mert a kísérletet nem sikerült megismételni, és feltárták az eredeti mérés hibáit is. A tavaszi bejelentés mindenestre hatalmas sajtóvisszhangot váltott ki.

A Nature közölte Yuri Didenko és Kenneth Suslick (University of Illinois) tanulmányát. Kísérleti eredményeik szerint a buborék összeomlása közben a belsejében olyan magas hőmérséklet lép fel, hogy a gázmolekulák disszociálnak, és heves kémiai reakciók indulnak be. A kutatók a korábban becsülnél jóval alacsonyabb, „mindössze” 10-20 ezer fokok hőmérsékletet adtak meg. Ez is becslés, a buborék belsejében nem tudjuk közvetlenül megmérni a hőmérsékletet. A reakciókban főként nitrit ionok és hidroxil gyökök vettek részt. A hanghullámokkal bevitt energia a kémiai reakciók és a fény között oszlott meg. Méréseik szerint százszor annyi energia jutott a kémiai reakciókra, mint a fényki-bocsátásra. Ez a tény kizárja, hogy ily módon atommagfúziót lehetne elérni. A vegyészek eredményei alapján a szonolumineszcencia buborékjait villanykörte helyett inkább magas hőmérsékletű, nagy nyomású kémiai reaktornak kell tekinteni.

R. P. Taleyarkhan – C. D. West – J. S. Cho – R. T. Lahey Jr – R. I. Nigmatulin – R. C. Block. Evidence for Nuclear Emissions During Acoustic Cavitation, *Science*. 8 March 2002. Volume 295, Number 5561. 1868. p. <http://www.sciencemag.org/feature/data/hottopics/bubble/index.shtml>

YURI T. DIDENKO–KENNETH S. SUSLICK.
The Energy Efficiency of Formation of Photons,
Radicals and Ions During Single-bubble
Cavitation. *Nature*. 25 July 2002. 418. 394 -
397. pp. [http://www.nature.com/cgi-taf/
DynaPage.taf?file=/nature/journal/v418/n6896/
abs/nature00895_fs.html](http://www.nature.com/cgi-taf/DynaPage.taf?file=/nature/journal/v418/n6896/abs/nature00895_fs.html)

Kettős fekete lyuk

Két fekete lyuk egyetlen galaxisban! A szenzációs hírt november 19-én jelentette be a NASA, az amerikai űrügynökség, a szenzációt az okozta, hogy korábban minden galaxisban csak egyetlen fekete lyukat találtak. Az elektromágneses színeként röntgentartományában dolgozó Chandra-űrteleszkóp felvételei alapján megállapították, hogy az NGC 6240 galaxisban két óriási, egymás körül keringő fekete lyuk található. Néhány százmillió év múlva egy még hatalmasabb fekete lyukká olvadnak össze, a folyamatot nagyon intenzív sugárzás és gravitációs hullámok kísérik majd. A Chandra-teleszkóp természetesen nem közvetlenül a fekete lyukat észleli, hanem a fekete lyuk körül örvénylő, egyre gyorsuló anyagból kilépő erős röntgensugárzást. A Chandra felvételein világosan szétvált a két forrás. A felvétel 10,3 órányi expozícióval készült, a csoportban német, holland és amerikai kutatók dolgoznak.

A tőlünk 400 millió fényévre levő NGC 6240 galaxisban rendkívül gyors ütemben formálódnak új csillagok, mivel a galaxis

maga nemrég jött létre két kisebb galaxis összeolvadásával. (A „nemrég” és a „kicsi” kifejezések persze kozmikus léptékekben értendők.) Korábbi, a látható, az infravörös illetve a rádió hullámhossztartományban készült felvételek már két fényes magot mutattak, de ezek nem voltak jól kivehetők a galaxisban található sok por és gáz miatt. A röntgentartományban a por és a gáz nem jelentett akadályt, így derült ki, hogy két aktív fekete lyuk van a galaxisban. A kettős fekete lyuk létezése igazolni látszik azt a várákozást, mely szerint a galaxisok közepén a fekete lyukak egymással összeolvadva hatalmasra nőhetnek. Ma az NGC 6240 galaxisban még mintegy 3000 fényévre van egymástól a két fekete lyuk.

A két fekete lyuk összeolvadását rendkívül erős gravitációs hullámok kísérik majd. A NASA éppen ilyen gravitációs hullámok észlelésére tervezi a LISA (Laser Interferometer Space Antenna) mérőrendszer megépítését.

NASA Press Release. 19 November 2002.
Washington, [ftp://ftp.hq.nasa.gov/pub/pao/
pressrel/2002/02-222.txt](ftp://ftp.hq.nasa.gov/pub/pao/pressrel/2002/02-222.txt)
Chandra X-Ray Observatory Photo Album.
NGC 6240. [http://chandra.harvard.edu/
photo/2002/0192/index.html](http://chandra.harvard.edu/photo/2002/0192/index.html) • [http://
chandra.harvard.edu/photo/2002/0192/
more.html](http://chandra.harvard.edu/photo/2002/0192/more.html)
Laser Interferometer Space Antenna (LISA)
Home Page <http://lisa.jpl.nasa.gov/>

Jéki László

Októberi számunk 1332. oldalán Bozsonyi Károly és Veres Előd cikkének harmadik ábrája hibásan jelent meg. A grafikon vízszintes tengelyén a napok sora – amint az a cikk szövegéből is nyilvánvaló – vasárnapkal kezdődik. A szerzők és olvasóink szíves elnézését kéri a *szerkesztőség*.

Könyvszemle

Olvasónapló

Az Országos Széchényi Könyvtár és a társadalomtudományi munkák fáradhatatlan kiadója, az Osiris közös sorozatában jelentette meg két 18. századi térképész, Lipszky János (1766–1826) és Mikoviny Sámuel (1700–1750) emlékére tartott ülések anyagát. A nagyszámú előadás igen sokoldalúan mutatta be a két jeles tudóst. Lipszky fő érdeme, hogy – a katonai térképészek tevékenységét leszámítva, amely a nyilvánosság elől természetesen el volt zárva – ő az első, aki a török kor után ismét egységessé vált történeti Magyarország első részletes térképét – pontosabban jó néhány részterképét, amelyek összességükben majdnem lefedték az egész országot – összeállította. Lipszky János József nádor határozó segítségével éveken át dolgozott térképein. Mikoviny a 18. század első felében valóságos polihisztor volt. Nemcsak térképeket készített, ugyancsak a török utáni felszabadulás által lehetővé tett körülmények között, de a Habsburg-birodalom fontos felsőfokú gazdasági iskolájának, a selmecbányai Bányászati Akadémiának is hosszú éveket volt tanára, sőt gépek szerkesztésében is részt vett. A vízgazdálkodásban is fontos szerepet játszott. Néhány cikk az ő általuk végzett munka asztronómiai vonatkozásait is megvilágítja. Mikoviny már a pozsonyi vár egyik tornyát vette kiindulópontul ahhoz a délkörhöz, amelyhez azután a többi térképet is igazította.

A tanulmányok magyar nyelvűek, de mindegyikhez van olykor igen terjedelmes német nyelvű rezümé is. A kötet a magyar

térképészet nagyjait emlegeti. Valahogy elvész az a mozzanat, hogy mindkét tárgyalt tudós valóban *hungarus* volt, a kor akkori értelmezésében, a történeti Magyarországot tekintették hazájuknak, de voltaképpen mindketten szláv származásúak. (Mikoviny esetében magyar-német két nyelvű voltára történik csak utalás.) Ezt a magyarországi sajátosságot érdemes lett volna külön tanulmányban, vagyis előadásban megtárgyalni.

A kötet számos illusztrációt is tartalmaz, színeset, zömmel a két tudós által készített térképeket. Így valójában igen szép kiállítású, értékes kötet állt össze, mely német összefoglalásai révén a külföld számára is hozzáférhető, és némi betekintést enged a 18. századi magyarországi kultúra magas színvonalára.

(A magyar térképészet nagyjai. Die Grossen der ungarischen Kartographie. Lipszky János (1766-1826). Mikoviny Sámuel (1700-1750). Tudományos emlékülések előadásai és kiállítási katalógus. Vorträge wissenschaftlicher Gedenktagungen und Ausstellungskatalog. (Plihal Katalin szerk.): OSZK – Osiris, Bp. 2001. 305 p.)

A Hadtörténeti Intézet igazgatója, Hermann Róbert, aki az ifjabb kutatonemzedék tagja, már sok éve foglalkozik az 1848/49-es szabadságharc hadtörténetével, számos könyve és tanulmánya jelent meg ebből a kérdéskörből, mindig roppant széles forrásanyag alapján. Az ezredforduló alkalmából most ennek a magyar történeti tudatban oly fontos eseménysorozatnak legfrissebb

szintézisét írta meg. Természetesen ezt is a tőle megszokott magas színvonalon.

A kötet legnagyobb érdemét az első negyedét kitevő fejezetekben látom, mert itt mutatja be a közel egyéves háborúskodás előfeltételeit, infrastruktúráját, az intézményeket, a hadseregeket, ahogy ő fogalmazza: a háború feltételrendszerét. Ezek a kérdések persze nem olyan lelkesítőek, mint mondjuk a tavaszi hadjárat, csakhogy az eseménytörténet megértéséhez alapvető fontosságúak. És éppen ezeket a kérdéseket szokták általában elhanyagolni a különböző feldolgozásokban.

A kötet további részében az egyes hadszínterek szerint és az események egymásutánjában tárgyalja a háborút, mindig tárgyszerűen, részletesen, a katonai szempontokat az előtérben tartva. Természetesen nem írja meg az egész forradalmat, annak politikai történetét, csak a szükséges mértékben utal erre, a hadiesemények megértése érdekében. Számos kérdésben, éppen ebben a politikai vonatkozásban, az újabb kutatások alapján (beleértve a sajátjait) olykor módosítja a pártállam idején kialakított sztereotípiákat. Kossuth szerepét a Jellasics elleni összefogásban eltúlozottnak tartja, kiemeli Batthyány kulcsszerepét a szervezésben. Kiegészítő portrét rajzol Görgeiről, szerencsére az utóbbi időben már nem kell az „áruló” sztereotípiája ellen harcolni. Nem titkolja a hadsereg vezetői közti személyi ellentéteket és veszekedéseket. Buda elfoglalása után Hermann szerint már nyilvánvaló volt, hogy az osztrák hadsereg egymagában nem bír a magyarokkal. Miklóstól csak mintegy 50 000 főnyi katonaságot kértek volna, de Miklós a biztonság kedvéért 200 000 főt küldött. Így Ferenc József varsói kézcsókja a honvédseregnek is szólt. Az orosz beavatkozás nélkül Haynau nem tudott volna Komáromon túl eljutni. *A háború ára* címen igen pontos adatokat kapunk a veszteségekről,

– ahol ez a pontosság lehetséges. Nagyon meggyőző a szerző végső értékelése a szabadságharcról: a teljes függetlenség elérése reménytelen volt, de a birodalmon belüli önállóságért érdemes volt harcolni.

A nagyon pontos és ugyanakkor olvasmányos szöveg mellett számos térkép, terepasztalvázlat és korabeli illusztráció emeli a kötet értékét. Persze a korabeli metszetek az akkori ellentéteket is világosan tükrözik. A Petőfi halálát ábrázoló romantikus festményt viszont jobb lett volna elhagyni.

A kötet végén természetesen nem hiányzik a terjedelmes bibliográfia. Egészében véve tehát igen jól sikerült, hasznos kötetről van szó, szakmai szempontból megbízhatóan tájékoztat a kutatások jelenlegi eredményeiről.

(Hermann Róbert: 1848-1849. A szabadságharc hadtörténete. Korona Kiadó, Budapest. 2001. 423 p.)

Ropant fontos és érdekes munkát jelentett meg a Napvilág Kiadó a magyarországi nemzetiségi kérdésről, a nemzetiségi politikáról. A terjedelmes kötet Balogh Sándor főszerkesztésében és Sipos Levente szerkesztésében jelent meg, az egyes korszakokat pedig a rész-szerkesztők jegyzik, Kardos József (1848–1895), Sipos Levente (1896–1919), Pritz Pál (1919–1944) és Föglein Gizella (1945–1993).

Balogh Sándor bevezető tanulmánya rövid áttekintést ad a nemzetiségi kérdés és a nemzetiségi politika történetéről. Az utóbbi évtizedekben kialakult hagyományos szemléleten jó néhány ponton túllépve, persze alapvetően mégis a magyar állami politikát bírálja, csak kevés pozitívumot hagy meg neki.

A kötet első, nagyobb része (31-490. pp.) a törvények és rendelkezések szövegét hozza, hol teljes terjedelemben, hol csak a nemzetiségi vonatkozású részeket

kiemelve. A kisebb terjedelmű függelék a kérdésre vonatkozó egyéb dokumentumokat sorolja fel. Majdnem mindegyik szöveghez van jegyzet, ez magyarázza a törvények keletkezését, jelentőségét, hozza az egyéb tudnivalókat. Ezek a magyarázatok lényegre törnek, csak az 1945 utáni részben válnak valamelyest terjedelmesebbekké. A szerkesztők olyannyira betartották az állami törvények elsőbbségét, hogy a pártállami korszakban például minisztertanácsi rendeleteket közölnek a nemzeti kisebbségek ügyében, és csak a jegyzetben utalnak arra, hogy ez KB-határozat nyomán született. Persze a mai idősebb olvasó még jól emlékszik rá, hogy ez a KB-határozat volt a fontos, de egy-két évtized múlva hányan fogják ezt még tudni? Pedig ezt a könyvet még akkor is fogják használni. A dokumentumok mindkét részben pontos kronológiai sorrendben követik egymást, nagyon helyesen, hiszen valamiféle osztályozás ezen belül csak megzavarta volna az összképet.

Az első rész a független magyar kormány létrehozásáról szóló törvénnyel indul, hozza az osztrák, ún. oktrojált alkotmány szövegét, azután az 1849. júniusi országgyűlési határozatot, amelyet nemzetiségi törvényként szokás nyilvántartani. Erre, mint az első európai nemzetiségi törvényre, illik nagyon büszkének lenni, de a megyei szintű nyelvhasználaton és az egyének formális egyenlőségén továbbra sem lépett túl. Nem említi a kötet azt a szépség hibát sem, hogy a nemzetgyűlés az utolsó pillanatokban, a török határ felé menekülőben hozta a törvényt.

Természetesen nincs mód rá, hogy akár csak röviden is beszámoljunk a közölt szövegekről, hiszen az első rész 131, a második pedig 58 dokumentumot közöl. Az biztos, hogy a szövegekből és a kommentárokból kirajzolódik az 1918/20-as vízvázlastól előtti és utáni magyar nemzetiségi

politika. A történeti Magyarországon több a negatívum a nemzetiségek vonatkozásában, bár az indulás liberális pozitívumait, az 1868:XLIV. nemzetiségi törvényt, Deák állásfoglalását kellőképpen dokumentálja a kötet. Az iskolapolitikában talán nem ártott volna a kritika mellett arra is utalni, hogy az oly sokat kárhozott 1907-es Lex Apponyival bezárólag a törvények voltaképpen az államnyelv megtanulását szorgalmazták – elég csekély határfokkal, mert jónéhány nemzetiség esetében még 1914-ben is elég csekély volt azok aránya, akik beszéltek magyarul. Manapság melyik állam tekint el attól, hogy állampolgárai ismerjék az állam nyelvét? Az persze kétségtelen, hogy volt valami naív elvárás az általános elmagyarosodás irányában, de hát ez messzemenően nem valósult meg.

A Tanácsköztársaság optimista (és utópisztikus) ígéretei után, Trianont követően egy időre a megmaradt nemzetiségek igényeinek kielégítése áll az előtérben, amire a békeszerződés is kötelez. Az iskolapolitikában azonban hamarosan megint az ún. C-típusú iskolák kerülnek az előtérbe, amelyekben a tanítási nyelv magyar, a kisebbség nyelvét mint az egyik kötelező tantárgyat tanítják. Aztán a részleges revízió jön, itt Teleki Pál egyértelműen pozitív lépései a nyelvi-oktatási kérdésekben (és egyértelműen negatív, kikényszerített a zsidókérdésben), de már a harmincas évek második felében megtalálhatók a tervezgetések az Új Hungáriáról, az autonómiával rendelkező kisebbségek lakta történeti Magyarországról.

1945 után sokáig két kérdés az uralkodó: a németek kitelepítése, amely ellen nem kevesen szólaltak fel (nem ártott volna közölni annak a 26 írónak és művésznek a nevét, akik 1946 januárjában tiltakoztak a kitelepítés ellen), és a cigánykérdés, amelyet hangsúlyozottan nem nemzetiségi kérdésnek tekintettek (Kádár 1961-ben a Poli-

tikai Bizottság ülésén megint egyszer kikel ezellen).

A törvények sora az 1993:LVII. törvény-cikkkel, a nemzetiségi törvénnyel zárul, a második rész pedig a magyar kormánynak az ENSZ kisebbségi kérdésről elfogadott határozatával kapcsolatosan tett 1992-es nyilatkozatával.

Hosszan lehetne még szemezgetni a kötetben. Érdemes arra utalni, hogy az 1868-as nemzetiségi törvénnyel kapcsolatban, amely az egységes magyar politikai nemzetet emlegette, a jegyzet a törvényben biztosított (és később be nem tartott) széles körű nyelvi jogokra is hivatkozhat. De arról is lehetett volna szólni, hogy ez manapság – érdemben legkésőbb 1945 után – minden állam gyakorlata, ha nem is hangsúlyozza. (Élvégre az angol nyelvű kérdőívekben a *nationality* egyértelműen állampolgárságot jelent, és nem nemzetiséget, amire a romantikus hajlamú magyar esetleg gondolhatna.)

Valahol mégis le kell zárni a kötet ismertetését, pedig még sokat lehetne mondani dicséretére és bírálatára egyaránt. Az biztos, hogy olyan monumentális összeállítás ez, amelyet még évtizedek múlva is használnak majd, alighanem újabb és újabb reprintekben meg elektronikus szerkenyűkön. Ennél nagyobb dicséretet egy szöveggyűjteményre nehéz találni.

(A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai. 1848–1993. (Balogh Sándor főszerkesztő). Napvilág, Budapest. 2002. 759 p.)

A pittsburghi Duquesne Egyetem történész-professzora, Várdy Béla (angol nyelvű publikációiban Steven B. Vardy) számos egyéb téma mellett már régóta foglalkozik az amerikai magyarok történetével, ebben a témakörben számos tanulmányt publikált magyar és angol nyelven. Ezek felhasználá-

sával készített most összefoglaló könyvet az amerikai magyarokról. Az alcímben rendhagyónak nevezi ezt a történelmet, a részletes angol összefoglalóban *unorthodox history-nak*. Valóban, nem megszokott történeti szakmunka, amilyen például Puskás Júliáé, amely átfogó képet ad az Egyesült Államokba bevándorolt magyarok indulásáról, ottani életéről, roppant elmélyült táblázatokkal és számadatokkal. Várdy ezzel szemben mintegy „megszemélyesített” képet rajzol: az állítólagos 981-es Tyrkerről, aki a vikingekkel került az amerikai kontinensre, és egyesek szerint magyar volt, az 1945 utáni emigránsokig és a mai ott élő magyarokig. A negyvennyolcas forradalom és szabadságharc után jelentkezik az első emigráció, közülük sokan vesznek részt az amerikai polgárháborúban (ahogy a függetlenségben is volt néhány magyar résztvevő). De ugyanezekben az évtizedekben áigrófok és kalandorok is jelentkeztek itt, Várdy ezekről is színes portrékat rajzol. Részletesen ír persze a századforduló körüli gazdasági emigrációról (amely az eddig megjelent munkáknak is a gerincét teszi ki), a kivándorlók életéről, szervezkedéseiről, egyházi és kulturális életükről.

Újabb fejezetek foglalkoznak a két világháború közti korszakkal, amikor a kivándorlás minimálisra csökkent, inkább csak kimagasló értelmiségiek bevándorlásáról esett szó. Külön részt szentel az amerikai magyar szépirodalomnak, számos versidézettel. És persze szó esik Eckhart Tibor politikai szerepéről, akit a Teleki-kormány küldött ki a magyar érdekek képviselésére.

Szinte intermezzót jelentenek itt azok a fejezetek, amelyek az 1945 utáni kivándorlókról, még európai élményeikről szólnak. A *dipik* (Displaced persons) nem éppen kellemes átmeneti helyzete után a kivándorlók különböző hullámait veszi sorra

(negyvenötösök, negyvenhetesek, ötvenhatosok, későbbiek), ezek olykor egy csoporton belül is eltérő politikai álláspontokat képviseltek. A róluk szóló fejezetekben Várdy utal Habsburg Ottó világháború alatti szereplésére is, és félreérthetetlené teszi, hogy a monarchizmusnak már az emigrációban sincs gyökere. Az 1945-ös emigráció külön világban élt és él, kevésbé vett tudomást a reális fejleményekről. A még 1948-ban osztrák területen megalakult Magyar Társaság érte el a legtöbb eredményt az emigránsok megszervezésében, ez hozta létre a Magyar Találkozókat, az Árpád Akadémiát, amely díjakat is osztogat. Képet kapunk az 1945 utáni emigráció irodalmi életéről, egyéb kulturális területekről. A múltkeresés eltévelyedéseit is bemutatja a szerző, Bobula Idával kezdve, a sumerológian és egyéb fantasztikus elképzeléseken át.

Az 1990-es rendszerváltás az első hónapokban nagy eufóriát okozott, csakhogy ezt eléggé hamar egyfajta kiábrándulás váltotta fel. Az emigránsok közül kevesen tértek haza, az otthoniak nem is igen hívták őket, nem ismerték el a magyar öntudat fenntartásában szerzett érdemeiket. Sokan úgy gondolják, nem is ment végbe rendszerváltás. A lezáró fejezetekben Várdy még egyszer utal a felbukkant magyar tehetségekre, és úgy véli, az emigráns magyarok megállták a helyüket.

A vaskos kötet végén található a rövid jegyzék a meglévő forrásgyűjteményekről, nagyon részletes bibliográfia (652-715.pp.) és hazai adatokra is kiterő kronológia (716-729.pp.). Eléggé terjedelmes az angol rezümé (733-765.pp.), amely az egyes fejezeteket fél-egész oldalas terjedelemben foglalja össze, valamint a hely- és névmutató (766-838.pp.).

Várdy Béla gazdagon illusztrált kötetét jól megírt, élvezetes olvasmány, ugyanakkor főképp az emigráció politikai helyze-

téről, belső harcairól, megosztottságáról – mint szemtanú és résztvevő – nagyon fontos adalékokat közöl. Alkalmassint ezek a fejezetek a legfontosabbak.

(Várdy Béla: Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága. Anyanyelvi Konferencia, Budapest. 2000. 840 p.)

Király Béla, az 56-os forradalom nagy alakja és hagyományának egyik fő fenntartója az emigrációban, a nyugati rokonszenvező visszhang egyik fontos képviselőjével, Lee W. Congdonnal együtt adott ki terjedelmes kötetet a forradalomról és az azóta bekövetkezett változásokról. A kötet a kiadóváltalat sorozatának 25. és a forradalom 45. évfordulójára jelent meg. Előszavát Király Béla írta. Úgy látja, hogy a teljes szuverenitás majd csak az Európai Unióhoz való csatlakozással valósul meg. Ez a forradalom az első háború a szocialista országok között, Gyilasz szerint a rendszer bukásának a kezdete volt.

A kötet hét érdemi része oszlik. Az első magát a forradalmat világítja meg, mintegy mementóként Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című versével. Rainer M. János az első világháború kezdetéig megy vissza az előzmények keresésében. 1945-ben biztató kezdést lát, de a hatalomátvétel után a rendszer válságba került, a társadalom nem viselte el. A forradalmi események bemutatása során megállapítja, hogy a Horthy-rendszer diszkreditálódott, ahhoz nem lehetett visszatérni, így az 1945 utáni koalíciós időszak volt az ideál, az akkori pártok éledtek újjá. Király Béla a katonai előzményeket vizsgálja. 1950 tájékán a szovjet tábor Jugoszlávia elleni háborúra készülődött, 1951-ben már ezzel a céllal rendeztek közös hadgyakorlatot. A második szovjet támadás nem a semlegesség ki-mondásának a következménye volt, már

jóval korábban megszületett erről a határozat Moszkvában. Horváth Miklós a *Hullám* és a *Forgószél* elnevezésű hadműveleteket mutatja be hadtörténeti precizitással. Bizonyos előkészületek már 1955 szeptemberében megkezdődtek. Faludy György Petőfit idéző versben köszöntötte a forradalmat. Nagy Károly a forradalom örökségét az önrendelkezés jogának gyakorlásában, a szabadságban és a demokráciában látja.

A II. rész a *forradalom nyugati visszhangját* mutatja be. Lee Congdon az 56-os forradalomban látja a választ az 1917 októberire, és bemutatja a nyugati gondolkodók akkori állásfoglalását, különös tekintettel korábbi egyértelmű szovjetbarátságukra. Kecskés Gusztáv nagy levéltári anyaggal igazolja a NATO október 24-én megalakult munkacsoportjának alapelveit: nem szabad a magyarokat felkelésre ösztönözni. Az óvatosságot hangsúlyozták a Tanács ülésén is. Utána a 200 000 menekült sorsa volt a fő kérdés. A NATO-t az események csak annyiban érdekelték, mi a forradalom hatása, növeli-e a háború eshetőségét. Katonai beavatkozás terve egy pillanatra sem vetődött fel, utána is csak az ideológiai fellazítás volt a cél. Király Béla másik tanulmányában az ENSZ állásfoglalását, az Ötös Bizottság megalakítását, a tanúk kihallgatását tárgyalja. A vizsgálatot a kivizsgálással megbízott dán és angol diplomata vetélkedése zavarta. A dán diplomata 1959. november 23-án eltűnt, 26-án találták meg holttestét. Bizonytalan, vajon öngyilkosságról volt-e szó.

A harmadik részben Szokolczi Attila a *Kádár-rendszert* tárgyalja 1963-ig, a kétfrontos harcot Rákosi továbbra sem lebecsülhető moszkvai befolyása és a hazai mozgalom ellen. A terv először mintegy 5-7 ember kivégzése volt, de hamar jöttek a sortüzek és a bosszú egyéb törvénytelen formái. A statáriális bíróság egy hónap alatt 101 ügyet tárgyalt 172 vádlottal, tizedüket

halálra ítélték. 1957 végéig mintegy 300 ítéletet hoztak. A rendőrséget és az igazság-szolgáltatási személyzetet be kellett törni, hogy hajlandó legyen a rendszert kiszolgálni. Csak 1957. január végéig 1225 rendőrt bocsátottak el. A legtöbb pert 1957 során folytatták le, 1958-ra már csak a fontosabbak maradtak, 1959-ben pedig már részleges amnesztiát is hirdettek. 20 000 ítéletet hoztak, 13 000 főt internáltak, 230 embert végeztek ki. Szakács Sándor *A gulyáskommunizmustól a csődig* címen a rendszer gazdaságtörténetét írta meg. Az első tervek grandiózusak voltak, a cél a tőkés országok utolérése és túlszárnyalása. 1958-ban indult meg a gazdaság átszervezése, a parasztságot felszámolták, a vállalatokat centralizálták. 1962-63 során lassították az ütemet, 1965-ben megindult az áttérés az intenzív fejlődésre. Az 1968-as reformmal valamegyest javult a lakosság helyzete. Az 1973-as olajválság hatását sokáig tagadták, az ipari beruházások növekedtek, de korszerűtlen gépekkel korszerűtlen gyártmányokat állítottak elő. 1978-ra az eladósodás elérte a kritikus szintet, az arany- és devizatartalékok vészesen csökkentek. 1982-ben az IMF-hez és a Világbankhoz való csatlakozás a polgári rendre való visszatérést jelentette. A bankrendszer kiépítésével, a privatizáció megkezdésével az intézményrendszer már az 1980-as évek végére készen állt a rendszerváltásra.

A IV. rész *A megegyezéses forradalom kezdete* címen számol be a rendszerváltás megindításáról, kitekintéssel egyéb országokra is. Bozóki András az 1989-es kerekasztal-tárgyalásokat elemzi. A tárgyaló felek nem választás alapján ültek össze. A magyar tárgyalásokon 1573 fő vett részt, 90 %-ban értelmiségiek. A politikai elvek és értékek sorában az első a szabadság volt, a népszuverenitás, a képviselői kormány, az átmenet erőszakmentessége, a széles konszenzus, az egységes civil társadalom

kialakítása, a konfliktusok minimalizálása és a visszatérés Európába. A hagyományokban forradalmaknak és reformoknak egyaránt volt szerepük. Kónya Imre személyes hangú visszaemlékezésében a Kádár-féle kompromisszum jelentőségét emlegeti, Rainer M. János pedig beszámol arról, hogy Nagy Imre 1989-es újratemetése az átalakulás szimbolikus aktusa volt, ez fosztotta meg a régi rendet legitimációjától.

Az V. rész a *demokrácia megvalósulását*, vagyis a négy választás során kialakult rendszerek történetét elemzi. Romsics Ignác az első négy év részletes eseménytörténetében külön hangsúlyozza a kulturális szférát, a külpolitikában a regionális kooperációt, meg a magyar kisebbségek kérdésének az előtérbe kerülését. A szociál-liberális kormányt Agh Attila elemzi, a koalíció nehézségét a két párt korábbi, diametriálisan szembenálló állásfoglalása miatt. Hangsúlyozza a törvényhozásban érvényesülő konszenzus mellett a konfrontációt az ellenzékkel. Eredményként látja az ellenzék legitimitásának biztosítását, az eredményes válságkezelést (Bokros-csomag), a dezideologizálást. Hibának tartja a privatizáció adott formáját, a tudás lebecsülését. Fricz Tamás a polgári kormány első két évében a pragmatizmust emlegeti a nemzeti elkötelezettségű liberalizmus mellett. Itt vált erőteljesen ketté a nemzeti és a kozmopolita tábor. Palánkai Tibor a piacgazdaság megteremtésének útját vázolja fel a pártállami időszakban már megjelenő magánszektoron kezdve, a '98-ra befejezett privatizációt, a tőzsde létrehozását, a munkához való jog törlését az Alkotmányból, a nyitást a világra, ami már 1989 előtt elkezdődött a nemzetközi szervezetekben való részvétellel.

A VI. rész az Európához való visszatérést idézi fel. Valki László a NATO-tagság

előzményeit, a magyar motívumokat és fenntartásokat elemzi. A boszniai és koszovói konfliktusban való részvétel formája készítette elő az 1999-ben bekövetkezett csatlakozást. Izikné Hedri Gabriella az 1985-ös tárgyalások óta az Európai Unióhoz való csatlakozás során megtett lépésekről számol be.

Igen fontos a VII. fejezet, amely számos dokumentumot közöl, a nyugati értelmiség állásfoglalásáról. (Többek között Sartre, Raymond Aron, Hannah Arendt.) Itt szerepel az ENSZ Különbizottságának jelentéséből a legfontosabb következtetések sora, néhány dokumentum a kerekasztal-tárgyalásokról és a későbbi fontos külpolitikai mozzanatokról.

A további részek a tanulmányokban szereplő főbb személyiségek rövid életrajzát, a felhasznált művek bibliográfiáját és a szerzőkre vonatkozó legfontosabb adatokat adják. Jó néhány térkép és illusztráció egészíti ki a kötetet. A szerkesztő Király Béla azóta bejelentette, hogy ezt a munkát angol nyelven is meg akarja jelentetni, ami igen fontos volna. Ebben az esetben persze az Orbán-kormány négy évéről is kitekintést kellene adni. A rendszerváltás adta fel szabadulás óta számos forrásközlés és feldolgozás látott napvilágot a forradalomról és az utána bekövetkezett változásokról. Király Béla minden fontos mozzanatot felmutat, elfogadható terjedelemben. Ezért is lenne fontos az angol kiadás.

(A magyar forradalom eszméi. Eltírásuk és győzelmük, 1956-1999. Szerk. Király Béla és Lee W. Congdon. ARP – Atlanti Kutató és Kiadó Társulat Alapítvány, Budapest, 2001. 561 p.)

Niederhauser Emil

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár (ELTE)

*Erős Ferenc:
Az identitás labirintusai*

Az identitás napjaink egyik legtöbbet használt kifejezése, Erős Ferenc nem is választhatott volna tehát ennél időszerűbb témát mostani könyvéhez. A szerző művében arra törekszik, hogy részletes elméleti és empirikus bemutatását adja az identitás pszichológiai fogalmának. A *Test, hatalom, identitás* című bevezető fejezetben – a biológiai megalapozást követően – a modern szubjektum történelmi megszületéséről szól; a késő-modernitás korában azonban a szubjektum e konstrukciója bomlásnak indul, ami pedig azt eredményezi, hogy az identitás jelentése is átalakul. Így ma már jóval nagyobb szerepet szokás tulajdonítani a testnek a szelf létrehozásában.

Az azonosulás rejtekűjtjai és válságai a pszichoanalízisben című tudománytörténeti áttekintésben először arról értekezik a szerző, hogy mit jelent a szociálpszichológia számára a kollektív, a szociális és az individuális, később viszont egy Freudtól Lacanig ívelő imponáló gondolatmenet az iménti fogalmak pszichoanalízisen belüli jelentését világítja meg. A tömegek lélektanával kapcsolatos freudista gondolati hagyományt tárgyalva sokat merít korábbi eredményeiből, a *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus* (Bp., 1986) c. könyvének Wilhelm Reichet érintő fejtegetéseiből. Ez biztosítja számára, hogy az identitás fogalmi propedeutikájában előtérbe állított testiséget a későbbiekben is jelentőségének megfelelően kezelhesse. Az identitás mélylélektani diskurzusa ugyanis inkább csak metaforikusan foglalkozik az ember biológiai entitásával.

Ezt követi az identitás Breakwell által kidolgozott fogalmának bemutatása: vele alapozza meg Erős az etnikai identitás egyes megnyilvánulási formáinak (az elő-

ítéletnek és a rasszizmusnak) megközelítését. Reich tömeglélektan-elméletéből a testpolitika fogalmát veszi át, megállapítva: az etnikailag megalapozott előítélet és a rasszista mentalitás szempontjából komoly gyakorlati jelentősége van a testtel kapcsolatos fantáziáknak, melyek a „biopolitika” számára is kiindulópontul szolgálnak. A szerző azonban nem tisztázza kellőképpen, hogy az identitás korábban vázolt fogalmi közül melyiket tekinti a maga számára a leginkább elfogadhatónak. Így azután homályban marad, hogy milyen – tudománytörténeten túli – távolabbi célt tűzött maga elé a pszichoanalízis identitás-diskurzusait rekonstruálva.

Nem tűnik azonban teljesen elfogadhatónak Zygmunt Bauman rasszizmus-fogalma. A csoportthatárok biológiai meghatározása valóban a rasszizmus modernista képződményének volt a kizárólagos attribútuma? Történeti és antropológiai bizonyítékok hosszú sora szól amellett, hogy a testi jegyek és kivált a tisztaság már a modern rasszizmust jóval megelőzően is fontos identitásjelző (identitásteremtő) tényezőként hatottak. Mary Douglas ezzel kapcsolatos eredményeit (*Purity and Danger*) Simon Schama gyümölcsöztette történeti összefüggésben (*The Embarrassment of Riches*). Nem szeretném azonban túlságosan is kiterjeszteni az identitás testhatárhoz kötött fogalmának empirikus érvényét. Miközben a szelf és a személy fogalmi esetében rendszerint elismerik a világban tapasztalható nagyfokú változatosságot, az identitás kategóriájának mégis egyetemes érvényt tulajdonítanak. Holott az antropológiai és a történeti kutatások egyaránt azt bizonyítják, hogy a személy testi lehatároltsága, vagy a test és lélek kettősségének dogmája némely korban és egyes népek körében teljességgel ismeretlen volt (Marcel Mauss, Richard Handler). Ami azt mutatja, hogy a rasszizmus biológiai szemlélet-

módja egyáltalán nem valami merőben új történelmi fejlemény. A rasszista gondolkodás valójában inkább csak rátelepedett a társadalmi csoportkülönbségek észlelését és tudatosítását régóta hatalmában tartó test fogalomra azért, hogy maximálisan kiaknázza a benne rejlő hatáskeltő elemeket.

Itt találkozunk a könyvben első alkalommal empirikus fejtegetésekkel; *Dokumentum* címszó alatt a mai hazai antiszemitizmust és cigányellenességet egy 1995-ben végzett kérdőíves felmérés tükrében tárgyalja a szerző. Az esettanulmány azonban nem egészen illeszkedik a *fenyegetett identitás* elméleti problémaköréhez, mivel annak gondosan kimunkált fogalmi apparátusát nem, vagy alig alkalmazza Erős az empirikus anyag magyarázatára. Ezért is kerülhetett ilyen suta címkézéssel a szöveg fejezetbeli helyére. Azt sem gondolom továbbá, hogy az etnikai és kulturális identitás, vagyis a „másság” pozitív elismerése feltétel nélkül besorolható lenne a „puhább”, a „rejtettebb” előítéletek kategóriájába. Semmi sem indokolja ugyanis a póre csoportmegkülönböztetés előítéleteként való meghatározását akkor: 1. ha az nem meríti ki a prejudikáció fogalmát; 2. ha az nem „a rossz feltételezése másokról legendő bizonyíték nélkül” (Gordon W. Allport: *Az előítélet*. Bp., 1977. 35. p.). Erős maga is hangsúlyozza, hogy a zsidóság „külcsoport”-ként való megítélését, a más-ság tényét esetükben nem kíséri diszkrimináció, vagy a nem zsidóknak a zsidósághoz fűződő negatív viszonya. A cigánysággal kapcsolatban, persze, már merőben más a helyzet.

Ugyanakkor a tapasztalatok maguk is gerjeszthetnek előítéleteket a túláltalánosítás révén. A kívülálló által tudatosított más-ság azonban nem vezet automatikusan előítélethez, ez legfőljebb a ráépülő jelentéstudajdonítás, vagyis a tapasztalatok által közvetlenül már nem alátámasztott negatív

beállítás eredményeként alakul át előítéletté. Erős és a téma kutatásában vele szorosan együttműködő kollegái azonban nem tisztázzák maradéktalanul, hogy a más-ság e tapasztalata hol és mikor fordul át végérvényesen előítéletbe.

Trauma, identitás, elbeszélés címmel a fenyegetett identitás fogalmát elemzi a szerző, amit nyomban alkalmaz is a holokauszt utáni zsidó önazonosság értelmezésére. Egyúttal modellértékűnek ítéli a jelenséget, melyet hasznosnak vél más genocídiumok következményeinek a pszichológiai megközelítése számára is. Mindenekelőtt a holokauszt gyermekeinek „emlékezete”, majd az identitásnak az emlékezés és a felejtés dialektikájával összefüggő problémája foglalkoztatja.

Halbwachs, Yerushalmi, Goffmann és Assmann elméleti elgondolásait követve arra következtet, hogy a holokauszt nem semmisítette meg végérvényesen a zsidóság kulturális emlékezetét, legfőljebb időlegesen megbénította annak kommunikálhatóságát. Bizonyos idő elteltével azonban a „csend diskurzusa” elkezdett oldódni, majd szerte is foszlott. Elsőként a holocaust-trauma betegség tüneteit orvosló pszichoterápiás diskurzus nyomán került felszínre – ez a terápia tette először „szalonképessé” a holokauszt kibeszélhetőségét. Hatását a normalizáló mikrohatalom (Foucault) szintjén kifejtő pszichoterápia vezetett el azután ahhoz az identitáspolitikához, amely a sérelmek és traumák nyilvános elismertetésével, valamint azzal, hogy magát az élményt beemelte végre a társadalmi emlékezet terébe, áttörte a hallgatás falát. A mnemotechnika első fázisát, a „nem tudást”, így váltják fel egy idő múlva a freudi fedőemlékek, hogy a folyamat végül a „cselekvéses tudásba” torkolljon. A második generációnak az identitáspolitikai törekvés jegyében folyó eme nyilvános, narratív megnyilatkozása európaszerte önélet-

rajzi szövegek hosszú sorát eredményezte. Nálunk azonban egyedül csak a szerző és munkatársai által az 1980-as években készített mélyinterjúk vizsgálatok adtak ennek teret.

Erős gondolatmenete érdekes és egyúttal meggyőző, történelmi nézőpontból azonban bírálható is. A történelmi kontextus elnagyoltsága képezi a fő gondot. Többet kellett volna mondania a fasiszta múlt társadalmi elfojtásának németországi történetéről annál, mint amennyit a Mitscherlich házaspár 1960-as évekbeli diagnózisa alapján elmondhatott róla. Már eleve két külön, a nyugat- és a keletnémet emlékezetéről vagy felejtéséről lehet beszélni a háborút követően, és persze az ötvenes éveket sem tekinti ma már a történelmi irodalom tisztán csak a „kollektív amnézia korszakának” (Mary Fulbrook). S végül: nem a *Holocaust* című amerikai filmsorozat számolta fel végérvényesen a csend diskurzusát Nyugat-Németországban, a folyamat ugyanis már 1968-ban megindult.

A könyv legjobb része a zsidó identitás magyarországi „felfedezésének” empirikus elemzése, ahol a szerző legeredetibb kutatási eredményeit foglalta össze. Máshol széles szakirodalmi tájékozottságról, vitathatatlan elméleti fogékonyságról és interpretációs találékonyságról, itt viszont arról tesz elsősorban tanúbizonyosságot, hogy milyen biztos kézzel tudja kezelni fogalmi apparátusát, amikor a narratív forrásanyagot értelmezi és kontextualizálja. Megközelítésmódjának különösen nagy érdeme, hogy az identitás-diskurzusok elméleti tanulságait összeköti a narratívumok elemzésével. Az 1980-as években rögzített mélyinterjúkat (75-nek az anyagát használítja) az elbeszélői stratégiák felmutatásával az identitás-stratégiák azonosításához használja fel. Ez a bravúros elemzés egyaránt szakmai csemege mind a pszichológus, mind pedig a nem szakember olvasó számára.

A Dokumentum 2: Az identitásfejlődés tükröződése az önéletrajzi elbeszélésben című fejezetben egyetlen önéletrajzi interjú narratív elemzésére vállalkozik. A steril fogalmi eszköztárat úgy értékesíti, hogy ezúton valóban feltárljon a szöveg rejtett belső értelmét, ahogy az a tárgyhasítás Melanie Kleintől származó fogalmának alkalmazásából is jól kiviláglik. Apró módszertani kifogásként azt azonban megemlíthetjük, hogy kétségesnek tűnik az adatbázis reprezentativitása. Erős maga is elismeri, hogy az interjúalanyok kiválasztásában nem a reprezentativitás elve vezette őt és munkatársait, hiszen az interjúalanyokat csupán saját ismeretségi körük szelektálta (hólabdaszerűen tágult a megkérdezettek tábora). Ez azonban minden bizonnyal nem a legjobb módja a lehetőség szerint heterogén, rétegzett minta kialakításának. Igaz, a mai „zsidó” népesség empirikus azonosítása nem valami könnyen megoldható feladat, ha létezik egyáltalán ilyen szociológiai entitás napjaink Magyarországon.

Igy afelől sem vagyunk teljesen bizonyosak, hogy mondjuk a „zsidónak lenni” a második generáció tagjai körében ténylegesen egyet jelent az üldözött, a diszkriminált csoporthoz való tartozás szilárd öntudatával, a szubkulturális identitás vállalásával, mint ahogy ezt a bevallottan is esetleges minta sugallja. Nem kizárt viszont, hogy a kutatók személyi kapcsolatrendszerében ez a fajta beállítódás (vagy mentalitás) a szokottnál gyakrabban fordult elő. E mellett szól, hogy a humán értelmiségieket mindig is fokozott érzékenység (tudatosság) jellemzi e téren, fokozottabb, mint más társadalmi csoportok tagjait.

A hagyományos forráskritikai szempontot kiegészíteném még egy emlékezőpszichológiai megfontolással is. Nem járul-e vajon a kérdező maga is tevőlegesen hozzá ahhoz, hogy az identitás-stratégia ilyen súllyal és a megadott értelemben szerepel-

jen az önvallomásokban? S nem éppen az interjú-szituáció generálja a valóság e szövegekből kikerekedő képét? A kérdéseket indokolja, hogy a szerző maga is utal egy alkalommal e lehetőségre, midőn az interjúk egymemely belső ellentmondását imígyen kommentálja: az talán abból is adódik, hogy „az alany éppen az interjúhelyzetben történő narratív rekonstrukció során mobilizálja azokat a háttér-tudásokat, gyermekkori emlékeket és emlékfoszlányokat, amelyeket hosszú ideig elfojtott vagy tudatperemre szorított” (163. p.). A kérdés így szól tehát: a kutatási célból történő faggatás nem azt a szerepet tölti-e be vajon az emlékezés és közvetve az identitás-teremtés folyamatában, mint amely szerepet – más téren – a pszichoterápia játszott a traumatikus élmények gyógyító hatású mobilizálásakor?

A holokausztot követő nemzedékek körében három identitás-stratégiát különít el a szerző: az intrapszichikus jellegű elhárítást és elfogadást, az „észrevétlenné válást”, vagyis a *passing* névvel illetett identitás-stratégiát, végül a hagyományos asszimilációs törekvést. Az utóbbi a korábbi zsidó identitást feltétlenül párhúségre cserélő magatartás sajátja, melyről megjegyzi: „A kommunista eszmével és a rendszerrel való azonosulás sok esetben a zsidó identitás teljes feladását, a zsidósághoz való kapcsolatot kiiktatását jelentette” (172. p.). Azok, akik ezt az utóbbi utat választották, megtagadták, vagy legalábbis teljesen elhallgatták gyerekeik elől még származásuk tényét is.

Ha viszont ez így van, akkor megdől Erősnek az elhárítási, az elfogadási valamint az átértékelési stratégiák közti érdemi különbségről vallott felfogása. Hiszen nemcsak a két elsőben, de a harmadiknál is a titkolózásra, az amnéziára vagy a memória törlésére irányul az igyekezet. A fenyegetett identitás által teremtett helyzet megoldása során ilyenformán nemcsak az identitás változatlan fenntartása vagy kismértékű változtatása követeli a hallgatást, de az identitás mélyreható szerkezeti megváltoztatása is ezt a magatartást teszi parancsoló szükségé. Valahogy úgy, ahogy az egyik interjúalany fogalmaz: „a zsidóság nem is volt életkérdés számukra (a szülei számára – Gy. G.). Ők teljes energiával a mozgalom felé fordultak, kellett nekik egy ilyen védekezés, ami majd védelmet nyújt a zsidósorssal szemben” (190. p.).

Erős Ferenc a tudósoknak ahhoz a nemzedékéhez tartozik, amelyik időtálló és teljesen *up-to-date* nemzetközi tudományos eredmények birtokában elsőként mert és elsőként tudott beszélni erről a nemrég is még (és gyötrelmesen hosszú időn át) szigorúan tabuként kezelt súlyos társadalmi problémáról. Kiváló könyvét ebből a kettős perspektívából kell tehát a bírálónak mérlegre tennie. (*Erős Ferenc. Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitás-stratégiák. Janus–Osiris, Bp. 2001. 248 p.*)

Gyáni Gábor,

a történelemtud. doktora,
egy. docens (ELTE)

Oláh György:

Életem és a mágikus kémia

Könyvében a Nobel-díjas Oláh György professzor (aki Nobel-díját a karbokationok kémiájához történt döntő hozzájárulásával, valamint a hiperszén-kémia megalapozásával és kifejlesztésével érdemelte

ki) 14 fejezetben ismerteti életútját, találkozásait a 20. század kiemelkedő kémikusával, tudományos eredményeit és gondolatait a tudományról általában. E négy témakör közül – bár az első kettő is hallatlanul érdekes, különösen oktatói, kutatói, kutatásirányítási és egyetemi vezetői tapasztalatainak összefoglalása – csak az utolsó kettővel foglalkozom.

A szerző könyvének második fejezetében ismerteti gondolatait a tudományról, általában. Itt definiálja a tudomány, pontosabban az angolszász szokásnak megfelelően a természettudomány fogalmát, és hívja fel a figyelmet a tudomány korlátaira. E fejezet azért is rendkívüli érdekes, mert a szerző, tudományterületének egyik legkiválóbb művelője, a saját tudományán kívül eső, nevezetesen a kozmogónia és az elemi részecskék fizikájának tárgykörébe tartozó kérdésekkel is foglalkozik. De felvet olyan problémákat is mint például, hogy univerzumunk keletkezéséhez az ősrobbanásban szükség volt-e valamilyen magasabb értelem közreműködésére, vagy hogy van-e értelme, valamilyen célja az univerzum létezésének és benne saját életünknek.

A könyv harmadik fejezete (*Kémia: a sokoldalú központi tudomány*) inkább a nem-kémikusok, valamint az alsóbbéves vegyész- és vegyész-mérnök-hallgatók számára mond újat, amikor definiálja a kémia tárgyát és különböző ágait, összefoglalja történetét, ismerteti a fejlődése szempontjából alapvető felismeréseket, kidomborítja a kémia központi szerepét a fizikában és a biológiában, és hangsúlyozza kölcsönösen jelentős szerepüket egymás fejlődésében.

Legrészletesebben a könyv természetesen a karbokationokról, vizsgálatokról, természetükről, felfedezésük izgalmas történetéről és gyakorlati felhasználásukról szól. Első felfedezésükről és arról a sok nehézségről, amivel létezésük elismertetése járt, az 5. fejezetben olvashatunk, a 6. fejezetben pedig számos adat található a perzisztens karbéniumionok kémiájának kezdeteiről és a kimutatásukra alkalmas spektroszkópiai módszerekről. (NB.: A karbokationok és a karbéniumionok fogalma nem azonos. A két fogalom megkülönböztetésének szükségességére a szakiro-

dalomban Oláh professzor nagy nyomatékkal hívta fel több ízben is a figyelmet.)

A karbéniumionokkal (és a rokon, heteroatomokat is tartalmazó kationokkal) részletesen foglalkozik a szerző. Ezeknek az ionoknak megismerését az tette lehetővé, hogy az ún. szupersavakkal (szupersavaknak a korábban ismert egyik legerősebb savnál, a kénsavnál több nagyságrenddel erősebb savakat nevezünk), mondhatni, minden elképzelhető karbéniumion előállítható, és megfelelő körülmények között (gyengén nukleofil oldószerekben) állandónak bizonyul; megtartja szerkezetét, így spektroszkópiai módszerekkel kényelmesen vizsgálható. Számos szupersavat, így az ún. mágikus savat is az Oláh-laboratóriumban fedezték fel. (A mágikus sav elnevezéssel cseng össze az Oláh professzor könyvének címében szereplő mágikus kémia kifejezés.) Különleges sajátosságuk a szupersavaknak, hogy ún. ó-kötésekhez, köztük C-H egyszeres kötésekhez protont képesek kapcsolni. Ily módon jön például létre a metánból (CH₄), a legegyszerűbb szerves molekulából a CH₅⁺ kation és a CH₆²⁺ dikation. E kationok és kationaik a karbokationok második csoportjának képviselői: már nem „klasszikus” karbénium-, hanem „nem-klasszikus” karbóniumionok, és alapját képezik az ún. hiperszén-kémiának. Oláh professzor ismerte fel, hogy bennük a szerves kémiában korábban nem ismert két-elektron – három-centrumos (2e-3c) kötések fordulnak elő.

A nem-klasszikus karbokationoknak alkalmasint legfontosabb képviselője a 2-norbornilkation, melynek képződési sebessége a két sztereoizomer kiinduló vegyületből azonos körülmények között két nagyságrenddel is különbözhet. E különbség magyarázatának vitájáról szól a könyv 9. fejezete. Az itt leírtak még azoknak a szerves kémikusoknak is rendkívül élvezetesesek, akik a vitát a szakirodalomban annak

idején nyomon követték, mert a szerző itt számos olyan háttérinformációt is közöl (például a két fő vitapartnernek Oláh professzorhoz négyszemközt intézett megjegyzéseit), amelyek a szakirodalomban természetesen nem jelentek meg. A vitát végül az döntötte el, hogy az Oláh-laboratóriumban sikerült a 2-norbornilkationt állandó alakban előállítani, ezzel spektroszkópiai és elméleti kémiai módszerekkel vizsgálhatóvá tenni és szerkezetét igazolni.

A CH_5^+ , CH_6^{2+} és a 2-norbornilkationhoz hasonlóan ötös vagy hatos koordinációjú, hiperkoordinált szénatomot tartalmazó karbóniumionok az ún. hiperszén-kémiában résztvevő fontos közbenső termékek. A hiperszén-kémia, melyet Oláh professzor alapozott meg és fejlesztett ki, időközben nagy gyakorlati jelentőségre is szert tett a petrolkémiaiban, amennyiben – ahogy azt a szerző kifejti – telített szénhidrogének fontos átalakításait teszi lehetővé elektrofilekkel szupersavas körülmények között.

Nagyon szimpatikusak voltak számomra a szerzőnek a Nobel-díj elnyerése után a díjjal és a díjazottakkal kapcsolatos gondolatai.

A Nobel-díj elnyerése utáni időből származnak a szerző felismerései különböző elektrofil ágenseknek szupersavakkal vagy Lewis-savakkal történő aktiválásának lehetőségéről. Az így keletkező ún. szuper-elektrofilek lényegesen reakcióképesebbek a megfelelő elektrofileknél. Más hasonló, a gyakorlatban fontos reakciókról is szól a szerző. Oláh Györgynek azokról a részben még be nem fejezett kutatásairól is olvashatunk, amelyek a fenntartható fejlődéssel és egy alapvető környezetvédel-

mi kérdés megoldásának lehetőségével foglalkoznak. A problémák fosszilis szénhidrogén-készleteink véges és megújíthatatlan voltából, illetve a földi átlaghőmérsékletnek az atmoszféra szén-dioxid-koncentrációjával összefüggő növekedéséből (üvegház-hatás) adódnak. Megoldásukhoz jelentős hozzájárulás a metánnak (a kőolajnál lényegesen nagyobb mennyiségben rendelkezésünkre álló földgáz fő alkotórészének) az Oláh-csoport által – legalábbis alapjaiban – megoldott közvetlen katalitikus átalakítása metanollá, a petrolkémia egyik fontos építőkövévé, és a Caltech kutatóival együttműködve kifejlesztett, a metanol oxidációján alapuló, előnyös tulajdonságú, új tüzelőanyag-cella. Ide tartoznak a légköri szén-dioxid metanollá történő elektrokémiai redukcióját, és ezzel a kémiai iparba történő visszaforgatását célzó, jelenleg kezdeti stádiumban lévő kutatások is, amelyeknek sikeres befejezéséhez még sok nehézség leküzdésére lesz szükség.

Véleményem szerint Oláh professzor könyve rendkívül sok érdekes kémiai ismeretet közöl művelt nem-kémikusok által is érthető formában; továbbá igazán figyelemreméltók nézetei, gondolatai a tudományról és az életről (persze elsősorban a magukat a tudomány művelésének szentelőket életéről) általában. Kémikusok és nem-kémikusok egyaránt haszonnal forgathatják e művet. *(Oláh György. Életem és a mágius kémia. Egy Nobel-díjas önéletrajzi gondolatai. Better Kiadó – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 2002. XV+320 p.)*

Lempert Károly

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár (BME)

*Adriano Papo –
Gizella Nemeth Papo:
Storia e cultura
dell'Ungheria*

A *Magyarország története és kultúrája* az első olyan olasz nyelvű kiadvány, amelyik a magyar szerzők már régebben lefordított munkái óta megjelenik. A szerzők arra vállalkoznak, hogy leírják az ország múltját a legrégebb időkől a mai napig, és ott, ahol erre lehetőség nyílik, beszélnek az olasz-magyar kapcsolatokról is.

Két előszó előzi meg a könyvet, az egyiket Roberto Ruspanti, az udinei egyetem magyar nyelvi és irodalmi tanszékének docense írta, a másikat Marco Dongo, a trieszti egyetem kelet-európai tanszékének docense. Mindkettő lelkesen üdvözi a könyv megjelenését, elsősorban az egyetemi hallgatók és azok figyelmébe ajánlva, akik érdeklődnek Európa e részének múltja iránt. Az első szerző udinei kémiatanár, a második magyar származású történész, mindketten több tanulmányt is közöltek Magyarországról. Talán az első szerző érdeme, hogy a kötet olyan természeti és tárgyi emlékeket is figyelembe vesz, amelyekkel a mai történészek kevésbé foglalkoznak. Ezzel magyarázható, hogy a könyv igen részletesen foglalkozik a magyar honfoglalás előtti történelemmel, felhasználva a legújabb irodalmat (minden jegyzet élén ezt teszi). A több mint 500 oldalból 90 esik erre a korszakra.

A magyarok bejövetele kapcsán Hajdú Pétert követve szól a nyelv finnugorságról, de a törökös ellenvéleményekről is. A székelyekkel kapcsolatban ismerteti az eredeti teóriákat, a szerző maga *Seclerinek* nevezi őket (miután a *Siculi* a szicíliaikat jelenti), azt állítva, hogy bolgár-törökök, akik csatlakoztak a magyar törzsekhez. Leírja a magyarok szokásait és államszervei-

zetét, és ismerteti László Gyula felfogását a kettős honfoglalásról.

Az állam alapításában és a kereszténység felvételében kiemeli Szent István szerepét, de alig szól az idegenekkel kapcsolatban az *Intelemről* és az egyház kiépítéséről. Külön említi Szent Gellért jelentőségét. Információkat ad a királyi udvarról és a feudalizmus létrejöttéről. A fejezethez közöl egy rövid összefoglalást a magyar kultúráról a kezdetektől a XIII. századig, amelyben ismerteti a latin szövegeket, a Halotti beszédet, az Ómagyar Mária-síralmat, Kézai krónikáját, s itt idézi Foco Tempestit, aki Kézairól megjegyzi, hogy fenntartotta a hunok és főleg Attila kultuszát. (143)

Az Anjouk és Zsigmond koráról szólva előbb a magyar társadalmat idézi fel. A trónviszályok után Károly Róbertnek tulajdonítja az állam megerősödését és a külföldi kapcsolatok rendezését. Nagy Lajos esetében részletesen beszél a Nápolyért folytatott vitákról és az ellene indított háborúkról, majd a Balkán (Dalmácia) meghódításáról. Megemlíti Nagy Lajos lengyel királyságát és röviden a gazdaságpolitikáját is. Zsigmonddal kapcsolatban a török elleni hadjáratokat ismerteti, majd terveiről, Morvában és Boszniában való fellépéséről szól. Amint a Német-római Birodalom császára lesz, fellép Velence ellen. Leírja a konstanzi zsinatot és a huszita háborúkat. A török elleni harc egyik hőseit, Filippo Scolarit külön is kiemeli. Nem említi viszont az erdélyi parasztfelkelést és a „három nemzet unióját”. Másfél oldalon intézi el a „magyar gót kultúrát”.

A Hunyadiak és a Jagellók korát együtt tárgyalja, bemutatja Hunyadi Jánost, a várnai, majd a nándorfehérvári csatát. Mátyás esetében foglalkozik török ellenes harcaival, természetesen ismerteti európai háborúit – Pogyebárd és Ausztria ellen. Külön szól Mátyás mecenatúrájáról, feleségének, Beatricének olasz kapcsolatairól, a budai

és visegrádi palotákról, Bonfini, Galeotto Marzio, Ranzano szerepéről, Mátyás könyvtáráról, s számára az olasz miniatörök által készített kiadványokról, a pozsonyi akadémiáról, Hess nyomdájáról, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát beszédeiről, Vitézről és Janus Pannoniusról. Felsorolja az olasz festők és szobrászok magyarországi műveit. Az utolsó Jagellók alatt ez a reneszánsz kultúra elenyészik, eljutunk a Dózsa-parasztháborúhoz és a mohácsi vészhez, amelyhez a parasztháború is hozzájárult.

A következő fejezet címe: *Magyarország – az ottomán uralom*. Természetesen helyesíteni kell: Észak- és Nyugat-Magyarország a Habsburgok uralma alatt élt, Erdély pedig fejedelemség, török függőségben. Itt megemlíti Zápolya János és I. Ferdinánd kettős megválasztását, és az ebből adódó harcokat. János Zsigmond kapcsán nem beszél a vallásszabadságról, bár később hivatkozik erre.

Ismerteti Ludovico Gritti szerepét. Ezután megemlíti a 15 éves háborút, Báthori Zsigmond átállásait, majd Mihály vajda szerepét és Basta véres uralmát. Szól a Bocskai-felkelésről és a bécsi békéről.

A következő fejezet az „*ottomán uralom végét*” jelzi. Ebben olvashatunk ugyan Bethlen Gáborról és részvételéről az európai konfliktusban, valamint a Béccsel kötött békéről, de Bethlent külön nem mutatja be; Eszterházy Miklós nádor személyét és tevékenységét viszont részletesen ismerteti. Nem emlékezik meg Bethlen gazdaságpolitikájáról sem. Röviden szól I. és II. Rákóczi György koráról, majd a vasvári békéről, itt ismerteti Zrínyi Miklós életrajzát, a Wesselényi-összeesküvést és Thököly hadjáratait, Bécs és Magyarország felszabadítását és a karlócai békét. Beszámol a Rákóczi-felkelésről és eljut a pozserováci békéhez. Meg kell említenünk, hogy szerinte a *kuruc* török szó, és „felkelőt” jelent (282). Biztos, hogy nem *cruciatus*, de a Magyar

Etimológiai Szótár szerint eredete bizonytalan. Zrínyi Ilona nem II. Rákóczi György, hanem I. Rákóczi Ferenc felesége volt (282). XIV. Lajos diplomáciával és tisztekekkel támogatta a felkelést, bármennyire is „abszolút uralkodó” volt. Jellemző, hogy Rákóczival kapcsolatban a bibliográfiában csak Szekfű *Száműzött Rákóczi* szerepel. Az a kitétel is innen származik, hogy „saját lakásán játéktérmet állított fel, amelyet a Hotel de Transilvanie néven szerepeltetett” (291). A fejedelem ott nem lakott, a játéktérmet francia tisztjei működtették.

A reformáció és az ellenreformáció korának társadalma, gazdasága és kultúrája címen foglalkozik a protestantizmus megjelenésével Európában és Magyarországon, de nem emeli ki annak anyanyelvűségét. A XVI. és XVII. század kultúrájáról szólva Pázmányt és Apáczait említi, de szól a Biblia-fordításokról, a szótárakról és a történetírókról is. A költők közül Tinódit, Balassit, Zrínyi Miklóst és Gyöngyösi Istvánt szerepelteti. Hiányzanak Rákóczi francia *Emlékiratai*.

A felvilágosodás korabeli Magyarország bemutatását Mária Teréziával és a porosz háborúkkal kezdi. II. Józsefet mint a felvilágosodási reformok képviselőjét említi, de nem szól a vallási toleranciáról.

A Magyarország a francia forradalom és a napóleoni háborúk idején című alfejezetben ismerteti a Martinovics-összeesküvést, a résztvevők kivégzését, sokak elítélését. A magyar kultúráról szólva Faludi Ferencet, Bessenyeit, Kazinczyt, Batsányit, Csokonait (a francia hatásról nem szól), Pálóczi Horváthot, Gvadányit, Fazekast, Bélt és a jezsuita történetírókat véli említésre méltónak. Bemutatja a Magyarországon működött építészek, festők és szobrászok tevékenységét, külön is kiemelve Fertőd jelentőségét.

A „*magyar risorgimento*val” foglalkozó rész jó áttekintést ad, kiemelve Széchenyi és Kossuth szerepét. Természetesen itt is

szóba kerülnek a magyar-olasz kapcsolatok. Itt már jelentkeznek a magyar szabadsággal szemben álló népek, a szerbek és románok, bár az egész könyvben alig szerepelnek. A szabadságharc végét nemcsak az osztrák és orosz csapatok támadásának tulajdonítja, hanem az elmaradott technikai fejlődésnek és a paraszti igények (így a románok) ki nem elégítésének. Ezen lehet vitatkozni, szerintem a fő ok a szabadságharc nemzetközi elszigeteltsége volt, sem Franciaország, sem Anglia nem állt mellette. Csak megemlítem, hogy Petőfit elsősorban a francia forradalom és az utópista szocializmus ihlette, és nem közvetlenül a felvilágosodás. Eötvösnél szólni kellett volna *A Magyarországról 1514-ben-ről, Béla futásában* nem III., hanem IV. Béláról van szó (371).

A dualista Magyarország-ban ismerteti a népesség összetételét és a nemzetiségi problémát. Szól a balkáni helyzetről, és Bosznia-Hercegovina bekebelezéséről. Bemutatja a magyar gazdaság helyzetét, amely a liberalizmus korában jelentős eredményeket ért el, még ha a mezőgazdaság el is maradt. Elemzi a magyar közvélemény szerepét az első világháború kitörése előtt, Tisza István ellenállását, majd a háborúba való beleegyezését. Tájékoztat a Károlyi-kormány idején fenntartott magyar-olasz kapcsolatokról. Jó összefoglalót ad a kor magyar kultúrájáról.

A mai Magyarországról című rész 1918-tól máig szól. 39 oldalon ismerteti a Károlyi-kormány tevékenységét, a Tanácsköztársaságot és a Horthy-rendszert. Ez utóbbival kapcsolatban szerepelnek a magyar, olasz és német kapcsolatok és a fasiszmus magyarországi jelentkezése. Eljutunk a háború végéhez, a Magyar Köztársasághoz (és nem a Népköztársasághoz /429/), majd az 1956-os szabadságharchoz. A szer-

zők elítélik Palmiro Togliattit, aki a Nagy-kormányt „reakciónak” tekintette, és egyetértett a felkelés leverésével (434). A Kádár-rendszerrel alig szól, a kulturális részben kiemeli Lukácsot, Bartókot, Kodályt, és felsorolja a művészet és tudomány főbb képviselőit. Az epilógusban kitér az 1990 óta bekövetkezett változásokra. Ez a rész nem ad bepillantást az adott időszakok belső problémáiba.

A kötet végén részletes bibliográfiát találunk, sok magyar szerzővel. Listát kapunk a magyar királyokról, az erdélyi fejedelmekről, a legfontosabb hazai eseményekről. A szerzők készítettek helynévmutatót, glosszáriumot a magyar kifejezésekről és a magyar nyelvű kiejtésről, névmutatót, valamint térképjegyzéket.

Magam, aki franciául megírtam az *Histoire de la culture hongroise* című munkámat, nagyra becsülöm ezt a vállalkozást. Miután a franciául tudó közönséghez fordultam, magam is nagy súlyt helyeztem a történelmi háttérre. Ezt teszi ez a könyv is, bár véleményem szerint a politikátörténet túlságosan is előtérbe kerül. A kultúrát érintő részek igyekeznek követni az egyes korszakokat, csak azt kifogásolhatjuk, hogy nem szól a magyar irodalom olasz fordításairól. Kisebb megjegyzéseim ellenére, úgy vélem, hogy egy jelentős kézikönyvről van szó, amely az olasz nyelvű közönséget tájékoztatja a magyar múltrol és kultúrájáról. Éppen jókor, hisz Itáliában ez évben mutatkozik be a magyar kultúra. (*Adriano Papo – Gizella Nemeth Papo: Storia e cultura dell'Ungheria: dalla preistoria del bacino carpatodanubiano all'Ungheria dei giorni nostri. Rubbetino. Soveria Manelli. 2000. 545 p.*)

Köpeczi Béla

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár (ELTE)

CONTENTS

Social Memory: The Social Psychology of History

János László: Introduction	2
Mária Ormos: Political Roles and Personalities in the Twentieth Century.....	5
Gábor Gyáni: Historian's Viewpoint and Narrative Truth.....	16
Ferenc Pataki: Collective Experience – Collective Memory	26
Bea Ehmann: The Individual in the Sweep of History: A Form of Psychic-Experience in Time, Forming the Basis of a Collective Universe of Experience	36
János László: History, Narratives, and Identity	48
Orsolya Vincze – Ildikó Somogyváry: Representation of National Identity in Successful Historical Novels	58
Anikó Illés: Narrative Psychological Analysis of the Hungarian Historical Painting...	67

Studies

Ferenc Glatz: The Academy of the Future	78
Szilveszter Póczik: Sociological Problems of the Roma minority	99

Academy Affairs

The Science is a Profitable Investment – Ceremonial Sessions of the Hungarian Academy of Sciences Honoring Science Day (<i>László Szabados</i>).....	112
The 171 st Regular General Assembly of the Hungarian Academy of Sciences (<i>László Szabados</i>).....	117
Resolutions of the 4 November 2002 General Assembly of the Hungarian Academy of Sciences	127
Awarded Publications of the Akadémiai Publishing House in 2002	129

Interview

I Got Another 20 Years from My Colleagues – Júlia Gimes Talks to Academician János Gergely	131

Obituary

István Gyarmati (<i>Ferenc Márta</i>)	138

<i>Outlook (László Jéki)</i>	141

<i>Book Review</i>	145

Ajánlás a szerzőknek

1. A Magyar Tudomány elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért elsősorban olyan kéziratokat fogad el közlésre, amelyek a tudomány egészét érintő, vagy az egyes tudományterületek sajátos problémáit érthetően bemutató témákkal foglalkoznak. Közlünk téma-összefoglaló, magas szintű ismeretterjesztő, illetve egy-egy tudományterület újabb eredményeit bemutató tanulmányokat; a társadalmi élet tudományokkal kapcsolatos eseményeiről szóló beszámolókat, tudománypolitikai elemzéseket és szakmai szempontú könyvismertetések.

2. A kézirat terjedelme szöveges tanulmányok esetében általában nem haladhatja meg a 30 000 leütést (a szóközökkel együtt, ez kb. 8 oldalnak felel meg a MT füzeteiben), ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat, képeket is tartalmaz, a terjedelem 20-30 százalékkal nagyobb lehet. Beszámolók, recenziók esetében a terjedelem ne haladja meg a 7-8 000 leütést. *A teljes kéziratot .rtf formátumban, mágneslemezen és 2 ki nyomtatott példányban kell a szerkesztőségbe beküldeni.*

3. A közlemények címének angol nyelvű fordítását külön oldalon kell csatolni a közleményhez. Itt kérjük a magyar nyelvű kulcsszavakat (maximum 10) is. A tanulmány címe után a szerző(k) nevét és tudományos fokozatát, a munkahely(ek) pontos megnevezését és – ha közölni kívánja – e-mail-címét kell írni. A külön lapon kérjük azt a *levelezési és e-mail címet*, telefonszámot is, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

4. Szöveg közbeni kiemelésként *dőlt*, (esetleg **félkövér** – bold) betű alkalmazható; ritkítás, VERZÁL betű és aláhúzás nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kell megadni.

5. A rajzok érkezhetnek papíron, lemezen vagy email útján. Kérjük azonban a szerzőket: tartsák szem előtt, hogy a folyóirat fekete-fehér; a vonalas, oszlopos, stb. grafikonoknál tehát ne használjanak színeket. Általában: a grafikonok, ábrák lehetőség szerint minél egyszerűbbek legyenek, és vegyék figyelembe a megjelenő olda-

lak méreteit. A lemezen vagy emailben érkező ábrákat és illusztrációkat lehetőleg .tif vagy .bmp formátumban kérjük; értelemszerűen fekete-fehérben, minimálisan 150 dpi felbontással, és a továbbítás megkönnyítése érdekében a kép nagysága ne haladja meg a végleges (vagy annak szánt) méreteket. A közlemény szövegében tün- tessék fel az ábrák kívánatos helyét.

6. Az irodalmi hivatkozásokat mindig a közlemény végén, abc sorrendben adjuk meg, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve). Ha azonos szerző(k)től ugyanabban az évben több tanulmányra hivatkozik valaki, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük különböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Kérjük, *fordítsanak különös figyelmet a bibliográfiai adatoknak a szövegben, illetőleg az irodalomjegyzékben való egyeztetésére!* Miután a Magyar Tudomány nem szakfolyóirat, a közlemények csak a legfontosabb hivatkozásokat (max. 10-15) tartalmazzák.

7. Az irodalomjegyzéket abc sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

- Folyóiratcikkek esetében:

Alexander, E. O. and Borgia, G. (1976). Group Selection, Altruism and the Levels of Organization of Life. *Ann. Rev. Ecol. Syst.* **9**, 499-474

- Könyvek esetében:

Benedict, R. (1935). *Patterns of Culture*. Houghton Mifflin, Boston

- Tanulmánygyűjtemények esetén:

von Bertalanffy, L. (1952). Theoretical Models in Biology and Psychology. In: Krech, D., Klein, G. S. (eds) *Theoretical Models and Personality Theory*. 155–170. Duke University Press, Durham

8. Havi folyóirat lévén a Magyar Tudomány kefelevonatokat nem tud küldeni, de még az elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát. A tördelési munka során szükséges apró változtatásokat a szerző egy megadott napon a szerkesztőségben ellenőrizheti.
